

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા અધ્યક્ષશ્રી. ૫

શૈવધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

સેગક,
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી,
અંકુ કાર્તિકી, એલ્ફીન્સ્ટન રોડ-મુંબઈ

પ્રિ. સં. ૧૯૧૭

પ્રિ. સં. ૧૯૨૧

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૬૨૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શૈવ પદ્યનો રસમિતિ
વિરાસત

વિષય ૫૨૩૯

શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભા ગ્રન્થમાળા નં. ૫

શૈવધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

(એના બિન્ન બિન્ન મતોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતોના તથા એના

ગુજરાતમાં પ્રચારના નિરૂપણ સાથે.)

લેખક,

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

અંડુ કાર્મસી, એલફ્રીન્સ્ટન રોડ-મુંબઈ.

વિ. સં. ૧૯૭૭

ઈ. સન. ૧૯૨૧

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૮૬૨૦

૫૨૩૬

આ પુસ્તક મુ'બંધ નં. ૬૩ ચીચપોકલી પરેલ રોડ પર લેડી નોર્થકોટ હિન્દુ
ચોરક્રનેજ કે. એન. સેલર પ્રેસમાં બદલજી પીતાંબર ઠક્કરે છાપ્યું છે અને
રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીએ મુ'બંધ નં ૦ ૧૩ એલફીન્સ્ટન રોડ પર
જેંડુ કામંસીમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

ઉપોદ્ધાત.

શ્રી ગુજરાતી કાર્મસ સભાએ આ દેશની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસ સંબંધી અંથો પ્રકટ કરવાની મને અનુકૂળતા કરી આપી એ માટે એ સભાને હું ઋણી છું.

લકિતના વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવ ધર્મ એ બે માર્ગો આ દેશના ઘણા ભાગમાં બહુ પ્રચલિત છે. ગુજરાતમાં તો એ બે માર્ગો જ હાલમાં ચાલે છે. ભૂતકાળમાં ઇ. સ. પાંચમાથી ૧૧મા ૧૨મા શતક સુધીમાં સૂર્ય પૂજા કાઠીઆવાડમાં પ્રચલિત હતી પણ પછી એનો પ્રચાર ચાલુ રહ્યો નથી. પણ આ બે ઉપરાંત લકિતનો એક મોટો માર્ગ તો બંગાળામાં હાલમાં પ્રચલિત શકિત પૂજા છે. શકિત પૂજા ઘણા વખતથી બંગાળામાં ચાલે છે, એનાં અનેક તંત્રો પ્રસિદ્ધ છે. શકિતને શિવ પત્ની ગણીએ તો એનો સમાવેશ શૈવધર્મમાં કરી શકાય. પણ બંગાળામાં પ્રચલિત શકિતપૂજાનો શૈવ ધર્મથી સ્વતંત્ર કષ્ટક અંશે મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મના પડછામાં વિકાસ થયો છે અને એ સ્વતંત્ર ઇતિહાસને માગી લે છે. એ શકિત પૂજાના માર્ગને પ્રાદ કરીએ તો વૈષ્ણવ અને શૈવ ધર્મના ઇતિહાસો પ્રકટ થવાથી આ દેશના લકિત માર્ગનો ઘણો ખરો ઇતિહાસ પ્રકટ થઈ જાય છે.

શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ લખવામાં શૈવ ધર્મનાં સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરાંત ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરના ‘વૈષ્ણવ ધર્મ શૈવ ધર્મ’નો મુખ્ય આશ્રય લીધો છે. બાકી Indian Antiquary વગેરે આ દેશની જૂની શોધખોળને લગતાં પ્રખ્યાત સાધનોનો તો ઐતિહાસિક અંશ લખનાર સર્વને ઉપયોગ કરવો પડે છે.

અનુક્રમણિકા

—:૦:—

રુદ્ર શિવની ભાવના અને એનો વિકાસ.	૨
વેદમાં રુદ્ર-શિવની પૂજા	૪
સ્વેતાશ્વતર અને અશ્વેશિદેવનિષદો	૧૬
મહાભારતમાં રુદ્ર-શિવ લલિત	૩૫
લિંગ પૂજા	૪૦
જૂના કાળમાં શૈવ સંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ	૪૫
પૌરાણિક શૈવ ધર્મ	૫૨
શિવ પુરાણ	૫૫
જૂના શૈવ સંપ્રદાયોનાં નામો અને મતો	૬૨
પાશુપત મતના સિદ્ધાન્તો...	૬૮
શૈવ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો...	૭૫
કાપલિક અને કાલ મુખ સંપ્રદાયો	૮૦
નવીન શૈવ મતો	૮૪
દ્રાવિડ સંપ્રદાય	૮૫
કાશ્મીર શૈવ ધર્મ	૧૦૧
વીરશૈવ અથવા લિંગાયત સંપ્રદાય	૧૧૩
રસેશ્વર દર્શન	૧૨૪
મુઝરાતમાં શૈવધર્મનો પ્રચાર	૧૨૬
ઉપસંહાર	૧૪૩
શુદ્ધિ પત્રક તથા પરિશિષ્ટ.	૧૪૬

ધારાપૂરીની ત્રિમૂર્તિ.

શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

નમઃ શંભવાય ચ મયોભુવાય ચ ।

નમઃ શઙ્કરાય ચ મયસ્કરાય ચ ।

નમઃ શિવાય ચ શિવતરાય ચ ॥

ય. જા ૧૬. શ્લો. ૪૧.

ભક્તિમાર્ગના બે મોટા પ્રવાહો છે:-વૈષ્ણવ અને શૈવ. ભક્તિ-માર્ગના બીજા બે ન્હાના ન્હાના સંપ્રદાયો આ દેશમાં પ્રચલિત છે, તેમાંના મોટા ભાગનો સમાવેશ આ બે મહા પ્રવાહોમાં થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે રામભક્તિ, હતાત્રેય ભક્તિ વગેરેનો વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગમાં અને ગણેશભક્તિ, કાર્તિકેય ભક્તિ વગેરેનો શૈવ ભક્તિમાર્ગમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે વૈષ્ણવ અને શૈવ બે ધર્મોનો વિચાર કરવાથી આ દેશના ભક્તિમાર્ગનો સમગ્ર પ્રવાહ લગભગ સમજાઈ જાય છે. વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગના પ્રવાહનો

આદ્યંત વિચાર વૈષ્ણવ ધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં ટુંકામાં કર્યો છે. હવે શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ ટુંકામાં જોઈએ.

વૈષ્ણવ ધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસના આરંભમાં ભક્તિવૃત્તિના વિકાસનો વિચાર કર્યો છે એટલે અહિં એ વિચાર ફરી કરવાની જરૂર નથી. ટુંકામાં વૈદિક સમયમાં ભક્તિવૃત્તિ કેળવાવા લાગી હતી અને ઔપનિષદ સમયમાં એનો પાઠકાળ આવી ગયો હતો. એ સમયે અર્થાત્ ઔપનિષદ સમયના અન્તમાં કેટલાક ભક્તોએ પોતાની ભક્તિનો કલશ વિષ્ણુ ઉપર ઢાળ્યો તો કેટલાકે શિવ ઉપર ઢાળ્યો. જો કે ઉભય પ્રકારના ભક્તો ભક્તિ ભાજન દેવનું સ્વરૂપ ઔપનિષદ ધ્રુવથી ભિન્ન પ્રકારનું માનવા ન હોતા. ખીજા શબ્દોમાં જેને ઉપનિષદોમાં અધ્યાત્મવાદીઓએ ધ્રુવ-પરધ્રુવ, નામથી વર્ણવ્યું છે. તેનીજ વૈષ્ણવ ભક્તોએ વિષ્ણુ નામથી અને શૈવ ભક્તોએ શિવ નામથી ભક્તિ કરી છે. સર્વ શૈવ સંપ્રદાયોના ઉપાસ્ય દેવ જુદા જુદા નામ રૂપમાં પણ શિવજ છે, અને જુદા જુદા શૈવ સંપ્રદાયોના તાર્ત્વિક સિદ્ધાન્તોમાં મતભેદ હોવા છતાં ભક્તિ સર્વને માન્ય છે.

રુદ્ર શિવની ભાવના અને એનો વિકાસ.

મનુષ્ય હૃદયને દેવનું જ્ઞાન અનેક રીતે થાય છે; પણ જે પ્રકાર મુખ્ય છે. એક વિશ્વના જડચેતન પરમાર્થમાત્રમાં સૌન્દર્ય, ઉદ્ધાસ, આનંદ, જીવન વગેરે રમણીય પ્રવાહો પ્રેરનાર એક અદૃશ્ય પાલક શક્તિ તરીકે અને બીજું વિનાશ, દંડ, ઉગ્ર ન્યાય વગેરે ભયપ્રદ પ્રવાહોના મૂળરૂપ એક ઉગ્ર મહાશક્તિ તરીકે.

અર્થાત કોઈ વખત વિશ્વાંતર્યામી અદ્વય શક્તિનું જ્ઞાન આપણા હૃદયમાં ઉદ્ભાસ પ્રેરે છે, તો કોઈ વખત એ જ્ઞાન થતાંજ આપણું હૃદય ભયથી ઠગી જાય છે. પહેલા પ્રકારના દેવતાના જ્ઞાનની મૂર્તિ જોવી હોય તો વૈદિક આર્યોએ ઉષા, મિત્ર, સવિતૃ, વિશ્ણુ, પૃથા વગેરે દેવોનાં જે સ્તોત્રો ગાયાં છે તે જુવો. એથી કલદું રુદ્રનાં સ્તોત્રોમાં રૈદ્ર રસ સ્પષ્ટ દેખાશે. જ્યારે મોટાં વાવાઝોડથી વૃક્ષો મૂળમાંથી ઉખડી જાય, ઘરો પડી જાય, વીજળીથી ઘરો ખગી જાય, પશુઓ અને માણસો ક્ષયમાં મરી જાય અને ભયંકર રોગોથી એક સાથે હજારો માણસો મરી જાય ત્યારે આર્યોને આ સર્વ રૈદ્ર ક્રિયાઓમાં રુદ્ર દેવનાં દર્શન થતાં. આ રીતે રુદ્ર દેવમાં રૈદ્ર પાણું સ્વાભાવિક હોવા છતાં દેવત્વ સાથે રહેલું કલ્યાણકારી પાણું (શિવત્વ) પણ એમાં સ્વાભાવિક હતું. આપણું હૃદય દેવને-વિશ્વવ્યવસ્થાપક સત્તાને અશુભ પરાયણ નહિ પણ શુભપરાયણ તથા હિતપરાયણ માનવા તરફ કુદરતી વળણ ધરાવે છે. દેખીતું અહિં કરે ત્યારે પણ વિશ્વનિયામક શક્તિ આપણાં કોઈક હિતનેજ ઉદ્દેશે છે, એમ આપણે માનીએ છીએ. જો દેવમાં આટલી હિતપરવણતાની શ્રદ્ધા ન હોય તો દેવમાં દેવત્વ રહે નહિ. આ શ્રદ્ધાથી રુદ્રને દેવ માનનારા આર્યોએ એને શિવ (કલ્યાણકર) માન્યા છે. આ રીતે વિશ્વનિયામક ગૂઢ સત્તાનાં ભયંકર છતાં કલ્યાણકર સ્વરૂપને જોઈને રુદ્ર શિવ દેવની ભાવનાનો વિકાસ થયો છે અને શૈવ પુરાણોમાં, શૈવ સંહિત્યમાં તથા શૈવ સંપ્રદાયોમાં રુદ્રશિવ દેવની આ ભાવના કોઈને કોઈ રૂપે દેખાશે.

વેદમાં રુદ્ર શિવની પૂજા.

ઋગ્વેદના થોડા રુદ્ર દેવતા મંત્રો બોવાથી ઋગ્વેદના મંત્રદૃષ્ટાઓની ભાવના-દૃષ્ટિમાં રહેલું આ દેવતું સ્વરૂપ બરાબર સમજાશે. એક ઋચામાં રુદ્રને “આકાશ અને પૃથ્વીમાં ફરતી તેજસ્વી શક્તિએ ફેંકતા” ચિત્ત્યા છે. (૭-૪૬-૩)^૧ બીજામાં “ગાયોને તથા પુરુષને હણુ” એનાં રુદ્રનાં શસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૧-૧૧૪-૧૦)^૨ વાવાઝોડા સાથે વીજળી આકાશમાં ઝબકી જાય, અને વખતે પૃથ્વી ઉપર આપીને ઢોરોને તથા માણસોને મારી જાય ત્યારે મરૂતગણ સાથે વિચરતા રુદ્રની આ સંહારક શક્તિ પ્રત્યક્ષ થતી હશે. પણ ઋષિઓ એ રૌદ્ર ઉત્પાતમાંથી રક્ષણ કરવા માટે રુદ્રનીજ પ્રાર્થના કરે છે. એક ઋષિ કહે છે કે “દ્વિપદ (મનુષ્ય) અને ચતુષ્પદનું કલ્યાણ (રક્ષણ) થાય તથા આ ગામમાં સહુ અનાતુર રહે એ માટે અમે રુદ્રની સ્તુતિ કરીએ છીએ.” (૧-૧૧૪-૧)^૩ વળી એજ ઋષિ કહે છે કે “હે રુદ્ર! તું અમને સુખી કર અમે તને

૧ યા તે દિયુદવસૃષ્ટા દિવસ્પરિ ક્ષમ્યા ચરતિ પરિ સા વૃણક્તુ નઃ ।

(ઋ. ૭-૪૬-૩)

આ રે તે ગોત્રમુત પૂત્રાન્નમ્.....(ઋ. ૧-૧૧૪-૧૦)

૨ इमा ह्याय तवसे कपर्दिने क्षमद्वीराय प्रभरामहे मतीः ।

यथा शंससद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामेऽस्मिन्नानुरम् ॥

(ઋ. ૧-૧૧૪-૧)

નમસ્કાર કરીએ છીએ.” (૧-૧૧૪-૨)^૧ વળી “હે રુદ્ર, અમે હવે સાથે તારી હમેશાં પ્રાર્થના કરીએ છીએ. પણ તું બાપને, માને, અમારાં મોટેરાંને તથા અમારાં બાળકોને દોષયુક્ત થઈને મારીશ નહિં. હે રુદ્ર, અમારાં બાળકો બાળક ઉપર, અમારાં આયુષ્ય ઉપર, અમારી ગાયો ઉપર, અમારા ઘરો ઉપર અને અમારા ઘોડાઓ ઉપર ગુસ્સે થાઈશ માં. અમારા વીરોને હે રુદ્ર, ગુસ્સે થઈને હણીશ માં.” (૧-૧૧૪-૭, ૮)^૨ આ પ્રાર્થનાઓ સફળ થતાં ગામ અનાતુર રહેતાં ગામના વિપ્રોએ રુદ્રને ‘પશુપ’ કહીને એની સ્તુતિ કરી છે. (૧-૧૧૪-૯)^૩ પાશુપત મતના પશુપતિ-પણ્ડાની રુદ્રમાં ભાવના આ રીતે છેક ઋગ્વેદના સમયમાં થઈ છે. ઉપરના મંત્રમાં ગ્રામને અનાતુર રાખવાની વાત છે એ માત્ર બહારનાં દુઃખોનેજ ઉદ્દેશીને નહિં હોય, પણ શરીરના રોગો-ખાસ કરીને ફાટી નીકળતા-આખા ગામનો એક સાથે નાશ કરતા રોગોને લક્ષીને પણ હશે. આવા રોગોની વીજળી, તોફાન વગેરે પ્રકૃતિના

૧ મૃદાનો હ્રોત નો મયસ્કૃધિ ક્ષયદ્વીરાય નમસા વિષેમ તે ।

(ઋ. ૧-૧૧૪-૨)

૨ મા નો મહાન્તમુત મા નો અર્ભક મા ન ઉક્ષન્તમુત મા વ ઉક્ષિત ।

મા નો વધીઃ પિતરં મોત માતરં માનઃ પ્રિયાસ્તન્વો હ્ર રીરિષઃ ॥

મા નસ્તોકે તનયે મા ન આયૌ મા નો ગોષુ મા નો અષેષુ રીરિષઃ ।

મા નો વીરન્નહ્ર મામિતો વધીર્હવિષ્મન્તઃ સદમિ ત્વા દ્વામહે ॥

(ઋ. ૧-૧૧૪-૭-૮)

૩ ઉપ તે સ્તૌમાન્પશુપા દ્વાકરં.....(ઋ. ૧-૧૧૪-૯)

ઉપદ્રવો સાથે સમાનતા તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આ પ્રમાણે બીજા ઉપદ્રવો સાથે કાંટી નીકળતા રોગો ગામમાં ન થવા દેનાર તથા કાંટી નીકળતા કે સાદા રોગમાંથી હરદીને સાજો કરનાર રુદ્રને “હવા-વાળા, વૈદ્યાના પરમ વૈદ્ય” (૨-૩૩-૪)^૧ કહ્યા છે. એક બીજા મંત્રમાં ઋષિ કહે છે કે “હે રુદ્ર, તારી પાસે હજારો ઔષધિઓ છે, માટે તમે અમારું કલ્યાણથી હમેશાં રક્ષણ કરો.” (૭-૪૬-૩, ૪)^૨ ઋષિઓ રુદ્ર પાસેથી માત્ર રક્ષણ જ માગતા નથી પણ “રુદ્રની ધર્મિય, શાંતમ અને સુખકર ઔષધિઓ જે આપણા પિતા મનુષ્યે પસંદ કરી હતી તેનેજ મુજબ છે.” (૨-૩૩-૧૩)^૩ રુદ્રનું ઔષ્ધીય ઋગ્વેદના ઋષિઓ બહુ થોડા શબ્દોમાં પણ બહુ સારું બતાવ્યું છે. “તે પોતાની શક્તિથી જગતનાં મનુષ્યોને જીવે છે અને પોતાનાં સામાજિકથી દિવ્ય પ્રાણીઓને જીવે છે.” (ઋ ૭-૪૬-૨)^૪

ઋગ્વેદના બીજા મંત્રોમાં રુદ્રનું જે વર્ણન છે અને જે સ્તુતિ છે તેમાં પ્રકાશાન્તરે મુખ્ય વાત ઉપર કહી તેજ છે. હવે યજુર્વેદ

૧ મેષજેભિર્મિષક્તમં ત્વા મિષજાં શૃણોમિ । (ઋ. ૨-૩૩-૪)

૨ સદૃશં તે સ્વપિ વાતમેષજા.....

સુવં વાત સ્વસ્તિમિઃ સદા નઃ । (ઋ. ૭-૪૬-૩-૪)

૩ વા વો મેષજા જહતઃ શુચીનિ આ શંતમા કૃષ્ણો વા મનોમુ ।

અન્નિ મહુર્યુગીતા પિતા નસ્તા સં ચ યોષ્ઠ હરસ્ય વરિમ ॥

(ઋ. ૨-૩૩-૧૩)

૪ સ દિ ક્ષયેણ ક્ષમ્યસ્ય જન્મનઃ સામાજ્યેન દિવ્યસ્વ ચેતતિ ।

(ઋ. ૭-૪૬-૪૩)

જોઈએ. યજુર્વેદની તૈત્તિરીય (૪-૫-૧) અને વાજસનેયી (૧૬) બંને સંહિતાઓમાં શત રુદ્રીય છે. પ્રખ્યાત અષ્ટાધ્યાયી રુદ્રીમાં આ અધ્યાય છે. સાધારણ રીતે એ ‘નમસ્તે’ની કાંડી ઠહેરાય છે. એ એકજ શત રુદ્રીય અધ્યાયમાં સ્કુરતી રુદ્રની ભાવના જોવાથી યજુર્વેદના વખતની રુદ્રની ભાવનાનો યથાર્થ ખ્યાલ આવશે. શૈવ ધર્મમાં આ શત રુદ્રીયનું સ્થાન ઘણું મોટું છે. એ શૈવ ધર્મનો આદ્ય ગ્રંથ છે એમ કહી શકાય. અને આજ સુધી એ એટલોજ લોકપ્રિય રહ્યો છે. શિવભક્તો એથીજ શિવાભિષેક કરે છે. શતરુદ્રીયમાં શિવનાં જુદાં જુદાં રૂપોને ભક્ત નમસ્કાર કરે છે. શિવની સર્વોત્તમકતા એ વર્ણનમાં વ્યાપક દેખાય છે. વળી યજુર્વેદમાં રુદ્રનું શિવત્વ માત્ર રોગ હરવામાં કે બાહ્ય ભયથી ભક્તનું રક્ષણ કરવામાં સમાપ્ત ન થતાં પાપનાશક પણ બને છે. આ શતરુદ્રીનું શૈવ ધર્મમાં અગત્યનું સ્થાન જોઈને એમાંથી થોડા સૂચક મંત્રોનો ભાવાર્થ અહિં લખ્યો છે:—“હે રુદ્ર ! તારું જે શિવ, અધોર અને પાપનાશક શરીર છે તે શંતમ શરીરથી હે ગિરીશ, અમને જો.”^૧

“હે ગિરિશ ! જે બાણ તારા હાથમાં, છોડવા માટે, તે રાખ્યું છે તે બાણને શિવ-ઠઠ્યાણરૂપ કરી દે અને પુરૂષ જગત્ની કિંસા કર માં.”^૨ “હે ગિરિશ ! અમે તને સાક્ષત શિવ વચનોથી

૧ યા તે રુદ્ર શિવા તનૂષોરા પાપકાશિની તયા નસ્તન્વા શંતમયા ગિરિશન્તામિચાક્રશીદિ । (ય. ૧૬-૨)

૨ યામિષુક્ષિરિશન્ત હસ્તે વિમર્ષસ્તવે ।

શિવાં મિરિત્વ તાં કુરુ ના હિંસીઃ પુરુષં જમત્ ॥ (ય. ૧૬-૩)

પ્રાર્થાએ છીએ કે જેથી આ અમારું બધું જગત્ રાગરહિત અને સારા મનવાળું થાય.”^૧ આ શતરુદ્રીયમાં પણ રુદ્રને “પ્રથમ દેવ્ય ભિષક્” કહ્યો છે.^૨ ઋષિ ‘સર્વ દિશામાં જે હજારો રુદ્રો રહ્યા છે તેને’ ‘તેનાં ન ચડાવેલાં આયુધોને, તેના બાહુને, તેનાં ધનુને, એમ રુદ્રનાં સર્વ અંગોને નમસ્કાર કરે છે.’^૩ આ મંત્રોમાં રુદ્રની કલ્પના એવી લાગે છે કે રુદ્ર ધનુષ્ય બાણ તથા બીજાં આયુધો ચડાવીને ગિરિમાં રહેતા દેવ છે. છતાં એ વૃક્ષોના, પશુના, દિશાના, અન્નના, ક્ષેત્રોના, પાયદળના, સેનાના, સભાના, ઔષધિના, અસ્ત્રયના, સત્ત્વોના અને જગત્ના પતિ છે. બ્રહ્મા એની પ્રાર્થના કરતાં એનાં શસ્ત્રોને શિવ કરવાની, ‘પોતાનાં મનુષ્યો અને પશુઓ ઉપર ગુસ્સે ન થવાની પોતાને વાગેલાં શત્રુઓનાં મોઢાં કાઢીને”^૪ તથા બીજા રાગો દૂર કરીને “પોતાનાં સર્વને અનાતુર કરવાની” યાચના કરે છે. રુદ્રને શેમાં શેમાં

૧ શિવેન વચ્સા ત્વા ગિરિશાચ્છ વદામસિ ।

યથા નઃ સર્વમિજ્જગદહ્મં સુમના અસત ॥ (ય. ૧૬-૪)

૨ અધ્યવોચ્ચદધિષ્તા પ્રથમો દેવ્યો ભિષક્ । (ય. ૧૬-૫)

૩ યે ચૈનં દ્વા અમિતો દિક્ષુ ત્રિતાઃ સહસ્રશો વૈષાં હેઠ ઈમહે ।

(ય. ૧૬-૬)

નમસ્તે આયુધાયનાતતાય ધૃષ્ણવે ।

ઉમામ્યામુત તે નમો બાહુભ્યાં તવ ધન્વને ॥ (ય. ૧૬-૧૪)

૪ આસાં પ્રજાન્નમેષાં પદ્મલાં મા મેઃ.... (ય. ૧૬-૪૭)

નિર્સાર્યં શત્રુવાનો મુક્તા શિવો નઃ સુમના મવ ॥ (ય. ૧૬-૧૩)

જોધને લઘત નમસ્કાર કરે છે; અર્થાત્ રુદ્ર કેમ વિશ્વરૂપ, સર્વરૂપ થઈ જાય છે; એ જોવા માટે તો એ અધ્યાયજ વાંચવો જોઈએ.

ઋગ્વેદની સંહિતામાં જોયેલા કેટલાક મંત્રો યજુર્વેદમાં એમને એમજ ઉતારેલા છે;^૧ પણ તેમાં કેટલીક નવી લાવનાઓને અનુસરવા નવા શબ્દો પણ છે. શત રુદ્રીયમાં શિવના શરીરનેજ લેખજી કહેલ છે અને ઋષિ પ્રાર્થે છે કે “તે ઔષધરૂપ શરીરથી જીવિત માટે અમને સુખી કર.”^૨ વળી કહે છે કે “શિવતમ, અમારે માટે શિવ તથા આરા મનવાળો થા.”^૩ આ રીતે રુદ્ર શિવતમ થયા છતાં રુદ્ર મટયા નથી. એજ અધ્યાયમાં એક પ્રાર્થના છે કે “હે લગવન્ તારા હાથમાં હજારો શસ્ત્રો છે એનાં મોઢાં ઉઘાં કરી દે.”^૪ અર્થાત્ અમારાથી વિપરીત દિશામાં એ હથીઆરોને જવા દે.

૧ યથા શમશદ્ દ્વિપદે ચતુષ્પદે વિશ્વં પુષ્ટં ગ્રામેઽસ્મિન્નનાતુરમ્ ॥

(ય. ૧૬-૪૮)

આ અને માનોમહાન્તમુતં વગેરે બીજા મંત્રો ઋક્સંહિતામાંથી શત-રુદ્રીયમાં આપ્યા છે.

૨ યાતે રુદ્ર શિવા તનૂઃ શિવા વિશ્વાદા મેષજી ।

શિવા રુતસ્ય મેષજી તયા નો મૃદ જીવસે ॥ (ય. ૧૬-૪૯)

૩ મીદુષ્ટમ શિવતમ સ્ત્રિબો નઃ સુમના મઘ । (ય. ૧૬-૫૧)

૪ સદ્સાણિ સદ્સશો વાન્હોસ્તવ હેતયઃ ।

તાસામીશાનો મનવઃ પરાન્નીના મુક્તા કૃષિ ॥ (ય. ૧૬-૫૩)

વળી ભૂમિમાં, સમુદ્રમાં, અન્તરિક્ષમાં, પૃથ્વી નીચે, માર્ગમાં, તીર્થોમાં અને દિશાઓમાં જે રુદ્રો રહ્યા છે તથા ફરે છે એને દ્વર રહેવાની પ્રાર્થના કરે છે.^૧ અહિં રુદ્ર શબ્દ ખરાબ અર્થમાં છે. એજ રીતે ખીજી પ્રાર્થના એવી કરે છે કે “જે રુદ્રો આકાશમાં, અન્તરિક્ષમાં અને પૃથ્વીમાં રહ્યા છે અને જેનાં વર્ષાદ, વાયુ અને અગ્નિ બાણરૂપ છે, તેને સર્વ દિશામાં નમસ્કાર છે. તે અમારી રક્ષા કરે, તે અમને સુખી કરે, અને જેનો અમે દ્વેષ કરીએ છીએ તથા જે અમારો દ્વેષ કરે છે, તેને એના લક્ષ્ય માટે રાખીએ છીએ.”^૨ આ મંત્રોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે રુદ્ર અલકતોને લયંકર છે, પણ લકતોને પરમ શિવરૂપ છે એવી શિવલક્ષિતપોષક માન્યતા સ્પષ્ટ પ્રચારમાં આવી હતી આ અધ્યાયમાં શિવનાં કપર્દિ, રુદ્ર, શિવ, નીલગ્રીવ, શિતિકણ્ઠક, ઇશાન, ભવ, નીલ-લોહિત, ભૂતપતિ, પશુપતિ, શર્વ વગેરે અનેક નામો છે. અગ્યાર રુદ્રની સ્પષ્ટ સૂચના જો કે યજુર્વેદમાં નથી પણ ધણુ રુદ્રો છે એમ કહ્યું છે ખરું. રુદ્રનાં કેટલાંક વિશેષણો પણ સૂચક છે. શત રુદ્રીયના

૧ અસંખ્યાતા સહસ્રાણિ ચે રુદ્રા અધિ ભૂમ્યાં ।

તાસાં સહસ્રયોજનેઽવધન્વાનિ તન્મસિ ॥

(વગેરે ચ. અ. ૧૬ ના ૫૪ થી ૬૩ સુધી)

૨ નમોસ્તુ દ્યૈભ્યો યે દિવિ ચેષાં વર્ષામિષવઃ । તેભ્યો દશ પ્રાચીર્દશ દક્ષિણા દશ પ્રતીચી દશોદીર્ઘોર્દશોર્ધ્વાઃ તેભ્યો નમોઽસ્તુ તે નોઽવન્તુ તે નો મૃદયન્તુ તે યં દિવ્યો યથ જો દ્વેષિ સમેષાં જન્મે દધ્મઃ ॥

(ચ. ૧૬-૬૪ જુઓ એ પછીના ૬૫, ૬૬ પણ)

એક મંત્રમાં આમહું પહેરેલ (કૃત્તિ વસાન ૧૬-૫૧) કહ્યા છે. એજ રીતે પાછળના પિનાકપાણિની ‘પિનાક ધારણ કરેલા આવો,’^૧ એમ પ્રાર્થના કરી છે. શૈવ ધર્મનો મહામંત્ર ઐં નમઃ શિવાય આ અધ્યાયમાંજ છે. અર્થાત્ પાછળના શૈવ ધર્મના વિકાસનાં ઘણાં ખીલે અહીં મળે છે.

અથર્વ વેદમાં રુદ્રની ભાવના જુદે પ્રકારે ખીલે છે. શિવનાં કેટલાંક નવાં નામો પ્રચારમાં આવે છે. વળી એકજ શિવનાં જુદાં જુદાં નામો કેમ જાણે જુદા જુદા દેવનાં બોધક હોય એવી રીતે અથર્વ વેદમાં વપરાયાં છે. દાખલા તરીકે ‘ભવ અને શર્વ એય અનુક્રમે બે પગવાળાં અને ચાર પગવાળાં પ્રાણીઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે’ એમ કહ્યું છે. (૪-૨૮-૧)^૨ આજ સૂક્તમાં આ બે દેવોની પ્રાર્થનામાં કેટલાંક નવાં વિશેષણો છે જેમ કે સાધારણ રીતે ઇન્દ્રનાં વિશેષણ ગણાતાં સહસ્રાક્ષ અને વૃત્રહા પદો અહીં ભવ અને શર્વને લગાડયાં છે. (૪-૨૮-૩)^૩ એક મંત્રમાં કહે છે કે “ દેવોમાંથી કે મનુષ્યોમાંથી કોઈ એના વધમાંથી છુટી શકતું

૧ પિનાકં વિબ્રદાગહિ (ય. ૧૬-૫૧)

૨ મવાશર્વો મન્વે વાં તસ્મ વિસં વયોર્વામિદં પ્રાદિશિ ચદ્ વિરોવતે ॥
યાવસ્યેશાયે દ્વિપદો યો ચતુષ્પદસ્તૌ નો મુજ્જતમંહસઃ ॥

(અ. ૪-૨૮-૧)

૩ સહસ્રાક્ષૌ વ્રજહ્વા હુવેઽહં દૂરે ગમ્યુતી સ્તુવમેમ્મુગ્રૌ ।

(અ. ૪-૨૮-૩)

નથી.” (૪-૨૮-૫)^૧ છતાં ભક્ત પ્રાર્થના કરે છે કે, તમારું વળ
ચાતુધાન (શક્તિ) ને મારો’ (૪-૨૮-૬)^૨

આ સૂક્તના છેલ્લા મંત્રમાં ઋષિ દીન થઈને પ્રાર્થે છે કે “ હું
ભવ અને શર્ષ, હું પકડાયેલો તમને સ્તાવું છે મને દુઃખમાંથી મુક્ત
કરો.” (૪-૨૮-૭)^૩ જેમ આ સૂક્તમાં રુદ્રને ઇન્દ્રનાં વિશેષણો
લગાડયાં છે, અને ઇન્દ્રનાં આયુષો આરોપ્યાં છે તેમ બીજા એક
સૂક્તમાં રુદ્રને અગ્નિ કહ્યા છે અને એની સર્વવ્યાપકતાનું વર્ણન
કર્યું છે. “ જે રુદ્ર અગ્નિમાં છે, જે પાણીમાં છે, જે ઔષધિ
લતામાં પ્રવેશ કરીને રહેલો છે અને જેણે આ બધાં ભુવનો કર્યાં છે
તે રુદ્ર અગ્નિને નમસ્કાર છે.” (૭-૮૭-૧)^૪ આ મંત્ર અથવા
શિરોપનિષદમાં તથા શ્વેતાશ્વતરમાં ઉતાર્યો છે. જ્યાં રુદ્રને બદલે
દેવ શબ્દ મુક્યો છે. એક સૂક્તમાં વિશ્વરૂપ-સર્વરૂપનું વર્ણન

૧ યયોર્વધાન્નાપચતે કશ્ચનાન્તર્દેવેષૂત માનુષેષુ ॥

(અ. ૪-૨૮-૫)

૨ યઃ કૃત્યાકૃન્મૂલકૃન્દ્ ચાતુધાનો નિ તસ્મિન્ ધત્તં વજ્રમુગ્રૌ ।

(અ. ૪-૨૮-૬)

૩ સ્તૌમિ મવાશર્વૌ નાયિતો જોહવીમિ તૌ નો મુશ્વતમંહસઃ ॥

(અ. ૪-૨૯)

૪ યો અગ્રૌ દ્યૌઃ યો અસ્ત્વન્તર્ય ઓષધીર્વીરુધ આવિવેશ ।

ચ ઇમા વિશ્વા ભુવનાનિ ચાક્લપે તસ્મૈ દ્યાવ ઋમો અસ્ત્વમયે ॥

(અ. ૭-૮૭-૧)

કરતાં મહાદેવ એના હાથ છે એમ કહ્યું છે. (૬-૭-૭)^૧ અહિં મહાદેવ નામ છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એક સૂક્તમાં ભવ અને શર્વ એયને પશુપતિ અને ભૂતપતિ કહ્યા છે. (૧૧-૨-૧)^૨ આ સૂક્તમાં શત રુદ્રીય પેઠે રુદ્રનું સર્વાત્મક વર્ણન કરી એને નમસ્કાર કર્યા છે. એજ સૂક્તમાં ગાય, ઘોડો, પુરૂષ, બકરો અને ઘેંટાં એ પાંચ પશુઓને ખાસ પશુપતિનાં પોતાનાં કહ્યાં છે. (૧૧-૨-૬)^૩ પણ એ પછીનાજ મંત્રમાં ઋષિ કહે છે કે “આરે દિશાઓ તારી છે, આકાશ તારું છે, પૃથ્વી તારી છે. હે ઉગ્ર, અન્તરિક્ષ તારું છે, જે કાંધ પૃથિવી ઉપર જીવવાળું, ખાસ લે છે તે તારું છે.” (૧૧-૨-૧૦)^૪ એક મંત્રમાં રુદ્રને વરૂણની પેઠે સમુદ્રમાં રહેલા કહ્યા છે. “હે ભવ, તારે કાંધ દૂર નથી, કાંધ પાસે નથી. તું તરવ બધાંને જોઈ લે છે, તું પહેલાંના સમુદ્રમાં રહીને દૂરના સમુદ્રમાં

૧ મિત્રથ વરુણશ્ચાસૌ ત્વષ્ઠા ચાર્યમા ચ દોષણી મહાદેવો બાહુ ॥

(અ. ૧-૭-૭)

૨ ભવાશર્વૌ મૃદસં મર્મભયાતં ભૂતપતી પશુપતી નમો વામ્ ॥

(અ. ૧૧-૨-૧)

૩ ચતુર્નમો અષ્ટકૃત્વો ભવાથ દશકૃત્વઃ પશુપતે નમસ્તે ।

તથેમે પંચ પશવો વિભક્તાઃ ગાવો અશ્વાઃ પુરુષા બજાવયઃ ॥

(અ. ૧૧-૨-૬)

૪ તવ ચતસ્રઃ પ્રદિશસ્તવ યૌસ્તવ પૃથિવી તવેદમુગ્રોર્વન્તરિક્ષ ॥

તવેદં સર્વમાત્મન્વદ્ યત્ પ્રાણત્પૃથિવીમન્તુ ॥ (અ. ૧૧-૨-૧૦)

ચહેલાંને મારી નાખે છે.” (૧૧-૨-૨૫)^૧ “ભવ આકાશનો અને પૃથિવીનો રાજા છે તથા વિશાળ અન્તરિક્ષમાં વ્યાપક છે.” (૧૧-૨-૨૬)^૨ “હે ભવ, હે રાજન્, યજમાનને સુખી કર, જે દેવો છે એમ શ્રદ્ધા રાખે છે એનાં જે પગવાળાં અને ચાર પગવાળાંને સુખી કર.” (૧૧-૨-૨૮)^૩ પોતાનાં માણસોને અને પશુઓને બચાવવાની, એના ઉપર ક્રોધ ન કરવાની ઋગ્વેદોક્ત પ્રાર્થના યજુર્વેદમાં અને અથર્વવેદમાં એમને એમ ઉતરી આવી છે અને વારંવાર એની પુનરાવૃત્તિ થાય છે. ઉપલા સૂક્તનો ઋષિ પણ “રોગ, વિષ અને વીજળી સાથે પોતાની પાસે ન આવવાની અને પોતાના સિવાય બીજે વીજળી પાડવાની રૂદ્રને” પ્રાર્થના કરે છે. (૧૧-૨-૨૯)^૪ બીજા એક મંત્રમાં ‘બધાં

૧ ન તે દૂર ન પરિણસ્તિ તે મવ સઘઃ સર્વાન્પરિપદયસિ ।

ભૂમિં પૂર્વસ્માદંસ્યુત્તરમ્મિન્સમુદ્રે ॥ (અ. ૧૧-૨-૨૫)

૨ મવો દિવો મવ ર્દશે પૃથિવ્યા મવ આપ્ર ઉર્વન્તરિક્ષમ્ ॥

(અ. ૧૧-૨-૨૬)

૩ મવ રાજન્ યજમાનાય મૃડ પશ્વનાં હિ પશુપતિર્વભૂથ ।

યઃ શ્રદ્ધઘાતિ સન્તિ દેવા इति ચતુષ્પદે દ્વિપદેઽસ્ય મૃડ ॥

(અ. ૧૧-૨-૨૮)

૪ મા નો રુદ્ર તક્મના મા વિષેણ મા જઃ સંસા દિવ્યેનામિના ।

અન્યત્રાસ્મદ્ વિદ્યુતં પાતયેતામ્ ॥ (અ. ૧૧-૨-૨૯)

નક્ષત્રો અને ચન્દ્ર રૂરના તાબામાં છે ' એમ કહ્યું છે. (૧૩-૪-૨૮)^૧
 અથર્વ વેદના ૧૫ માં કાણ્ડમાં ભવ, શર્વ, પશુપતિ વગેરેનાં
 રાજ્યોનું જરા વિચિત્ર વર્ણન છે. એમાં કહ્યું છે કે " દેવોએ
 બાણાવળી ભવને પ્રાચી દિશાનો અધિષ્ઠાતા કર્યો, શર્વને દક્ષિણ
 દિશાનો, પશુપતિને પશ્ચિમ દિશાનો, ઉગ્રને ઉત્તર દિશાનો, રૂદ્રને
 ધ્રુવ (નીચેની) દિશાનો, મહાદેવને ઊર્ધ્વ દિશાનો અને સર્વ
 અન્તરદિશાઓનો ઇશાનને અધિષ્ઠાતા કર્યો." (૧૫-૫)^૨ રૂદ્રનાં
 જુદાં જુદાં નામની વ્યુત્પત્તિ બતાવતાં અથર્વવેદ કહે છે કે " તે
 (બ્રહ્મ) વધ્યું, મહાન થયું, તે મહાદેવ થયો. તેણે દેવોનું ઇશત્વ
 પ્રાપ્ત કર્યું, તે ઇશાન થયો." (૧૫-૧-૪, ૫)^૩ " એનું પેટ નીલ
 છે અને પૃથ્વિ લોહિત છે. તે નીલથી અપ્રિય બ્રાતૃવ્યને હણે છે,
 અને લોહિતથી દ્રેષ કરનારને વીધે છે એમ બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે." (૧૫-૧-૮)^૪

અથર્વવેદમાંથી કરેલા ઉપલા ઉતારાઓ વડે એ વખતમાં
 રૂદ્ર શિવની ભાવના કેવી હતી એ સમજાશે. એ વેદમાં બીજા ધણા

૧ તસ્યાસુ સર્વા નક્ષત્રા વશો ચન્દ્રમસા સહ ॥ (અ. ૧૩-૪-૨૮)

૨ તસ્મૈ પ્રાચ્યા વિશો અન્તર્દેશાદ્ ભવમિધ્વાસમનુષ્ટાતારમકુર્વન્ ।

(અ. ૧૫-૫-૧)

૩ સોડ્વર્ચત મહાનમવત્ સ મહાદેવોઽમવત્ ॥ (અ. ૧૫-૧-૪)

સ દેવાનામીશાં પર્યેત્ સ ઈશાનોઽમવત્ ॥ (અ. ૧૫-૧-૫)

૪ નીલમસ્યોદરં લોહિતં પૃથ્વમ્ । નીલેનૈવાપ્રિયં બ્રાતૃવ્યં પ્રોળોતિ લોહિ-
 તેષ્વિન્તં વિધ્યસીતિ બ્રહ્મવાદિનો વદન્તિ ॥ (અ. ૧૫-૧-૭૬)

રુદ્ર શિવપર મંત્રો છે. પણ એમાં મુખ્ય વાત એની એજ હોવાથી અહિં ઉતાર્યા નથી. હવે બ્રાહ્મણો જોઈએ.

શતપથ બ્રાહ્મણ (૬-૧-૩-૭) માં અને કૌષીતકી બ્રાહ્મણ (૬-૧-૧-૬) માં રુદ્રને ઉષાનો પુત્ર કહ્યો છે અને એ જન્મ્યા પછી એને પ્રજાપતિએ, ભવ, શર્વ, પશુપતિ, ઉગ્ર, રુદ્ર, મહાદેવ, ઇશાન અને અશની, (વીજળી) એ આઠ નામો આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. એમાંનાં પહેલાં ૭ તો અથર્વવેદના ઉપલા (૧૫-૫) ઉતારામાં છે. અહિં એ જોવા જેવું છે કે અથર્વવેદમાં ઉપલા સાતને જુદા જુદા દેવો ગણ્યા હોય એવું વર્ણન છે જ્યારે બ્રાહ્મણમાં એકજ દેવનાં નામ માન્યાં છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે જેમ એકજ સૂર્યદેવની વિવિધ શક્તિઓ તરફ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જોઈને, સવિતા, સૂર્ય, મિત્ર, પૂષન વગેરે જુદા જુદા દેવો માન્યા છે; તેમજ રુદ્રની ભિન્ન ભિન્ન વિનાશક તથા કલ્યાણકારી શક્તિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ જોઈને શર્વ વગેરે જુદા જુદા દેવો કલ્પાયા, પછી બ્રાહ્મણ કાળમાં વેદના વિવિધ દેવોનો જે વૃત્તિથી સંયોગ થતો હતો હતો તે વૃત્તિની અસરથી એ આઠ દેવોની, વેદ કાળમાં જે અનેકતામાં ઝાંખી એકતા હતી તે ખીટીને માત્ર આઠ નામવાળા એકજ દેવ રહ્યા. આ દેવનાં આઠ નામમાંનાં ચાર નામ શર્વ, ઉગ્ર, રુદ્ર અને અશની વિનાશક શક્તિ સૂચક છે અને ચાર ભવ, પશુપતિ, મહાદેવ અને ઇશાન કલ્યાણશક્તિ સૂચક છે. આ રીતે ઋગ્વેદના રુદ્ર યજુર્વેદના અને અથર્વવેદના વખતમાં ઇશાન પદને પ્રાપ્ત કરે છે. એને અનુસરી એનું અનેકવાં ઐતર્ય

અને એના અનેક કલ્યાણ ગુણો વર્ણવાયા છે. આ રીતે રુદ્રમાં ઇશાનત્વ અને શિવત્વની ભાવના થયા છતાં એનું રુદ્રત્વ ભૂત્રાયું નથી. ઘણાં ખરાં ગૃહ્યસૂત્રોમાં શૂલ્કગ્વનામના સત્રનું વર્ણન મળે છે. રુદ્રને શાન્ત કરવા માટે એક બળદનું બલિદાન આપવાનો, (જુઓ આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર ૪-૯) આ યજ્ઞ ગામની બહાર કરવાનો અને એનું શેષ ગામમાં પાછું ન લઈ આવવાનો વિધિ છે. આ વિધિ એ યજ્ઞ અમંગળ હોવાનું સૂચન કરે છે, રુદ્ર માટે વપાતો હોમ કરતાં રુદ્રનાં જે બાર નામો બોલવાનું ગૃહ્યસૂત્ર કહે છે, તેમાં ઉપરનાં અશ્વિનિ સિવાયનાં ૭ નામો છે અને હર, મૃડ, શિવ, ભીમ અને શંકર એ પાંચ નવાં ઉમેર્યાં છે અથવા તો વપા હોમવાં શિવનાં મુખ્ય છ નામો કે એકજ રુદ્ર નામ બોલવાનો પણ વિકલ્પ છે. આ શૂલ્કગ્વ યજ્ઞ, પશુ રોગને દૂર કરવા માટે ગાયોના રહેવાના સ્થાનમાં કરવાનો રિવાજ હતો. બીજા એક ગૃહ્યસૂત્રમાં ઉપલાં આઠ નામો સાથે અગ્નિનું નામ બોલીને વપા હોમવાનું કહ્યું છે. આ યજ્ઞમાં ઈન્દ્રાણી, રુદ્રાણી, શર્વાણી અને ભવાનીને પણ બલિદાન આપવાનો વિધિ છે. હિરણ્યકેશી ગૃહ્યસૂત્ર (૨-૩-૮) માં ઉપરોક્ત નામોમાં અશ્વિનિને બદલે ભીમ છે અને શિવ પત્નીને બલિ અર્પણ કરતાં ભવાની વગેરે નામો નથી પણ ‘ ભવ દેવની પત્ની માટે સ્વાહા ’ એમ શબ્દો છે.

પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર (૩-૧૫) માં, માર્ગે જતાં, ચૌટામાં જતાં, નદી ઓળંગતાં, વહાણમાં ખેસતાં, અરણ્યમાં ખેસતાં, પવંત ઉપર ચડતાં, રમશાન, ગૌશાળા કે એવી બીજી જગ્યાએ પાસેથી નીકળતાં રુદ્રને નમસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે.

એજ રીતે હિરણ્યકેશી સૂત્ર (૧-૫-૧૬) માં લખ્યું છે કે ચૌદામાં જતાં, સર્પો આડા ઉતરે ત્યારે, નદી ઉતરતાં, વિચિત્ર દૃશ્ય જોતાં, યજ્ઞ સ્થાન જોઈને અથવા મોટું અડાબીડાં જાડ જોઈને માણસે સૂત્રોક્ત મંત્રનો પાઠ કરીને રુદ્રનું રમરણ કરવું.

ઉપરોક્ત સૂત્રોના ઉતારાઓ ઉપર વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ દેખાશે કે સૂત્રકારોના સમયમાં ત્રિદાનોના ચિત્તમાં રુદ્રનું રૂપ શિવત્વ કરતાં વધારે રમી રહ્યું હતું. ઘરથી-ગામથી દૂર, ખેતરો ઉપર, જંગલો ઉપર, રમશાનો ઉપર, પર્વતો ઉપર, જૂનાં ઝાડો ઉપર અને નદીઓ ઉપર સત્તા લોગવતા એ દેવને ઠહપ્યા છે. જ્યારે માણસને કાંઈ લય લાગે ત્યારે રક્ષા માટે પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય એ દેવને માન્યા છે. આજ કારણથી, મનુષ્ય સ્વભાવમાં રહેલી આ 'લય ત્યાં પ્રીતિ' વૃત્તિના બળથી રુદ્ર બીજા વંદિક દેવોને પાછળ રાખીને સર્વવ્યાપક સર્વેશ્વર તરીકે મુખ્ય દેવ ગ્રહ ગયા છે. ટુંકામાં, વિશ્વમાં ઉષા, પ્રકાશ, યૌવન, આરોગ્ય, શુભ વગેરે પદાર્થોથી આપણને આનંદ થાય છે; જ્યારે વાવાઝોડું, તોફાન, વીજળી, અરણ્ય, રોગ, મૃત્યુ વગેરેથી લય થાય છે. હવે રનેહ, આનંદ, લબ્યતા વગેરે ભાવો હૃદયમાં જાગીને જે દેવભક્તિનો પ્રવાહ આદ્યો તે, આપણે વેળુવ ધર્મના ઇતિહાસમાં જોયો. એથી બીજી રીતે લય, અને ભયથી રક્ષાની ભિક્ષાના ભાવો હૃદયમાં પ્રગટ થતાં જે દેવભક્તિનો પ્રવાહ આદ્યો તેજ શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ અહીં ટુંકામાં ઠહો છે.

બીજા દેશોમાં જોકજ દેવને એના ભકતો આહે છે તથા એથી ખૂબીયે છે. આ દેશમાં વિષ્ણુને આહે છે અને રુદ્ર શિવથી ખૂબીયે

છે. વસ્તુતઃ તો એકજ દેવ છે, માત્ર એનું સ્નેહોત્પાદક સ્વરૂપ એ વિષ્ણુ અને ભયોત્પાદક એ રુદ્ર. આ એકય પણ છેક વેદમાં ગાયું છે “ એકજ સત્ત્વે વિપ્રો બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે કહે છે.”

શ્વેતાશ્વતર અને અથર્વશિરઃ ઉપનિષદો.

રુદ્ર-શિવ સંબંધી વૈદિક વિચારોનું ટુંકું અવલોકન કરતાં એ પ્રાચીન સમયમાં રુદ્રભક્તિ કેવી ભાવનાથી ઉદ્ભવી હતી એ આપણે જોયું. હવે જે ઔપનિષદ સમયમાં આ દેશના વૈતાવરણમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ રહ્યો હતો અને દેવ ભાવના ઉચ્ચતમ તથા સૂક્ષ્મતમ કોટિએ પહોંચી હતી એ સમયમાં રુદ્રભક્તિની કેવી સ્થિતિ હતી એ જોઈએ. બીજાં ઉપનિષદોમાં રુદ્ર ભક્તિની ઝાઝી વાત નથી. માત્ર એ ઉપનિષદોમાં છે. શ્વેતાશ્વતર અને અથર્વશિરઃ. આમાંથી અથર્વશિરઃ વધારે અર્વાચીન છે અને એના ઉપર શૈવ સંપ્રદાયની પણ કાંઈક છાયા હોય એવું દેખાય છે. એટલે શુદ્ધ ઔપનિષદ સાહિત્યમાં એને ગણવું કે નહિં એ શંકાસ્પદ છે. શ્વેતાશ્વતર જૂનું ઉપનિષદ છે. ભગવાન શંકરાચાર્યે એમાંથી ઉતારા કર્યા છે. એ સંપૂર્ણ રીતે બીજાં ઉપનિષદો જેવું છે. છતાં એમાં, જે સ્થાન બીજાં ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મને મળેલું છે તે સ્થાન એ વખતે લોકસમૂહમાં પ્રત્યક્ષ પૂજાતા રુદ્ર-શિવને મળેલું છે. બીજા શબ્દોમાં, રૂદ્ર શિવ નામથી બ્રહ્મનું વર્ણન એનો સૃષ્ટિ તથા જીવ સાથેનો લેહાલેહવાળો સંબંધ અને એ પ્રાપ્ત કરવા માટે માત્ર જ્ઞાનનો જ ઉપાય ન બતાવતાં જ્ઞાન સાથે

યોગ અને ભકિતનો પણ ઉપદેશ એટલું શ્વેતાશ્વતરમાં વિશેષ છે. ટુંકામાં વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસમાં જે સ્થાન ભગવદ્ગીતાનું છે તે સ્થાન કંઈક અંશે શૈવ ધર્મના ઇતિહાસમાં શ્વેતાશ્વતરનું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ આ બે ગ્રંથો લગભગ સમાન કાળના ને કેટલેક અંશે સમાન કક્ષાના છે. જો કે ગીતા ઘણી રીતે અપ્રતિભ ગ્રંથ છે, એ ખરું પણ શ્વેતાશ્વતર ગીતા કરતાં રહેજ પ્રાચીનતર હશે. વળી શ્વેતાશ્વતરમાં ભકિતનું સવિસ્તર નિરૂપણ નથી, અને ગીતા કંઈ જૂના કાળમાં સાંપ્રદાયિક ગ્રંથ નહોતો ગણાતો એટલે ભકિતના વિચારો શૈવ ભકતોએ પણ ઘણી વાર ગીતામાંથી લીધા છે.

બીજાં ઉપનિષદોથી જુદી રીતે શ્વેતાશ્વતર આખું એકજ ગ્રંથરૂપ છે. એટલુંજ નહિ પણ એ શ્વેતાશ્વતર નામના એકજ ઋષિનો ગ્રંથ હશે એમ લાગે છે. શ્વેતાશ્વતર કૃષ્ણ યજુર્વેદનું ઉપનિષદ છે. એમાં સાંખ્ય, યોગ, ધ્યાન અને ભકિત સાથે તત્ત્વ-જ્ઞાનની વારો છે.

આ ઉપનિષદમાં ત્રણ પદાર્થો માન્યા છે. ઇશ્વર, જીવ અને પ્રકૃતિ. “ બે સારી પાંખવાળાં મિત્ર પક્ષીઓ સમાન વૃક્ષ ઉપર વળગી રહ્યાં છે. એક સ્વાદવાળું ફળ ખાય છે; બીજું નથી ખાતું અને જોયા કરે છે.” (૪-૬)^૧ આ જૂનો મંત્ર ઉતારીને એ ઉપનિષદમાં જીવ, ઇશ્વરનું વર્ણન કર્યું છે. આગળ કહે છે કે “એજ વૃક્ષ ઉપર રહેલો પુરૂષ અનીશપણાથી ભાદ પામીને શોક

૧ દ્વા સુવર્ણા સયુજા સરવાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ વિપ્પલં સ્વાદ્વત્તિ અનશ્વન્નન્યોઽમિચાકશીતિ ॥

કરે છે; પણ જ્યારે એ પુરૂષ બીજા ઇશને અને એના મહિમાને જીવે છે ત્યારે એનો શોક દૂર થાય છે.” (૪-૭)^૧ આ રીતે જીવ અને ઇશ્વરનું સ્વરૂપ અને ઇશના દર્શનથી તથા એના માહાત્મ્યના જ્ઞાનથી જીવની મુક્તિ સ્પષ્ટ ઠહ્યાં છે. આમાંના પહેલો મંત્ર ઋગ્વેદ (૧-૧૬૪-૨૦) માં અને મુણ્ડકમાં છે અને બીજો મુણ્ડકમાં જ છે.

હવે જીવ અને પ્રકૃતિના સંબંધ નીચે પ્રમાણે છે. “એક અજ (જીવ) એક લોહિત, શુક્લ અને કૃષ્ણ અજ (સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણમય પ્રકૃતિ)ને સેવતો એની પાછળ રહે છે. આ અજ પોતા જેવી ઘણી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે; આ અજને બીજો ભોગ ભોગવીને છોડી દે છે.” (૪-૫)^૨ આમાં પ્રકૃતિને તથા જીવને સ્પષ્ટ રીતે સાંખ્યમતાનુસાર માન્યાં છે. પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણયુક્ત છે, જીવ પ્રકૃતિની પાછળ રહીને ભોગ ભોગવે છે અને ભોગ ભોગવાઈ રહેતાં પ્રકૃતિને જીવ તણ દે છે. પહેલા અધ્યાયના ૭ માં અને આઠમા મંત્રોમાં, પરમ ઇશ અને બદ્ધ જીવ, વચ્ચેનો ભેદ, ક્ષર અને અક્ષર શબ્દો દ્વારા, ઇશ અને અનીશ શબ્દો દ્વારા તથા જ્ઞ અને અજ્ઞ શબ્દો દ્વારા દર્શાવ્યો છે. ત્યાં પણ પ્રકૃતિને અજ કહી છે. આ અજ એજ પાછળના શૈવ માર્ગનો

૧ સમાને વૃક્ષે પુષ્પો નિમગ્નોઽર્નીશયાં શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।

જુષ્ટં યદા પર્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥

૨ અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં વર્ત્તાઃ પ્રજાઃ સૃજમાનાં સરૂપાઃ ।

અજો હ્યેકો જુષ્માણોઽનુશેતે જહાત્યેનાં મુક્તમોગમજોઽન્યઃ ॥

પાશ, આ રૂ ઇશ એજ પશુપતિ અને અરૂ ઇવ એજ પશુ. શૈવ
મતનાં ત્રણ તત્ત્વો પ્રવેતાશ્વતરમાં પણ માન્યાં જણાય છે. પહેલા
અધ્યાયના ૧૦ માં મંત્રમાં ૨૫૪ કહ્યું છે કે “ પ્રધાન ક્ષર છે, અમૃત
(આત્મા) અક્ષર છે, અને એક દેવ હર, ક્ષર અને આત્મા ઉપર
રાજ્ય કરે છે.”^૧ વળી “ દેવને જાણવાથી બધા પાશની હાનિ
થાય છે.” (૧-૧૧)^૨ “ દેવને જાણી બધા પાશથી છુટી જાય છે.”
(૧-૮)^૩ એ મંત્રોમાં શૈવ ધર્મનો પાશ શબ્દ પ્રચલિત અર્થ-
માંજ વાપર્યો છે. ઉપરોક્ત ત્રણ પદાર્થને એક મંત્રમાં ત્રિવિધ
બ્રહ્મ કહ્યું છે. “આ બધું ત્રિવિધ બ્રહ્મ કહ્યું છે; લોકતા, ભોગ્ય
અને પ્રેરિતાને જાણ્યા પછી વધારે કંઈ જાણવા યોગ્ય નથી રહેતું.”
(૧૨)^૪ આ પ્રેરિતા આ ઇશ દેવના “ ધ્યાનથી, યોગથી અને
એના તત્ત્વજ્ઞાનથી બધી માયા નિવૃત્ત થઈ જાય છે.” (૧-૧૦)
આ આત્મદર્શનનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં કહે છે કે “ જેમ તલમાં
તેલ, દહીંમાં ઘી, નદીઓમાં પાણી અને અરણિમાં અગ્નિ છે, એજ
રીતે જે સત્યથી અને તપથી જીવે છે તેને આત્મા આત્મામાં દેખાય

૧ ક્ષરં પ્રધાનમમૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્માનાર્વીશતે દેવ એકઃ ।

તસ્યામિધ્યાનાયોજનાત્તત્ત્વભાવાદ્ભુયશ્ચાન્તે વિશ્વમાયાનિવૃત્તિઃ ॥

૨ જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાશપહાનિઃ ।

૩ જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાશૈઃ ।

૪ એતત્જ્ઞેયં નિત્યમેવાત્મસંસ્થં નાતઃ પરં વેદિતવ્યં હિ કિંચિત્ ।

ભોક્તા ભોગ્યં પ્રેરિતારં ચ મત્વા સર્વં પ્રોક્તં ત્રિવિધં બ્રહ્મ એતત્ ॥

છે.” (૧-૧૫)^૧ ગીતાના ક્ષર, અક્ષર અને ઉત્તમ પુરુષ સાથે ઉપ-
રોક્ત ક્ષર, અક્ષર અને હરનું સામ્ય દેખાશે. ૯ થી ૧૨ મંત્રમાં
કહેલાં ત્રણ તત્ત્વો—ત્રિવિધ બ્રહ્મનો રામાનુજ મતમાં સ્વીકાર
કરેલો આપણે વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસમાં જોયો છે અને એ કાર-
ણથી એ મતના ગ્રંથોમાં આ મંત્રો ટાંકવામાં આવે છે.

શ્વેતાશ્વતરના બીજા અધ્યાયમાં શિવદર્શનના સાધન રૂપ
યોગનું વર્ણન છે. જેમાં કેટલાક ઋગ્વેદના મંત્રો શરૂઆતમાં
ઉતાર્યા છે. પછી યોગનું વિવેચન કરનારા શ્લોકો છે જેમાંના બે ચાર
શ્લોકો જોવાથી એ આપનિષદ યોગનું સ્વરૂપ સમજાશે. “શરીરના
ત્રણ ભાગને ઉજાત અને સરખા રાખીને, અને મનથી ઇન્દ્રિ-
યોને હૃદયમાં રોકીને, વિદ્વાને બ્રહ્મરૂપ હોડીથી બધા ભયાવહ પ્રવા-
હોને તરી જવા.” (૨-૮)^૨ “તે યોગ્ય ચેષ્ટા કરનારે (યોગીએ)
પ્રાણોને પીડીને, પ્રાણ ક્ષીણ થઈ જતાં નાકથી શ્વાસ લેવો. ખરાબ
ઘોડાવાળાં વાહન જેવાં આ મનને અપ્રમત્ત વિદ્વાને ધારણ કરવું-
વશ રાખવું.” (૨-૯)^૩ “રેતી, અગ્નિ અને પથરા રહિત તેમજ
શબ્દ, જલાશ્રય વગેરેથી મનને અનુકૂળ તેમજ આંખને ન પીડે

૧ તિલેષુ તૈલં દધિનીવ સર્પિરાપઃ સ્રોતઃસ્વરણિષુ ચાગ્નિઃ ।

एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसायोऽनुपश्यति ॥

૨ ત્રિશ્વતં સ્થાપ્ય સમં શરીરં હૃદીન્દ્રિયાણિ મનસા સંનિરુદ્ધય ।

ब्रह्मोदुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥

૩ પ્રાણાન્પ્રપીચ્છેહ સ યુક્તચેષ્ટઃ ક્ષીણે પ્રાણે નાસિકયોઃચ્છવસીત !

दुष्टाश्वयुक्तमिववाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः ॥

એવા સરખા સપટ, પવિત્ર અને અતિ પવન વગરના ગુફા જેવા સ્થાનમાં યોગ કરવો.” (૨-૧૦)^૧ યોગશાસ્ત્રમાં યોગીની વિભૂતિઓનું લાંબું વર્ણન હોય છે. આ ઉપનિષદ પણ કહે છે કે “યોગાગ્નિ-મય શરીર જેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા, કે મૃત્યુ નથી.” (૨-૧૨)^૨ તેમજ “યોગની શરૂઆતમાંજ લઘુતા, આરોગ્ય, અલોભુપતા, અને શરીરના રંગમાં અને અવાજમાં સુંદરતા થાય છે. શરીરમાંથી મુગંધ નીકળે છે તથા ઝાડો પેસાળ ઓછાં થાય છે.” (૨-૧૩)^૩ છેવટ કહે છે કે “જ્યારે દીપ જેવા આત્મતત્ત્વથી, યોગી બ્રહ્મતત્ત્વને જીવે છે ત્યારે અજ, સર્વ તત્ત્વોથી વિશુદ્ધ અને ધ્રુવ દેવને બાણીને બધા પાશોથી છુટી જાય છે.” (૨-૧૪)^૪ “જે દેવ અગ્નિમાં છે, જે પ્રાણીમાં છે, જે સર્વ ભુતોમાં પ્રવેશ કરીને રહ્યો છે, જે ઔષધિઓમાં છે, જે વનસ્પતિઓમાં છે, તે દેવને નમસ્કાર છે, નમસ્કાર છે.” (૨-૧૫)^૫ આ છેલ્લા મંત્રમાં દેવની સર્વ વ્યાપકતા કહી છે.

- ૧ સમે શુચૌ શર્કરાવન્નિહવાલુકાવિવર્જિતે શબ્દજલાશ્રયાદિભિઃ ।
મનોનુકુલે ન તુ ચક્ષુર્પાંડને ગુહાનિવાતાશ્રયણં પ્રયોજયેત્ ॥
- ૨ ન તસ્ય રોગો ન જરા ન મૃત્યુઃ પ્રાપ્તસ્ય યોગાગ્નિમયં શરીરમ્ ।
- ૩ લઘુત્વમારોગ્યમલોભુપત્ત્વં વર્ણપ્રસાદં સ્વરસૌષ્ઠ્યં ચ ।
ગન્ધઃ શુભો મૂત્રપુરીષમલ્પં યોગપ્રવૃત્તિં પ્રથમાં વદન્તિ ॥
- ૪ યદાત્મતત્ત્વેન તુ બ્રહ્મતત્ત્વં દીપોમેનેહ યુક્તઃ પ્રપश्यેત્ ।
અજં ધ્રુવં સર્વતત્ત્વૈર્વિશુદ્ધં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાશૈઃ ॥
- ૫ યો દેવોઽગ્નૌ યોઽપ્સુ યો વિશ્વં ભુવનમાવિવેશ ।
ય ઔષધીષુ થૌ વનસ્પતિષુ તસ્મે દેવાય નમો નમઃ ॥

ત્રીજા અધ્યાયમાં રૂદ્રનું નામ આવે છે. શરૂઆતમાં કહે છે કે “જે ઇશની (એશ્વર્ય-શક્તિઓ) થી સર્વ લોકો ઉપર રાજ્ય કરે છે જે ઉદ્ભવ અને સંભવમાં એકજ છે તેને જે જાણે છે તે અમૃત થઇ જાય છે.” (૩-૧)^૧ પછી કહે છે કે “જે આ લોકો ઉપર ઇશનીથી રાજ્ય કરે છે તે રૂદ્ર એકજ છે અને જીજ્ઞાસુ તેઓ (વિદ્વાનો) ઓળખતા નથી.” (૩-૨)^૨ આ મંત્રમાં એકેશ્વર વાદ ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહેા છે. ત્રીજા મંત્ર ઋગ્વેદ (૧૦-૮૧-૩) માંથી લીધેલો છે પછી કહે છે કે “જે દેવોનો પ્રભવ અને ઉદ્ભવ છે, જે વિશ્વનો અધિપ છે, જે મહર્ષિ રૂદ્રે પહેલાં હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કર્યા છે તે અમને સારી ખુદ્ધ આપો.” (૩-૪)^૩ ૫-૬ મંત્ર શતરૂદ્રીમાંથી છે. આત્મા મંત્રમાં “સર્વ ભૂતોમાં ગૃહ મહાન, પર બ્રહ્મ, સર્વને વીંટી વળેલ ઇશને જાણીને અમૃત થાય છે.”^૪ એમ કહ્યું છે.

તે પછીના ત્રણ મંત્રો સામાન્ય આપનિષદ પ્રકારના છે. પછીના મંત્રમાં શિવને સર્વભૂત ગુહાશય, સર્વવ્યાપી અને સર્વજત

૧ ય ઇકો જાલવાનીશત રૂશનીભિઃ સર્વોલ્લોકાનીશત રૂશનીભિઃ ।

ય એવૈક ઉદ્ભવ સંભવે ચ ય એતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥

૨ ઇકો હિ રૂદ્રો ન દ્વિતીયાય તસ્યુર્ય ઇમાંલ્લોકાનીશત રૂશનીભિઃ ॥

૩ યો દેવાનાં પ્રભવશ્ચોદ્ભવશ્ચ વિશ્વાધિપો રૂદ્રો મહર્ષિઃ ।

હિરણ્યગર્ભ જનયામાસ પ્રથમં સ નો બુદ્ધ્યા શુભયા સંયુત્તવત્ ॥

૪ તતઃ પરં બ્રહ્મ પરં વૃહન્તં યથા નિકાયં સર્વભૂતેષુ ગૃહમ્ ।

વિશ્વસ્યૈકં પરિવેષ્ટિતારમીશં તં જ્ઞાત્વામૃતા ભવન્તિ ॥

કહ્યા છે આ મંત્રમાં શિવને ભગવાન કહે છે. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. (૩-૧૧) ૧૪ અને ૧૫ મંત્રો પુરૂષ સૂક્તના પહેલા બે મંત્રો છે. ૧૬ અને ૧૭ મો અર્ધો ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં છે. પછી છેવટ સુધીના મંત્રોમાં સામાન્ય ઔપનિષદ બ્રહ્મવાદ છે. આ અધ્યાયમાં શિવ માટે, શિવ, રૂદ્ર, ઇશાન, ગિરિજા ગિરીશ અને ભગવાન એટલાં નામે વપરાયાં છે.

ચોથા અધ્યાયમાંથી ત્રણ મંત્રોનો ઉદ્દેશ શરૂઆતમાં કહેલો છે. બીજા ત્રીજા મંત્રોમાં બ્રહ્મની સર્વમયતાનું વર્ણન છે. નવમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે “આમાંથી માયી આ વિશ્વને સૃજે છે અને તેમાં બીજા (જીવ) માયાથી બંધાયો છે.” (૪-૬)^૧ આ મંત્રમાં માયાથી ઇશ્વર સૃષ્ટિ રચે છે અને સૃષ્ટિમાં જીવ માયાથી બંધાયો છે એમ વિવક્ષિત લાગે છે. આગળ ચાલતાં કહે છે કે “માયાને પ્રકૃતિ જાણવી અને માયીને મહેશ્વર જાણવા; તેના અવયવ રૂપોથી આ આખું જગત વ્યાપ્ત છે.” “જે એક જુની જુની યોગિનો અધિષ્ઠાતા છે, જેમાં આ બધું એકદું થયું છે, જેમાંથી બધું છુટું પડે છે, તે વરદ, પૂજ્ય, ઇશાન દેવને જાણીને અત્યંત શાન્તિને (જીવ) પ્રાપ્ત કરે છે.” (૪-૧૦, ૧૧)^૨ પછી ૧૩ મો મંત્ર ઋગ્વેદમાં

૧ અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્ તસ્મિન્શ્વાન્યો માયયા સંનિરુદ્ધઃ ।

૨ માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યા ન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।

તસ્યાવગ્વભૂતેસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમિદં જગત્ ॥

યો યોનિં યોનિમધિતિષ્ઠત્યેકો

યસ્મિન્નિદં સં ચ વિ ચૈતિ સર્વમ્ ।

તમીશાનં વરદં દેવમીશ્વરમ્

નીચાચ્ચેમાં શાન્તિમત્યન્તમેતિ ॥

(ઋ. ૧૦-૧૨૨-૩) થી છે. પછીના મંત્રોમાં “ ઇશને વિશ્વને સૃષ્ટા, અનેક રૂપ, વિશ્વને વીંટી વળનાર, મહાત્મા, ભુવનોને ગોપ્તા, વિશ્વાધિપ, સર્વ ભૂતોમાં ગૃહ, વિશ્વકર્મા અને હ્રમેશાં મનુષ્યોના હૃદયમાં રહેલો કહ્યો છે, અને એ શિવને જાણીનેજ જીવ અત્યન્ત શાન્તિ મેળવે છે, મૃત્યુના પાશને છેદી નાખે છે, સર્વ પાશથી મુક્ત થઈ જાય છે અને અમૃત થાય છે.” (૪-૧૪ થી ૧૭) “ જ્યારે (સૃષ્ટિના આદિકાળમાં) માત્ર અધકારજ હતો, દિવસ કે રાત્રિ ન હતાં, સત્ કે અસત્ કાંઈ ન હતું ત્યારે કેવળ શિવજ હતો. તે અક્ષર છે, તે સવિતાનો વરેણ્ય પ્રકાશ છે, તેમાં પુરાણી પ્રજા પ્રસરી છે. એને ઉચે, નીચે કે મધ્યમાં પકડી શક્યા નહિં જેનું નામ મહાન યશ છે તેના જેવું બીજું કાંઈ નથી.” (૪-૧૮, ૧૯)^૧ આ મંત્રમાં પુરાણોમાં વર્ણવેલ શિવના જ્યોતિઃ સ્વરૂપ લિંગને પ્રજ્ઞા કે વિજ્ઞુ છેડા જોઈ શક્યા નહિં, એ વાતનું બીજું છે. ૨૦ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે “ આતું રૂપ દેખવામાં આવતું નથી, કોઈ એને આંખથી જોઈ શકતું નથી, હૃદયમાં રહેલા એને હૃદયથી, મનથી જો જાણે છે તે અમૃત થાય છે.” “ હે રૂદ્ર જે તારૂં હક્ષિણ મુખ છે તેનાથી મારી રક્ષા કરો” (૪-૨૧)^૨ ૨૨ મંત્ર

- ૧ યદા તમસ્તન્ન દિવા રાત્રિર્ન સન્નિષ્ઠાસર્ચિષ્ઠવ એવ કેવલઃ ।
તદક્ષરં તત્સવિતુર્વરેણ્યં પ્રજ્ઞા ચ તસ્માત્પ્રમૃતા પુરાણી ॥
નૈવમૂર્ચ્વં ન તિર્યઞ્ચં ન મધ્યે પરિજગ્રમત્ ।
ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ યસ્ય નામ મહદ્દશઃ

- ૨ ન સંદૃશે તિષ્ઠતિ રૂપમસ્ય ન ચક્ષુષા પશ્યતિ કશ્ચનૈનમ્ ।
હૃદા હૃદિસ્થં મનસા ય એન મેવં વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥

મંત્ર ઋગ્વેદ (ઋ. ૧-૧૧૪-૮) માં તથા શત રૂદ્રીયમાં છે તેજ આળક, ગાય, ઘોડો વગેરે ઉપર ક્રોધ ન કરવાની પ્રાર્થનાનો છે.

૫ મા અધ્યાયના પહેલા મંત્રમાં શરૂઆતમાં કહેલાં ત્રણ તરવોનું વર્ણન બીજા શબ્દોમાં કર્યું છે. “ બ્રહ્મ પરાયણ અને અનન્ત બે અક્ષર (તરવો) છે, જેમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા ગૂઢ રહ્યાં છે. અવિદ્યા ક્ષર છે; વિદ્યા અમૃત છે. વિદ્યા અને અવિદ્યા બેય ઉપર જે રાજ્ય કરે છે તે બીજા (ઇશ) છે.” (૫-૧)^૧ બીજા મંત્રમાં સર્વ યોગિના અધિષ્ઠાતા કપિલને જ્ઞાનથી પોષે છે એ રીતે કપિલની સ્તુતિ છે. પછીના કેટલાક મંત્રોમાં વિશ્વનું અધિષ્ઠાતાપણું, વિશ્વનું ધારણપણું, ગુણોનું યોજકપણું, અને સર્વ પ્રદાશકપણું વર્ણવ્યું છે. આ પછી જીવનું વર્ણન કરતાં આ ઉપ-નિષદ કહે છે કે “ જે ગુણોવાળો છે, જે કૃણયુક્ત ઠમો કરે છે અને તેનાં કૃણ ભોગવે છે, તે ત્રિગુણ, ત્રણ (સારો, ખરાબ, અને મધ્યમ) માર્ગે ચાલનાર, પ્રાણોનો રાજા વિશ્વરૂપ પોતાનાં ઠમોથી ફરે છે.” (૫-૭)^૨ આ મંત્રમાં જીવને વિશ્વરૂપ કહે છે તે એના અનેક જન્મોને ઉદ્દેશીને હશે. જીવનું સ્વરૂપ કહે છે. “ અંગુષ્ઠ જેવડો, સૂર્ય જેવો, સંકલ્પ અને અહંકારવાળો, બીજા (જીવ) જે બુદ્ધિના ગુણથી અને પોતાના ગુણથી આરાના અગ્ર-

૧ કે અક્ષરે બ્રહ્મપરે ત્વનન્તે વિદ્યાવિદ્યે નિહિતે યત્ર ગૂઢે ।

ક્ષરં ત્વવિદ્યા હ્યમૃતં તુ વિદ્યા વિદ્યાવિદ્યે ર્દૈશતે યસ્તુ સોડન્યઃ ॥

૨ ગુણાન્વયો યઃ ફલકર્મકર્તા કૃતસ્ય તસ્યૈવ સ ચોપમોક્તા ।

સ વિશ્વરૂપસિગુણાન્નિવર્ત્મા પ્રાણાધિપઃ સંચરતિ સ્વકર્મભિઃ ॥

ભાગ જેટલો છે; વળી વાળના અગ્રભાગનો સોમો ભાગ અને તેને પાછો સોમો ભાગ જેટલો થાય તેટલો જીવ છે એમ જાણવું અને તેજ જીવ અનન્તપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.” (૫-૮, ૯)^૧ આમાં જીવની પ્રદ્ધરૂપે અનન્તતા કહી છે એમ ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે. પણ તે અનન્ત છે એટલે અમર છે એમ પણ અર્થ હોય. “ તે જીવ સ્ત્રી નથી પુરુષ નથી, અને નપુંસક પણ નથી. જે જે શરીર ધારણ કરે છે તેવો તેવો થાય છે.” (૫-૧૦)^૨ “જીવ જીવાં જીવાં રૂપો પ્રાપ્ત કરે છે; સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ઘણી જાતનાં રૂપો (શરીરો) જીવ પોતાના ગુણથી પસંદ કરે છે, અર્થાત્ પોતાની ક્રિયાના ગુણથી તેમજ આત્માના ગુણથી, છતાં એના સંયોગમાં કારણરૂપ બીજો છે.” (૫-૧૧, ૧૨). આટલે સુધી જીવનું સ્વરૂપ, એનો ઈર્માનુસાર પુનર્જન્મ, વગેરે વાતો કહી છેવટ શિવના જ્ઞાનથી જીવનો મોક્ષ, આ ઉપનિષદ્ધમાં અનેક વખત જે રીતે કહ્યો છે તેજ રીતે કહે છે. (જુઓ ૪-૧૪, ૧૬). છેલ્લા મંત્રમાં કહે છે “ ભાવગ્રાહ્ય, ભાવ અને અભાવ (ઉત્પત્તિ અને લય) ઠરનાર, દેવને જે જાણે છે તે શરીરને છોડી દીધે છે ” (મુકત થાય છે.) (૫-૧૪) આ મંત્રમાં

૧ અંગુષ્ઠમાત્રો રવિતુલ્યરૂપઃ સંકલ્પાદંકારસમન્વિતો યઃ ।

બુદ્ધેર્ગુણેનાત્મગુણેન ચૈવ આરાગ્રમાત્રોઽન્યપરોઽપિ દ્રષ્ટઃ ।

બાલાગ્રણતભાગસ્ય શતઘાકલ્પિતસ્ય ચ ।

ભાગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ સન્ધાનન્ત્યાય કલ્પતે ॥

૨ નૈવ સ્ત્રી ન પુરુષાનેષ ન ચૈવાયં નપુંસકઃ ।

યદચ્છરીરમાદત્તૈ તેન તેન સ યુજ્યતે ॥

ભાવગ્રાહી રાખે છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. ભાવથી રનેહમય ભકિતથી શિવ (દેવ) પામવા યોગ્ય છે એ ભકિત માર્ગનો સિદ્ધાંત આ ઉપનિષદે સ્વીકાર્યો છે.

છેલ્લા અધ્યાયમાં સમગ્ર ઉપનિષદનો સાર ખેંચી ઉપસંહાર કર્યો છે. શરૂઆતમાંજ કહે છે કે “કોઈ સ્વભાવ કહે છે, મોહ પામેલા કોઈ કાળ કહે છે, પણ જેનાથી આ બ્રહ્મચક્ર ભમે છે તે આ દેવનો મહિમા છે” (૬-૧)^૧ સૃષ્ટિ સાથે ઇશના સંયોગને જીવાની આ રીત, ભકિતમાર્ગની છે. એક મંત્રમાં કહે છે કે “તે સંયોગના નિમિત્તરૂપ, ત્રિકાલથી પર, અકલ જણાય છે તે પોતાના ચિત્તમાં રહેલા ભવરૂપ, પૂજ્ય, વિશ્વરૂપ દેવને પહેલાં ઉપાસવો.” (૬-૫)^૨ આ મંત્રમાં વિશ્વરૂપ છતાં પોતાના ચિત્તમાં રહેલા દેવની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું છે. ગીતાના સિદ્ધાંત સાથે એ ઘણું મળતું છે. છઠ્ઠા મંત્રમાં દેવને ‘આત્મામાં રહેલા’ કહ્યા છે. પછીના થોડા મંત્રો રમણીય છતાં ગંભીર અર્થ ભરેલા છે. “તે ઇશ્વરોના પરમ, મહેશ્વર, તે દેવોના પરમ દૈવત, તે સ્વામીઓના સ્વામી, પરથી પર, ભુવનોના ઇશ્વર પૂજ્યદેવને મેળવીએ.”^૩ (૬-૬) તેનું

૧ સ્વભાવમેકે કવયો વદન્તિ કાલં તથાન્યે પરિમુહ્યમાનાઃ ।

દેવસ્યૈષ મહિમા તુ લોકે યેનેદં બ્રામ્બતે બ્રહ્મચક્રમ્ ॥

૨ આદિઃ સ સંયોગનિમિત્તદેતુઃ પરાસ્ત્રિકાઘાદકલોઽપિ વૃષ્ટઃ ।

તં વિશ્વરૂપં ભવભૂતમીજ્યમ્ દેવં સ્વચિત્તસ્થમુપાસ્ય પૂર્વમ્ ॥

૩ તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરમ્ તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।

પર્તિ વ્તીર્ષાં પરમં પરસ્તા દ્વિદામ દેવં ભુવનેશમીજ્યમ્ ॥

કાર્ય(શરીર) નથી, તેને ઇંદ્રિયો નથી, તેના સમાન કોઈ નથી એનાથી વધારે કોઈ નથી. એની પરાશક્તિ ત્રિવિધ દેખાય છે. અને એનામાં જ્ઞાન, બલ અને ક્રિયા સ્વાભાવિક છે. લોકમાં એનો કોઈ પતિ નથી, એના ઉપર કોઈ રાજ્ય કરનાર નથી, એનું કાંઈ ચિત્ત નથી. તે કારણ છે, ઇંદ્રિયોના રાજાનો રાજા છે, એના ઉત્પાદક કે રાજા નથી.” (૬-૭ થી ૯) સર્વ ભૂતોમાં ગૂઢ, સર્વવ્યાપી, સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા, ઈર્ષોના અધ્યક્ષ, સર્વ ભૂતોને રહેવાનું સ્થાન, કેવલ નિર્ગુણ, ચેતન અને સાક્ષી એકજ દેવ છે. નિત્યોનો નિત્ય, ચેતનોનો ચેતન જે એકજ ઘણાની ઇચ્છાએને પૂરી કરે છે, તે કારણરૂપ સાંખ્ય અને યોગથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય દેવને જાણીને (૭૫) સર્વ પાશથી છુટી જાય છે. ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચન્દ્ર અને તારાઓ પ્રકાશતા નથી, આ વીજળીઓ પ્રકાશતી નથી તો આ અગ્નિ તો ક્યાંથીજ હોય ? તે પ્રકાશકની પાછળ બીજું બધું પ્રકાશે છે, એના પ્રકાશથી આ બધું પ્રકાશે છે. આ ભુવનોની મધ્યમાં એકજ હુંસ છે, તેજ અગ્નિ પાણીમાં રહ્યો છે, તેને જાણીને મૃત્યુને (૭૫) તરી જાય છે. મોક્ષ માટે બીજો માર્ગ નથી. તે વિશ્વનો કર્તા છે, વિશ્વનો જ્ઞાતા છે, સર્વજ્ઞ છે, કાલનો કાલ છે, શુભી છે, પ્રધાન અને ક્ષેત્રજ્ઞનો સ્વામી છે, શુભોનો ઇશ છે, અને સંસારના મોક્ષ, સ્થિતિ અને ગન્ધનો કારણભૂત છે.” (૬-૧૧ થી ૧૬) “ જે પહેલાં બ્રહ્માને બનાવે છે, જે તેને વેદો શીખવે છે, તે આત્મા અને બુદ્ધિના પ્રકાશક દેવને હું મુમુક્ષુ શરણે જાઉં છું. (૬-૧૭)”

૧ યો બ્રહ્માણં વિદ્ધન્નાતિ પૂર્વે યો વૈ વેદાંશ્વ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ ।
તં હ દેવમાત્મબુદ્ધિપ્રકાશં મુમુક્ષુર્વે શરણમહં પ્રપદ્યે ॥

“જ્યારે મનુષ્યો આમડાં પેઠે આકાશને વીંટી શકશે ત્યારે દેવને જાણ્યા વગર દુઃખનો ક્ષય થશે.”^૧ (૬-૬) તપના પ્રભાવથી, અને દેવના પ્રસાદથી વિદ્વાન શ્વેતાશ્વરે બ્રહ્મને તે જાણીને પરમ પવિત્ર સત્યનો પરમહંસોને ઉપદેશ કર્યો.” (૬-૨૧)

છેલ્લા મંત્રમાં ભક્તિ શબ્દ નીચે પ્રમાણે વપરાયો છે. “જેનામાં દેવ ઉપર પરમ ભક્તિ છે અને જેની દેવ ઉપર તેવી શુરૂ ઉપર ભક્તિ છે તે મહાત્માને અહિં કહેલા અર્થો પ્રકાશે છે.” (૬-૨૩)^૨

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના આ સવિસ્તર અવલોકનથી એ ઉપનિષદનું શિવપરત્વ કેટલું છે એ સમજાશે; છતાં એટલું કહેવું પડશે કે આ ઉપનિષદ બીજાં ઉપનિષદો જેવુંજ બ્રહ્મજ્ઞાન પરાયણ છે, એમાં બીજાં ઉપનિષદો પેઠેજ ઋગ્વેદના અને યજુર્વેદના મંત્રો ઉતર્યા છે. અન્ય ઉપનિષદોને મળતું બ્રહ્મ, જીવ, અને સૃષ્ટિનું વર્ણન તથા બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન, યોગ, ધ્યાન અને ઉપાસના એ ચારેયનો ઉપદેશ કર્યો છે. સાધનમાં આ રીતે ચારેયનો સમાવેશ કરવામાં આ ઉપનિષદ ગીતાને મળતું છે. એનું શિવપરત્વ એ ઈશ તત્ત્વ માટે શિવ રૂદ્ર, ઈશાન અને મહેશ્વર જેવાં નામો વાપરે છે તથા કવચિત્ વેદોક્ત ખાસ રૂદ્રદેવત મંત્રો પઠે છે, એજ છે. બાકીના ઘણા ભાગમાં તે ઈશતત્ત્વ માટે સામાન્ય દેવ

૧ યદા ચર્મવદાકાશં વેષ્ટયિષ્યન્તિ માનવાઃ ।

તદા દેવમવિજ્ઞાત દુઃસ્વસ્થાન્તો ભવિષ્યતિ ॥

૨ યસ્ય દેવે પરા ભક્તિઃ સયા દેવે તથા ગુરૌ ।

તસ્યૈતે કથિતા સ્વાર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥

શબ્દ વાપર્યો છે અને વર્ણન સર્વવ્યાપી પરમાત્માનું સામાન્ય છે. આ રીતે આ ઉપનિષદને ખાસ શૈવ સંપ્રદાયી ઉપનિષદ ગણવાનું કારણ નથી. શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય એને સંપ્રદાયાનુચાર્ય ન ગણીને પોતપોતાના મત માટે, યોગ્ય વચનો એમાંથી ઉતાર્યા છે. છતાં એટલું ખરું કે આ ઉપનિષદ શૈવ ભક્તોમાં પ્રમાણરૂપ થઈ પડ્યું છે, અને એ મતના વિચારકો શૈવ તત્ત્વજ્ઞાનની ગુંથો આ ઉપનિષદને અનુસરીને ઉકેલે છે.

અર્થાત્ ભક્તિના એ માર્ગોમાંથી એક-વૈષ્ણવ માર્ગ-ના મૂળમાં ભગવદ્ગીતા છે અને બીજા-શૈવ માર્ગ-ના મૂળમાં શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ છે. અનેક રીતે આ પ્રતિષ્ઠાને એ યોગ્ય છે. ભગવદ્ગીતામાં આનો દોઢ મંત્ર છે. એ ઉપરથી આ ભગવદ્ગીતા પહેલાંનું ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાંનું હોવાનો સંભવ છે.

રૂદ્રાણી—હિમલય સુધી શિવતત્ત્વનો આપણે જે વિચાર કર્યો તેમાં રૂદ્રાણીનો વિચાર નથી આવ્યો. હવે એ વિચાર કરીએ. કેનોપનિષદમાં ઉમા નામ આવે છે ત્યાં ઉમાં હૈમવર્તી એ રીતે ઉમાને હૈમવતી-હિમવત્ની પુત્રી કહી છે. પાછળના સાહિત્યમાં શિવપત્ની પાર્વતીને હિમવત્ની પુત્રી ગણી છે. પણ કેનમાં કોઈ સ્થળે એને શિવપત્ની કહી નથી. ત્યાં તો માત્ર પરમતત્ત્વ—બ્રહ્મને ઓળખાવનાર સુંદર સ્ત્રીરૂપ કહી છે. શંકરાચાર્ય એને વિદ્યારૂપ ગણે છે. જો કેનોક્ત બ્રહ્મને શિવરૂપ માનીએ તો ઉમા એની પત્ની ઠરે, પણ કેનોક્ત વર્ણનમાં શિવનો બીલકુલ ઉલ્લેખ નથી. આ કેનોપનિષદ ઘણું કરી શ્વેતાશ્વતર કરતાં પ્રાચીન છે.

અથર્વશિરોપનિષદ્—શિવપરાયણ બીજું ઉપનિષદ્ અથર્વ શિરોપનિષદ્ છે. એ દેખીતુંજ અર્વાચીન જણાય છે. એનો ટુંકો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—દેવો સ્વર્ગમાં ગયા અને રુદ્રને પૂછ્યું કે તમે કોણ છો ? એણે જવાબ આપ્યો કે પોતે એકજ હતા, છે અને હશે. અને બીજું કંઈ નથી. બધી દિશાઓમાં પોતેજ છે. પોતેજ ગાયત્રી છે, પોતેજ પુરૂષ છે, પોતેજ સ્ત્રી છે, પોતેજ સર્વ છે. આ પ્રમાણે વાન થયા પછી રુદ્ર અદૃશ્ય થઈ જતાં દેવો રુદ્રની પ્રાર્થના કરે છે કે જે રુદ્ર છે, તે લગવાન છે, એજ બ્રહ્મદેવ છે, એને નમસ્કાર છે. બીજા એક વાક્યમાં કહે છે કે રુદ્રજ વિશ્ણુ, મહેશ્વર, ઉમા, સ્કન્દ, વિનાયક, સૂર્ય, નક્ષત્ર વગેરે છે. પછી ઓંકારનું વર્ણન છે. એનું દેવત્વ લંબાણથી દર્શાવી છેવટ કહે છે કે એજ રુદ્ર છે જે ઇશાન છે, લગવાન છે, મહેશ્વર છે, મહાદેવ છે. પછી રુદ્રનાં નામોની નિરૂક્તિ આવે છે. તે એકલોજ બધું સૃજે છે અને બધાંનો લય કરે છે માટે એ એકજ રુદ્ર કહેવાય છે, એજ ઇશાન કહેવાય છે, કારણ કે એ ઇશાની શક્તિઓથી રાજ્ય કરે છે. પછીના ચાર પાંચ મંત્રો શ્વેતાશ્વતરમાંથી ઉતાર્યા છે. આ પછીના ભાગનો સાર ટીકાકાર શંકરાનન્દે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—રુદ્રના જ્ઞાન માટે માણસે સાત્ત્વિક આહાર લેવો જોઈએ, શ્રવણ મનન કરવું જોઈએ, પરમહંસ કે એકાગ્ર ભક્ત થવું જોઈએ. એણે પાશુપત વ્રત લેવું જોઈએ. જેણે પાશુપત વ્રત લીધું હોય તેણે નીચે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. લોભ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ક્ષમા રાખવી જોઈએ, ઓંકારનો જપ કરવો જોઈએ અને જેમાંથી છેવટ સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય એવું ધ્યાન કરવું જોઈએ. નીચેનો મંત્ર બોલીને રુદ્ર-

લોકને હમેશાં શરીર ઉપર ભસ્મ લગાડવી જોઈએ. “અગ્નિ ભસ્મ છે, જલ ભસ્મ છે, સ્થલ ભસ્મ છે, સર્વ ભસ્મ છે. આકાશ ભસ્મ છે મન, ચક્ષુ અને બીજી ઇન્દ્રિયો પણ ભસ્મ છે.” પશુ અથવા જીવ જે પાશથી બંધાય છે તેમાંથી મુક્ત થતા માટે આ પ્રમાણે પાશુપત મત લેવું જોઈએ. આ ઉપનિષદમાં આ સ્થળે વાપરેલો ‘પશુ પાશ વિમોક્ષણ’ શબ્દ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. પાશુપત મતની પરિભાષાના આ શબ્દોના ઉપયોગ ઉપરથી તથા એકંદર વસ્તુ ઉપરથી આ ઉપનિષદ પાશુપત મતનું જ જણાય છે. જે કે પાશુપત સંપ્રદાય નીકળ્યા પછી જ રચાયું હશે એમ કહી શકાતું નથી.

રુદ્રાક્ષ, બૃહજ્જમ્બોલોપનિષદ, જામ્બોદ્યુપનિષદ વગેરે ઉપનિષદો અર્ચીયીન છે અને પાશુપત સંપ્રદાયના પ્રચાર પછીનાં છે એટલે એનો ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

મહાભારતમાં રુદ્ર-શિવ ભક્તિ.

પાશુપત સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ અને એના પ્રચારનો વિચાર કર્યા પહેલાં મહાભારતના વખતમાં રુદ્રશિવ પૂજની સ્થિતિ કેવી હતી એ જોઈ લઈએ તથા ત્રિંગ પૂજનો વિચાર કરી લઈએ.

મહાભારતના વનપર્વમાં વ્યાસના ઉપદેશથી અર્જુન તપ કરવા માટે હિમાલયમાં જાય છે, ત્યાં તીવ્ર તપ આચરે છે અને એથી પ્રસન્ન થઈને શિવ કિરાત વેષે આવીને અર્જુન સાથે મુદ્દ કર્યા પછી એને સાક્ષાત્ દર્શન આપે છે અને વરદાન માગવાનું કહે

છે. છેવટ અર્જુનના માગવા પ્રમાણે પાશુપતાસ્ત્ર, શિવ આપે છે. વગેરે કથા (૩૮ થી ૪૦ અધ્યાયમાં) છે. કવિ ભારવિએ આ કથામાંથી કિરાતાર્જુનીય નામનું મહા કાવ્ય કરીને આ કથાને અમર કરી છે.

લીળમ પર્વમાં યુદ્ધના આરંભે કૃષ્ણ અર્જુનને દુર્ગા સ્તુતિ કરવાનું કહે છે અને અર્જુન દુર્ગાની સ્તુતિ કરે છે જેમાં દુર્ગાના ઉમા, સ્કન્દમાતા, કાત્યાયની, કરાલી વગેરે નામે આવે છે.

દ્રોણ પર્વમાં પાશુપતાસ્ત્રની પ્રાપ્તિની એક બીજી વાત છે. એમાં અર્જુનને તથા કૃષ્ણને સ્વપ્નમાં હિમાલયમાં ગયેલા વર્ણુવ્યા છે; ત્યાં એ બેય શિવનાં દર્શન કરે છે, પછી નમસ્કારપૂર્વક શિવની પ્રાર્થના કરે છે. આ સ્તુતિમાં શિવને અજન્મા, અવિકારી અને વિશ્વ સૃષ્ટા કહ્યા છે. શિવ પ્રસન્ન થતાં કૃષ્ણ અને અર્જુન એની પાસેથી પાશુપતાસ્ત્ર માગે છે. શિવ એને એક સરોવર ખતાવીને એમાંથી અસ્ત્રો લઈ લેવાનું કહે છે. ત્યાં જતાં પહેલાં એ સર્પો દેખાય છે; જે પાછળથી ધનુષ્ય બાણરૂપ થઈ જાય છે.

સૌપ્તિક પર્વમાં અશ્વત્થામાએ શિવ ઉપર તપશ્ચર્યા કરીને તરવારથી પાંડવોના સૈન્યને ઘાણુ વાળી નાખ્યો અને છેવટ પોતાના પિતાનું માથું કાપી નાખનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પણ મારી નાખ્યો. એ કથા છે. આ પ્રસંગે યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણને પૂછે છે કે “આ અશ્વત્થામા આમ કેમ કરી શકે છે?” એના જવાબમાં કૃષ્ણ કહે છે કે ‘એ શંકરના તેજથી કરે છે.’ એમ કહીને અશ્વત્થામા વિષે નીચેની વાત કહે છે. બ્રહ્મદેવે એક વખત શંકરને સૃષ્ટિ કરવાની ના પાડી, જેથી શંકર લાંબા વખત સુધી પાણી નીચે સંતાઈ રહ્યા. આથી લાંબા વખત

સુધી નવી સૃષ્ટિ ન થઈ એટલે બ્રહ્માએ નવા પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન કર્યા. જેણે નવીજ જાતની સૃષ્ટિ કરી. આ નવાં પ્રાણીઓ ભૂખથી બહુ પીડાઈને પ્રજાપતિનેજ ખાવા ધાયાં; પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવને આશ્રયે ગયા એટલે બ્રહ્મદેવે આ પ્રાણીઓ માટે દ્વિવિધ આહાર ઉત્પન્ન કર્યો જેથી એ શાન્ત થયાં.

થોડા વખત પછી મહાદેવ પ્રાણીમાંથી ઉડ્યા અને જોયું તો નવાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં હતાં અને વધે જતાં હતાં. આ જોઈને પોતાનું ઉપસ્થ, હવે વધારે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર નથી એમ ગણીને, શિવે કાપી નાંખ્યું; તે જમીનમાં ચોટી ગયું. મહાદેવ આ પછી મુંજવત્ પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરવા ગયા.

વાયુપુરાણમાં પણ લગભગ આવીજ કથા છે (અ. ૧૦) કે બ્રહ્મદેવે મહાદેવને સૃષ્ટિ કરવાનું કહ્યું; જેથી મહાદેવે સતીનું ચિંતન કરીને પોતાના જેવાંજ હજારો અમર પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કર્યાં, આથી અપ્રસન્ન થઈને વધારે સૃષ્ટિ ન ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું લિંગ કાપી નાખી, યોગ સાધવા માંડ્યો, આ યોગને આશુપત યોગ કહ્યો છે.

મહાભારતના સૈાસિક પર્વમાં રુદ્રની કથા કહેતાં કૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે જ્યારે દેવોએ યજ્ઞમાં રુદ્રને ભાગ ન આપ્યો ત્યારે મહાદેવે ગુરુસે થઈને યજ્ઞનો નાશ કર્યો. આ જોઈને દેવોએ રુદ્રનો ભાગ નિયત કર્યો અને એ પ્રસન્ન થયા. મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં પણ કૃષ્ણ રુદ્રની કથા કહે છે. કૃષ્ણ કહે છે કે જાંબુવતીએ ઋતિમણીને જેવો હતો એવો પુત્ર માગ્યો હતો અને એવા પુત્ર માટે

ધમ્મો પ્રમાણે વર આપનાર મહાદેવનો આશ્રય પોતાને લેવો પડ્યો હતો. એ માટે પોતે હિમાલય તરફ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં ઉપમન્યુનો આશ્રમ આવ્યો.

આ ઉપમન્યુ શિવનાં કલ્યાણકર મહા કાર્યો વિષે કૃષ્ણ સાથે લાંબું સંભાષણ કરે છે. તપથી મહાદેવને પ્રસન્ન કરી વરદાન મેળવનારા અનેક ભક્તોનું વર્ણન કરે છે. આ ભક્તોમાં કેટલાક દેવો પણ હતા. આ વરદાન મેળવનારાઓમાં એક શાકલ્ય હતા જેને મહાદેવે વર આપ્યો હતો કે એ અંથકાર થઇ અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરશે અને એનો પુત્ર સૂત્રકાર થશે. આ શાકલ્ય ઋષિસંહિતાના સંપ્રદાયકાર હશે ?

ઉપમન્યુ પોતે પણ પોતાની માતાના કહેવાથી શિવનું તપ કરવા માંડ્યા હતા. આ માતાએ શિવને દિગંબર અને નૃત્ય કરતા વર્ણવ્યા હતા. ઉપમન્યુ જ્યારે તપ કરતા હતા ત્યારે મહાદેવ એની પરીક્ષા કરવા માટે ઇન્દ્રનો વેશ લઇને એની પાસે આવ્યા, અને એને જુદાં જુદાં વરદાનો આપવા માંડ્યાં. પણ ઉપમન્યુએ કહ્યું કે “મારે તમારી પાસેથી કંઇ વરદાન જોતું નથી. મારે તો શિવ પાસેથીજ વર લેવાની ઇચ્છા છે.” વળી એણે કહ્યું કે “શિવની આજ્ઞા થતાં હું પતંગીયું કે ન્હાનો જન્તુ થઈશ, પણ ઇન્દ્રના વરદાનથી ત્રિલોકનો રાજા થવા ઇચ્છતો નથી.”

આગળ ચાલતાં ઉપમન્યુ કહે છે કે જેનું લિંગ પૂજ્ય છે એવા તો એકજ દેવ મહાદેવ છે. મહાદેવ અને ઉમાજ સૃષ્ટિનાં ખરા સર્જનાર છે કે જેનાં ચિન્હો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનાં ચિન્હો છે. બીજા

દેવોનાં શંખ ચક્ર વગેરે ચિન્હો ઉત્પાદક ચિન્હો નથી. વળી ઉપમન્યુ કહે છે કે છેવટ મારા તપથી પ્રસન્ન થઈને જ્યારે શિવે મને દર્શન દીધાં ત્યારે શિવ ઉમા સહિત વૃષભારૂઢ હતા અને એની એક બાજુએ હંસવાહન બ્રહ્મા અને બીજી બાજુ ગરૂડ વાહન નારાયણ હતા.

ઉપમન્યુની સૂચનાથી કૃષ્ણે પણ દીર્ઘકાળ પર્યંત તપ કર્યું જેને અન્તે ઉમા સહિત મહેશ્વરે દર્શન આપ્યાં. જ્યારે મહાદેવે આઠ અને ઉમાએ બીજાં અઠ વરદાન આપ્યાં. વળી ઉમાએ કૃષ્ણને ૧૬૦૦૦ સ્ત્રીઓનું વરદાન આપ્યું. જાંબુવતી માટે જે પુત્રની ઇચ્છા કૃષ્ણને હતી તે પણ પૂર્ણ થઈ.

અહિં સુધી મહાભારતમાંથી જે ઉતારા કર્યાં તે ઉપરથી મહાભારતના સમયમાં શિવ પૂજાનો કેવો પ્રચાર હતો એ સમજાશે. પુરાણોક્ત શિવકથાઓ પણ ઘણી ખરી પ્રચારમાં આવી ગઈ જણાય છે અને ટુંકામાં એમ કહી શકાય કે શૈવ પુરાણોમાં શિવનું જે સ્વરૂપ ચિત્ર્યું છે તેની મૂળ રેખાઓ મહાભારતના સમયમાંજ તૈયાર થઈ ગઈ હતી. મહાભારત ઉપરથી શિવનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે દેખાય છે:-ઉપનિષદોમાં જેને બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ કહે છે તેજ પરમેશ તત્ત્વને શિવભક્તો શિવ, મહેશ, મહાદેવ વગેરે નામથી ઓળખે છે પણ બ્રહ્મમાં વ્યક્તિત્વ નથી ત્યારે વિષ્ણુ શિવ વગેરે દેવોમાં એનું વ્યક્તિત્વ ચોક્કસ છે. વિષ્ણુનું વ્યક્તિત્વ, નારાયણ, વિષ્ણુ અને ઐતિહાસિક કૃષ્ણનાં વ્યક્તિત્વો મળીને કેવી રીતે બંધાયું એ “વૈષ્ણવ ધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ” માં જોયું છે. શિવનું વ્યક્તિત્વ ઐતિહાસિક મનુષ્યના સ્પર્શથી મુક્ત છે. એમાં વૈદિક રૂદ્ર-શિવનું વ્યક્તિત્વ પૌરાણિક આખ્યાનો દ્વારા ઉપખંડણ પામીને વિકસ્યું છે.

શિવનું વ્યક્તિત્વ—શિવ જલવાન, જલદી તપી જાય એવા પણ પાછા જલદી ખુશી થઈ જાય એવા ભોળા અને ઉદાર દેવ છે. જેને કાંઈ વરદાન જોતું હોય એણે શિવની ઉપાસના કરવી. શિવ ઉમા સાથે હિમાલય ઉપર રહે છે. એની પાસે અનેક ગણો છે. એને વૃષભતું વાહન છે. જ્યારે એણે સૃષ્ટિ રચવાનું છોડી દીધું ત્યારે યોગ કરવા માંડ્યો. શિવને દેવો પણ વરની ઇચ્છાથી ભજતા. જૂના વખતમાં લિપ્તમન્યુ નામના મેટા શિવભક્ત ઘર્ષ ગયા હતા.

લિંગ પૂજા.

શૈવ ધર્મમાં લિંગ પૂજા મુખ્ય છે. જે કે જૂના કાળમાં શિવની મૂર્તિઓ પણ પૂજાતી એમ પ્રાચીન કાળનાં એલાપુર, ધારાપુરી વગેરે ગુફાઓમાં શૈવ મંદિરો છે એ જોતાં જણાય છે. છતાં વર્તમાન કાળમાં લિંગ પૂજાજ લગભગ વ્યાપક છે અને છેક પ્રાચીન કાળમાં મહાભારતમાં પણ મૂર્તિપૂજા કરતાં લિંગ પૂજાનું માહાત્મ્ય વધારવાના પ્રયાસો દેખાય છે. અર્થાત્ મહાભારતના વખતમાં લિંગ પૂજાનો પ્રચાર હતો એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રચાર નવો નવો શરૂ થયો હશે એમ અનુમાન થાય છે. કારણ કે લિંગ પૂજા વૈદિક સાહિત્યમાં નથી. ઋગ્વેદાદિ ઉપનિષદના (૪-૧૧ અને ૫-૨) જે મંત્રોમાં યોનિના આધારે શિવને કહ્યા છે; ત્યાં લિંગ પૂજાનું સૂચન હોય તો ભલે પણ એથી વિશેષ સ્પષ્ટ નથી અને મહાભારતમાં એનું માહાત્મ્ય વધારવાનો પ્રયાસ થાય છે. હવે સ્વતંત્ર રીતે લિંગ પૂજાનો વિચાર કરીએ.

લિંગ પૂજા આર્યોમાં બહારથી આવી છે એમ માનવાનાં ઘણાં કારણો છે. ઋગ્વેદના એ મંત્રોમાં લિંગ પૂજાનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. એકમાં ઋષિ “જેના દેવ ‘શિશ્વ’ છે તેઓ આવીને યજ્ઞને નુકસાન ન કરે” માટે ઇંદ્રની પ્રાર્થના કરે છે. (૭-૨૧-૫) અને બીજામાં “જેના દેવ શિશ્વ છે તેને મારી સો હરવાળવાળા નગરની લક્ષ્મી ઇંદ્રે જીત્યાનો” (૧૦-૯૯-૩) ઉલ્લેખ છે. આ એ મંત્રોમાં સ્પષ્ટ રીતે લિંગ પૂજકોને આર્યોના શત્રુઓ ગણ્યા છે. હવે રૂદ્ર સંગ્રંધી વૈદિક સાહિત્ય જે આપણે જોઈ ગયા તે ઉપરથી જો કે રૂદ્ર મૂળ મરુત સાથે અગ્નિની લાવનાનો વિકાસ હોય એવું દેખાય છે. પણ એ જંગલોના દેવનું જંગલીઓના લિંગ દેવ સાથે ઐક્ય બહુ સરળતાથી થઈ શકયું. દુનિયામાં રૂદ્રપૂજા ભલે આર્યોમાંજ વિકસી હો પણ લિંગ પૂજા તો અનાર્યો પાસેથી આર્યોમાં આવી છે અને તે પણ વૈદિક કાળ પછી આર્યોમાં આવી અને રૂદ્રપૂજા સાથે જોડાઈ ગઈ. રૂદ્રપૂજા સાથેજ જોડાવામાં ઉપર ગતાવેલા સારથ સિવાય બીજાં પણ કારણ હોય, રૂદ્રદેવની કેટલીક લાવના વખતે અનાર્યો પાસેથી આવી હોય, અથવા રૂદ્રનું મૂળ અગ્નિ છે તેમ લિંગ પૂજામાં પણ કંઈક અગ્નિની લાવના હોય. અરુ.

લિંગ પૂજા પ્રાચીન કાળમાં દુનીયાના ઘણા ભાગના લોકોમાં સામાન્ય રીતે પ્રચારમાં હતી. ખાસ કરીને ભૂમધ્ય સમુદ્રના ઠાંઠા ઉપર વસનારી કેટલીક જંગલી પ્રજાઓમાં લિંગ પૂજાનો જંગરો પ્રચાર હતો. એજ રીતે આ દેશના અનાર્યોમાં પણ હોય તો એમાં આશ્ચર્ય નથી. સાક્ષાત્ ઉત્પાદક અવયવના ચિન્હની પૂજા તદ્દન સ્વાભાવિક છે. હવે આર્યોએ લિંગ પૂજા સ્વીકાર્યા પછી એનું સ્વરૂપ

કરી ગયું હશે. માત્ર સ્થૂલ ઉત્પાદક અવયવને પૂજનારી મનઃ સ્થિતિમાં આર્યો ન હોતા. એટલે જેમ આર્યોએ રૂદ્રનું શિવત્વ વિકસાવ્યું તેમ લિંગ પૂજના વ્યંજના પણ અનેકધા સૂક્ષ્મ કરી નાખી હશે. ઘણા શંકે: લિંગને વૈદિક સ્કમ્ભનું ચિહ્ન ગણે છે. વૈદિક મંત્રોમાં સ્કમ્ભનું વર્ણન એવું છે કે “સ્કમ્ભે પ્રજા ઉત્પન્ન કરતાં પૂર્ણ સુરૂપને ઉત્પન્ન કર્યો.” વળી “સ્કમ્ભે આરંભમાં હિરણ્ય (જ્યોતિ) નો જગતમાં નિર્લેપ કર્યો. જે હિરણ્યમાંથી હિરણ્ય-ગર્ભ થયા. અને જે પાણીની વચ્ચે રહેલા તે હિરણ્યવેતસ (નેતર) ને જાણે છે તે શુદ્ધ પ્રજાપતિ છે.” આ હિરણ્યવેતસ એજ સ્કમ્ભ અને ‘સલિલમધ્ય’ રહેલું હિરણ્યવેતસ એજ યોનિ વચ્ચે સ્થાપિત લિંગ એમ ઘટાવવું તદ્દન બંધ બેસે છે. જ્યોતિર્મય લિંગના છેડાઓ બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ નથી જોઈ શકતા એમ જે પુરાણો વર્ણવે છે, તે પણ આ હિરણ્ય સ્કમ્ભનો વિસ્તાર હશે. આ રીતે જેમ રૂદ્ર મૂળ અગ્નિની ભાવનાનો વિકાસ છે તેમજ લિંગ જ્યોતિ:સ્તમ્ભની ભાવનાનો વિકાસ હોવાનું શેવ તત્ત્વજ્ઞો માને છે. એ માન્યતા સત્ય હોય તો રૂદ્ર પૂજા સાથે લિંગ પૂજા જોડાઈ જવાનું એક કારણ જડે છે.

લિંગ પૂજાનો કેટલાક અગ્નિ સંથે બીજી રીતે પણ સંબંધ બેસારે છે. આર્યોમાં અગ્નિના મૂળ ઉત્પાદક અરણિના બે કટકામાંથી અધરારણિ એ યોનિ અને ઉત્તરારણિ એ લિંગ એ રીતે કેટલાક અર્થ ઠરે છે. લિંગ હિરણ્ય સ્કમ્ભનું કે અરણિનું ગમે તેનું ચિહ્ન (મૂળ) હોય પણ ઘણા કાળથી એ આ દેશમાં રૂદ્ર-શિવ નામથી પરમ ઈશ તત્ત્વનાં ચિહ્ન તરીકે પૂજાય છે.

લિંગ પૂજનો સમય—લિંગ પૂજા વૈદિક સાહિત્યમાં નથી જોવા મળેલું છે. તે પછીના મહાભારતમાં લિંગ પૂજાની શરૂઆત દેખાય છે. પણ મહાભારતનો સમય ઘણો લાંબો છે. લિંગ પૂજા સંબંધી મહાભારતના ઉલ્લેખો પહેલા બીજા થરના નથી લાગતા. ત્રીજા કે ચોથા થરના હશે. અર્થાત્ ઇ. સ. ના આરંભની આસપાસમાં લિંગ પૂજા રૂદ્રપૂજા તરીકે આર્યોએ સ્વીકારી હશે. પણ આમ તર્કના આધારથી વિચાર ન કરતાં વધારે ચોક્કસ પ્રમાણો તપાસીએ. પાણિનિ ૫-૩-૬૬ સૂત્રના ભાષ્યમાં પતંજલી પૂજ્ય તરીકે શિવની પ્રકૃતિ અર્થાત્ મૂર્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. વળી વેમ કેટે-ડ્રીસના સીક્ષાઓમાં એક બાજુ ત્રિશુલધારી શિવ ઉભા છે અને બીજી બાજુ નન્દી છે. અર્થાત્ પતંજલીના વખતમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦) અને કેટેડ્રીસ બીજા (ઇ. સ. ૫૫ થી ઇ. સ. ૭૮) ના વખતમાં પતંજલી કહે છે તેમ શિવ, સ્કન્દ અને વિશાખની કીમતી ધાતુની મૂર્તિઓ પૂજાતી, અને એના આસપાસ પૂજકો હતા. પણ આ ઉપરથી ઇ. સ. ૫૦ સુધી આ દેશનાં લિંગ પૂજા નહોતીજ થાતી એમ નથી કહી શકાય. જૂનામાં જુનું લિંગ ભીટાના ખોદકામ માંથી નીકળેલું ‘ મુખલિંગ ’ છે. આ લિંગ ઉપર લેખ છે જેના અક્ષરો ઉપરથી એ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકનો હશે એમ તજજ્ઞ બેનરજી માને છે. (જુઓ Elements of Hindu Iconography Vol. II. P. 68.) બીજું જુનું લિંગ રેણી ગુફાથી ૭ માઈલ દૂર આવેલા ગુડીમલ્લમાં પરશુરામેશ્વરના મંદિરનું શિવલિંગ છે જે હજી પૂજાય છે; એ લિંગ લગભગ ભીટાનું સન્કલિન હશે એમ ગોપીનાથરાવ ધારે છે (Ibid p. 69.) આ લિંગ ઉપર

શિવની મૂર્તિ છે. આ એય જૂનામાં જૂનાં લિંગની આકૃતિ કુદરતી ઉપસ્થને મળતી છે એ ખાસ જોવા જેવું છે. આ દાખલા ઉપરથી તેમજ સાકુંડેય, લિંગ, શિવપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં સ્પષ્ટ રીતે શિવને લિંગી કહ્યા છે અને એવું લિંગ (ઉત્પાદક અવયવ) પૂજાય છે, એવાં સ્પષ્ટ વચનો છે એ જોતાં મૂળ લિંગ પૂજા બીજી જંગલી પ્રજાઓની લિંગ પૂજા (Phallus worship) પેઠે કુદરતી ઉત્પાદક-અવયવના ચિન્હ તરીકે આ દેશની અનાય પ્રજામાં ચાલી હશે તેમજ આર્યોએ સ્વીકાર્યા પછી એને સ્કમ્ભ કે અગ્નિ રૂપ રૂદ્રના ચિન્હ તરીકે માની હશે. લિંગ પૂજા આર્યોમાં દાખલ થયા પછી અમુક વખત સુધી તે રૂદ્રની મૂર્તિ અને લિંગ એય પૂજતાં હશે પણ પાછળથી મૂર્તિ પૂજા પ્રચારમાંથી નીકળી જઈને માત્ર લિંગ પૂજા જ રહી છે. આર્યોએ લિંગ પૂજા સ્વીકાર્યા પછી એને એવું આધ્યાત્મિક રૂપ આપી દીધું કે આજે એમાં અશ્લીલ ભાવનાની ગંધ કોઈને આવતી નથી. આ રીતે લિંગ પૂજાનો સ્વીકાર લગભગ ઇ. સ. ના આરંભની આસપાસ અથવા મહાભારતનો ત્રીજો થર સ્થાપી હોય ત્યારે થયો હશે એમ ઉપરોક્ત પ્રમાણથી જણાય છે. (લિંગ પૂજાને અંગે લિંગ મૂર્તિઓના પ્રકારોનો વિષય ઘણો આકર્ષક છે પણ અહિં સ્થળસંકોચને લીધે છોડી દેવો પડે છે. સદ્ગત ગોપીનાથરાવે Elements of Hindu Iconography Vol. II. માં ઉપ થી ૧૦૨ પાનામાં મૂર્તિઓનાં ચિત્રો સાથે આ વિષય સવિસ્તર અચ્ચો છે.)

જૂના કાળમાં શૈવ સંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ.

ભગવાન પતંજલીએ શૈવ સંપ્રદાયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેના અનુયાયીઓને એ શિવ ભાગવત કહે છે. શિવને પ્રેતાશ્વતર ઉપ-
નિષદ્ધમાં ભગવાન કહ્યા છે એટલે એના ભક્તોને ભાગવત કહી
શકાય. પણ વિષ્ણુ ભક્તો ભાગવત તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ હોવાથી
શિવ ભક્તોને પતંજલીએ શિવ ભાગવત કહ્યા જણાય છે. શિવ
ભાગવતો પોતાના ઇષ્ટ દેવ શિવના ચિન્હ તરીકે હાથમાં ત્રિશૂળ-
લોહનો ભાલો રાખતા એમ પતંજલી કહે છે. (જુઓ પાણિનિ
૫-૨-૭૬).

મહાભારતના નારાયણીય પર્વમાં પાંચ રાત્ર સાથે પાશુપત
શાસ્ત્રનો પણ ઉલ્લેખ છે. (શાન્તિ પર્વ અ. ૩૪૬ પ્ર્લો. ૬૪) એજ
અધ્યાયમાં આગળ જતાં પ્રહ્લદેવના પુત્ર ઉમાપતિ શિવ શ્રીકૃષ્ણે
પાશુપત શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યાનું કહ્યું છે. (પ્ર્લો. ૬૭). જેમ ઋગ્વેદ
વગેરે વિદ્યાઓ મહાભૂતનું નિઃશ્વસિત હોવાનું બૃહદ્દર્શનક કહે
છે અને નારાયણે પાંચ રાત્રનો નારદને ઉપદેશ કર્યાનું નારાયણીય
પર્વ કહે છે તેમજ પાશુપત શાસ્ત્રનો ઉપદેશ શિવે કર્યા વિષે
અમજવાનું છે. પણ વાયુપુરાણ (અ. ૨૩) લિંગ પુરાણ (અ. ૨૪)
કૂર્મપુરાણ (અ. ૫૩) અને શિવપુરાણ (સંહિતા ૩ અ. ૫)
વગેરે પુરાણોમાં મહેશ્વર કહે છે કે ૨૮ મા મહાયુગના કલિયુગમાં
જ્યારે યાદવોમાં ઉત્તમ વાસુદેવનો જન્મ થશે ત્યારે હું પણ નકુલીશ્વર
(લકુલીશ, લકુલી) પ્રહ્લદાચારી પ્રાહ્લણ રૂપે અવતાર લઉંશ. આ અવતાર
ઠાયાવતાર અથવા ઠાયાવરોહણ નામના રથમાં થશે. ત્યારે મારે

કુશિક, ગર્ગ્ય, મિત્ર અને કૌરૂષ નામના ચાર તપસ્વી, યોગી, વેદ-પારંગ અને ઉર્ધ્વરેતા બ્રાહ્મણો શિષ્યો હશે. આ પાશુપતો શરીરે ભસ્મ યોગીને માહેશ્વર યોગના આશ્રયથી રૂઢ લોકમાં જયો, પુરાણ વચનોનો આશય સ્પષ્ટ છે. હવે સાધારણ રીતે પાશુપત મત નકુલીશ પાશુપત કે લકુલીશ પાશુપત બધા કાળથી ઠહેરાય છે. આનો અર્થ નકુલીશે ઉપદેશેત્રો પાશુપત મત તે નકુલીશ પાશુપત મત એમ હોય તો, એ પાશુપત મતના ઉપદેશક આ પુરાણોક્ત શિવાવતાર રૂપ નકુલીશજ હોવા જોઈએ. હવે એના સમયનો વિચાર કરીએ.

એક ભગ્ન પાસેના નાથના મંદિરમાં એક જૂનો લેખ છે. જેમાં લખ્યું છે કે શિવ લકુલી રૂપે ભૂગર્ભ દેશમાં અવતર્યા હતા. એના ઉપરોક્ત ચાર શિષ્યોનો પણ આ લેખમાં ઉલ્લેખ છે. આ લેખ વિ. સ. ૧૦૨૮ (ઇ. સ. ૯૭૧) નો છે. ‘ સીન્દ્રા ’ પ્રશસ્તિ નામથી જોળખાતા બીજા એક લેખમાં કહ્યું છે કે શિવ ભટાર્ક શ્રી લકુલીશ રૂપે અવતર્યા હતા અને ભાટ દેશમાં કાયાવરોહણમાં રહેતા હતા. એના ચાર શિષ્યો હતા. કુશિક, ગાર્ગ્ય, કૌરૂષ અને મેત્રેય. આ ચારેય તીવ્ર પાશુપત મત પાળવા માટે શિષ્ય રૂપે અવતર્યા હતા. એ ચારેયથી ચાર શાખાઓ (પાશુપત મતની) ચાલી. આ લેખ ઇ. સ. ૧૨૭૪ અને ૧૨૯૬ ની વચ્ચે લખાયો છે. ત્રીજા એક લેખમાં લકુલીશ મુનિનાથ ચિદ્વજ રૂપે પોતાનાં નામ અને ધર્મને જાળવી રાખવા માટે અવતર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ લેખ ઇ. સ. ૯૪૩ નો છે અને મહિસૂરમાં હેમાવતી પાસેથી મળ્યો છે. આ લેખો ઉપરથી જણાય છે કે પાશુપતાચર્ય નકુલીશજ ઇ. સ.

૬૦૦ પહેલાં થઇ ગયા છે એટલુંજ નહિં પણ ઇ. સ. ૬૪૩ માં તો એનો મત બૂઝાવા માંડયથી એનો જ્ઞેરથી પ્રચાર કરવા માટે એ ફરી અવતર્યાની વાત આવી છે. અર્થાત્ દશમા શતક પહેલાં લાંબે વખતે એ થયા હોવા જ્ઞેર છે. ક્યારે એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી. પણ વાયુપુરાણ જેવાં પ્રાચીનતર પુરાણોમાં પણ નકુત્રીશના અવતારની વાત છે. એટલે ઇ. સ. ત્રીજા ચે. થા શતક પહેલાંના એમને માનીયે તો કાંઈ ખોટું નથી. હવે માધવ, સર્વ દર્શન સંગ્રહમાં પાશુપત મતના પ્રસંગમાં એ મતને નકુત્રીશ પાશુપત મત કહે છે અને નકુત્રીશના કેાઇ ગ્રંથમાંથી ઉતારો કરતા હોય એવી રીતે થોડા શબ્દો ટાંકે છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે પાશુપત મતની રુદ્ર-શિવ પૂજા જૂના કાળથી આવી આવતી હશે પણ એનો સંપ્રદાય પહેલવહેલાં કેાઇ લકુત્રીશ નામના માણસે ચલાવ્યો અને પછીથી એની ચર શાખા આવી, જેના મૂળ ઉત્પાદકોને લકુત્રીશના શિષ્યો ગણ્યા છે. ^૧લકુત્રીશના અવતારના પ્રસંગનાં પૌરાણિક

૧ આ લકુત્રીશની ઐતિહાસિકતા માટે પુરાણ વિચારો અને એ પછી ઘણે કાળે લખાયેલા લેખોથી વધારે પ્રમાણ નથી, તેમ એનું અત્રિ પણ સચિતર પ્રસિદ્ધ નથી. પણ લકુત્રીશની મૂર્તિઓ કેટલેક હેઠાળે મળી આવી છે. (મૂર્તિઓ માટે જુઓ Annual Report of Archaeological Survey of India 1906-7 p. 190-191.) એ ઉપરથી લકુત્રીશની પોતાની પૂજનો મધ્યકાળમાં ઘણો પ્રચાર થયો હોય એમ જણાય છે. દાખલા તરીકે આખુની તળેટીમાં કાયાદ્રામાં લકુત્રીશની મૂર્તિઓ છે, કાશી વિશ્વેશ્વર મહાદેવ સામેના દ્વાર ઉપર લકુત્રીશની મૂર્તિ છે. આખુ ઉપર અચલેશ્વરમાં લકુલેશ્વરની મૂર્તિ છે, મારવાડમાં જોપતાનમાં અને નાનામાં છે. જોપ-

વાક્યોમાં તો નકુલીશને વાસુદેવના સમકાલિન કહેવા માગ્યા છે. પણ એનો અર્થ પાશુપત મત પાંચરાત્રનો લગભગ સમકાલિન છે એમ કરીએ તો ઈ. સ. ના બીજા શતકમાં લકુલીશ કે નકુલીશે એ સંપ્રદાય ચલાવ્યો છે એમ સિદ્ધ થાય. નારાયણીય પર્વમાં પાંચ રાત્ર સાથે પાશુપત શાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે; પણ પતંજલીએ શિવ ભક્તોને શિવ ભાગવત કહ્યા છે, પાશુપત કહ્યા નથી. એ સર્વ ઉપરથી પતંજલીના વખતમાં કે તે પછી તરતમાંજ અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા પહેલા શતકમાં પાશુપત મત ચાલ્યો જણાય છે. અને લગભગ એ અરસામાંજ લિંગ પૂજનો પણ આર્યોએ સ્વીકાર કર્યો છે.

પાશુપત મતનો પ્રચાર—શૈવ મતોમાં જૂનામાં જૂનો પાશુપત મત જણાય છે. શંકરાચાર્યે એનું ખંડન કર્યું છે. પણ ઘણા વખત સુધી સાહિત્યમાં તથા લેખોમાં શિવભક્તો માટે પાશુપત કરતાં માહેશ્વર નામ વધારે વપરાયું દેખાય છે. કદાચ એમ પણ હોય કે શિવની પૌરાણિક લક્ષિત કરનારા પોતાને માહેશ્વર કહેવરાવવા ખુશી હોય, પણ પાશુપત મતના બધા નિયમો ન એ પાળતા હોય અસ્તુ. હવે ઠાળાનુક્રમમાં શિવ લક્ષિતનો પ્રચાર અવલોકીએ.

તાનના મન્દિરનો વિ. સ. ૧૩૬૫ માં ઉત્તમ રાશિના શિષ્ય ધર્મ રાશિએ છાંયો-
 દ્વાર કરાવ્યા હોતો. પરમાર રાજા સોમસિંહના યુવરાજ કાનહડ દેવે કોઈ લાકુલીશને
 દાન આપ્યાનો વિ. સ. ૧૨૯૦ ના નાનાના લેખમાં ઉલ્લેખ છે. ઉજ્જૈનમાં લકુલીરાની
 મૂર્તિ છે, મધ્ય પ્રાન્તમાં ચાંદા પાસે લાલ પેઠમાં છે, ઉડીયામાં લકુલીરાની મૂર્તિ
 છે. મહિસૂરના લેખોનો ઉલ્લેખ ઉપર કર્યો છે. આ સર્વ ઉપરથી લકુલીરા પૂજ
 મારવાડથી આરંભી પૂર્વમાં ઉડીયા સુધી અને દક્ષિણમાં મહિસૂર સુધી પ્રસરી હતી
 એમ જણાય છે.

શિવમૂર્તિ, સ્કન્દમૂર્તિ તથા એનાં મન્દિરોનો તેમજ શિવ ભક્તોનો ઉદ્દેશ પતંજલીએ કયો છે એ તો કહ્યું છે. પછી કેડે-શ્રીસ ખીજે પોતાના સીક્ષા ઉપર પોતાને માહેશ્વર કહે છે તથા એની એક ખાણુ ત્રિશુલધારી પુરુષ (શિવ)નું અને ખીજી ખાણુ નન્દીનું ચિત્ર રાખે છે. ખીજી ત્રીજી શતકના ક્ષત્રપ રાજાઓનાં રુદ્રહામ, રુદ્રભૂતિ વગેરે નામે પણ શૈવ ધર્મના પ્રચારનાં સૂચક છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોઈએ તો વૈશેષિક સૂત્રની ટીકાના અન્તમાં ટીકાકાર પ્રથમ પાદ (ઇ. સ. નવમા શતક પહેલાં) કલ્યાણને નમસ્કાર કરતાં એણે પોતાના યોગ અને આચાર્યી મહેશ્વરને પ્રસન્ન કર્યા પછી સૂત્રો લખ્યાં છે એમ કહે છે. વાત્સ્યાયનના ન્યાયભાષ્ય ઉપર ઉદ્યોત ટીકા લખનાર ભારદ્વાજ (ચોથાથી સાતમું શતક) ને ટીકામાં પાશુપતાચાર્ય કહ્યા છે. વરાહમિહિર (ઇ. સ. ૪૯૯) કહે છે કે શમ્ભુની પ્રતિષ્ઠા કરનાર બ્રહ્મણે ભસ્મ ધારણ કરનારા હોવા જોઈએ; અર્થાત્ શૈવ હોવા જોઈએ.

બીટા (વીરછી ગ્રામ) માં ગુપ્ત સમયની કેટલીક શૈવ મુદ્રાઓ મળી છે. (૧ કાલેશ્વર (No. 14.) ૨ શિવ લિંગ સાથે કાલંજર ભટ્ટારકની મુદ્રા (સીલ No. 15.) ૩ ભદ્રેશ્વર (No. 17). જુઓ Archaeological Survey Annual Report 1911-12 p. 49-50.)

ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકના આરંભનો હુણુ રાજા મિહિરકુલ શૈવ હતો. યવન (ગ્રીક) મીનેન્ડર બૈદ્ધ, વજ્રશિલાના યવન રાજાનો યવન દૂત વૈષ્ણવ, શકરાજા કેડેશ્રીસ શૈવ, તેમજ હુણુ મિહિર

કુલ પશુ શૈવ એ હકીકતો ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઘણા પરદે-
શીઓ આ દેશમાં આવીને આ દેશનો ખૌદ, વૈષ્ણવ કે શૈવ ધર્મ
અંગિકાર કરતા.

હરિભદ્ર નામના એક જૈન અન્ધકાર વૃદ્ધશન સમુચ્ચય નામના
અન્ધમાં ગૌતમ અને કણ્વાદનાં શાસ્ત્રોને શૈવ સંપ્રદાયી કહે છે.
(પશુ એના ટીકાકાર ગુણસ્તનસૂરિ ૧૪ મું શતક) વૈશેષિકને પાશુ-
પત અને ન્યાયને શૈવ કહે છે. આ ભૂલ હશે, કારણ કે નૈયયિક
ભારદ્વાજ તો ખાસ પાશુપત્યાચાર્ય ગણાય છે. ચીનાઇ મુસાફર
હ્યુએન્ટ્થ સીંગ પોતાની મુસાફરીના વર્ણનમાં ૧૨ વખત પાશુ-
પતનો ઉલ્લેખ કરે છે. જલધર, અહિચ્છત્ર, મહેશ્વરપુર, કાશી
વગેરે સ્થળોએ પાશુપત મતનો પ્રચાર હોવાની, જ્યાં પાશુપતો
ભક્તિ કરતા હતા એવાં મન્દિરો કેટલેક સ્થળે હોવાની તથા કેટલાંક
મન્દિરોમાંજ પાશુપતો રહેતા હોવાની એ વાત કરે છે. વળી કાશીમાં
તો મહેશ્વરપૂજક, ભસ્મ અને જટાધારી ૧૦ હજાર સાધુઓ રહેવા
હોવાનું એ કહે છે. આ જટાભસ્મધારી સાધુઓ તો હમણાના
જેવા વૈરાગીઓ હશે અને બ્રાહ્મીના શિવમકતો પાશુપત મતાનુ-
યાયી ગૃહસ્થો હશે એમ લાગે છે. મહારાષ્ટ્રના પુલકેશી બીજના
ભત્રીજ નાગવર્ધન (ઇ. સ. ૬૧૦ માં ગાદીએ બેઠો) ના તામ્ર-
પત્રમાં નાશિક જીલ્લાના ઇગતપુરી પાસે કપાલેશ્વર દેવની પૂજા
માટે તથા એના મન્દિરમાં રહેતા મહાવ્રતી સાધુઓના નિર્વાહ માટે
એક ગામ આખ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આગળ ચાલતાં આપણે જોશું કે
કાપાલિકો અથવા કાલમુખો મહાવ્રતી કહેવાતા. અર્થાત્ સાતમા
શતકમાં મહારાષ્ટ્રમાં કાપાલિક સંપ્રદાય ચાલતો હોવાનું પ્રમાણ

છે. પછી રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણ ત્રીજાના કરહાદે દાનપત્રમાં રાજાએ
 શક ૮૮૦ (ઇ. સ. ૬૫૮) માં વહકલેશ્વરના મઠના આચાર્ય ઇશાન
 શિવના શિષ્ય અને શિવસિદ્ધાન્તોના પૂર્ણ જ્ઞાતા ગંગશિવને એક
 ગામ આપ્યાનો લેખ છે. આ આચાર્ય અને એનો મઠ પાશુપત
 નહિ પણ શૈવ હશે. વિગ્રહ રાજના હર્ષશિલા લેખમાંથી નીચેની
 હકીકત મળે છે. ઠનોજના પ્રતિહાર નાગલદ્વ ધીજામા સામંત
 ગૂચક પહેલાએ પોતાના કુલદેવ હર્ષદેવનું મંદિર બંધાવ્યું. તે પછી
 ચોથા સિંહરાજે તે ઉપર સોનાનું ઇંડું ચણાવ્યું અને પછી
 વિગ્રહરાજે એ મંદિરને એ ગામ આપ્યાં તેમજ સિંહરાજ અને
 તેના ભાઇ વત્સરાજે મળી પ ગામ આપ્યાં હતાં.

આ મંદિરના આચાર્યો-(૧) વિશ્વરૂપ જે પંચાર્ય લાકુલામ્ના-
 યનો પંડિત હતો. (૨) એનો શિષ્ય પ્રશસ્ત જે પશુપતાચાર્ય હતો,
 એનો શિષ્ય ભાવિરકત (ઉદ્દે અદલત) ઇ. સ. ૧૦૨૭ માં ગુજરી
 ગયો. આ ભાવિરકતનું વર્ણન ઉપલા લેખમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

આજન્મબ્રહ્મચારી દિગમલવસનઃ સંયતાત્મા તપસ્વી ।

શ્રીહર્ષારાધનૈકન્યસનશુભમતિસ્ત્યક્તસંસારસ્નેહઃ ॥

ઉપલું મંદિર બંધાયોની તારિખ વિ. સ. ૧૦૧૩, શિલાલેખની
 તારિખ વિ. સ. ૧૦૩૦.

ઉપર ભાવિરકતને આજન્મ બ્રહ્મચારી કહ્યા છે. પણ બ્રહ્મ-
 ચર્ય પાશુપત આચાર્યો માટે આવશ્યક હોય એમ જણાતું નથી,
 કારણ કે ઘણા આચાર્યોની પત્નીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. (જુઓ
 સીન્દ્રા પ્રસ્તિત). બાકી દિગંબરતા આવશ્યક નહિ પણ સાધારણ
 હશે, બીજા એક આચાર્ય ભવદ્યોતને પણ દિગંબર કહ્યા છે.

ઉપરના લેખો ઉપરથી તથા આગળ આપેલા ઠર્ણાટકના તેમજ બીજા લેખો ઉપરથી એમ જણાય છે કે પાશુપત શૈવ મત છેક ૧૨ મા ૧૩ મા શતક સુધી આ દેશમાં પ્રચલિત હતો. એના મઠો દેશમાં ઘણે સ્થળે હતા, આ મઠના પાશુપતાચાર્યોને દાનો મળ્યાના પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે. પણ કેાંઈ પણ શૈવ મતના આચાર્યોનો માનથી જૂના, રૂઢ અને માન પાત્ર થઇ ગયેલા પાશુપત નામથી ઉલ્લેખ કરવાનો રિવાજ પડ્યો હોય એ પણ અસંભવિત નથી; શૈવ ધર્મના આદ્ય ઉપદેશક પશુપતિ હોવાથી સાધારણ રીતે શિવભક્તિનો કેાંઈ પણ માર્ગ પાશુપત કહી શકાય.

પૌરાણિક શૈવ ધર્મ.

ઈ. સ. ૭ થી ૧૦ મા શતક સુધીમાં મૂળ પાશુપત સંપ્રદાયજ નહિ પણ કાલમુખ જેવા એના પેટા ભેદો પણ પ્રચારમાં આવી ગયા હતા એમ જણાય છે. છતાં અહિં એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે જેમ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ચાલવા માંડ્યા છતાં સંપ્રદાય બાહ્ય પૌરાણિક વૈષ્ણવ ભક્તિનો સામાન્ય લોકમાં ઘણો પ્રચાર હતો, તેમજ શૈવ સંપ્રદાયો શરૂ થયા છતાં સંપ્રદાય બાહ્ય પૌરાણિક શૈવ ધર્મ લોકમાં ઘણો પ્રચલિત હતો. ખરી રીતે જોઈએ તો એ મધ્ય કાળના હિન્દુઓનો મોટો ભાગ વિષ્ણુમંદિરમાં જતો, શિવમંદિરમાં પણ જતો, સૂર્યને પણ નમતો અને બૌદ્ધ તથા જૈન વિહારોમાં પણ જતો. આ સ્થિતિનાં સૂચક થોડાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો જોઈએ. કાઠંગરીમાં બાણકવિએ તારાપીડના પ્રધાન શુક-

નાસને રક્તવસ્ત્ર ધારી પાશુપત સાધુઓ મળવા આવ્યાનું વર્ણન કર્યું છે. કાઠંબરીમાંજ ખીજી જગ્યાએ તારાપીડની રાણી વિલાસ-વતી કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ મહાકાળનાં દર્શન કરવા ગયાનું વર્ણન છે. ભવભૂતિએ માલતી માધવના ત્રીજા અંકમાં કૃષ્ણ ચતુર્દશીને દિવસે માલતી શંકરનાં દર્શન કરવા ગયાનું વર્ણન કર્યું છે. દરેક મહિનાની કૃષ્ણ ચતુર્દશી આજ પણ શિવરાત્રી ગણાય છે અને માધ માસની કૃષ્ણ ચતુર્દશી મહા શિવરાત્રી મનાય છે. હવે તારા-પીડની રાણી વિલાસવતી, અને માલતી વગેરે પાત્રો, રક્તવસ્ત્રધારી સાધુઓના સંપ્રદાયનાંજ હતાં એમ કહેવાને કવિઓનો આશય જણાતો નથી. અર્થાત્ રુદ્ર-શિવ વૈદિક દેવ હતા; પછી ભારતીય સમયમાં વિષ્ણુ અને શિવ વિશેષ લોકપ્રિય થયા. ત્યાર પછી તે તે દેવના સંપ્રદાયો આદ્યા. પણ જેઓને સંપ્રદાયના સખત નિયમો નહિં રૂઝ્યા હોય અથવા સાંપ્રદાયિક તત્ત્વજ્ઞાન જેઓને માન્ય નહિં હોય; એવાઓ કોઈ પણ સંપ્રદાયને સ્વીકાર્યા વગર વિષ્ણુની તથા શિવની ભક્તિ કરતા હશે.

આ રીતે શિવભક્તોના ત્રણ વર્ગો હતા એમ અનુમાન થાય છે. ૧ શૈવ સાધુઓ, ૨ શૈવ સંપ્રદાયાનુયાયી ગૃહસ્થો, અને સામાન્ય પૌરાણિક શિવભક્તો. આ ત્રણ વર્ગ, અત્યારે પણ આપણા જન-સમાજમાં દેખાય છે. આમાંનો ત્રીજો વર્ગ તે ઉપર કહ્યું તેમ શિવ અને વિષ્ણુ બેયને ભજતો હશે. કાલિદાસ, સુમન્ધુ, બાણ, શ્રીહર્ષ, મદ્દ નારાયણ, ભવભૂતિ વગેરે પ્રાચીન સંસ્કૃત કવિઓ અન્યારંભમાં શિવની સ્તુતિ કરે છે. પણ એ ઉપરથી એ શૈવ સંપ્રદાય-આનુયાયી હશે એમ કહેવાતું નથી. ઘણું કરી પૌરાણિક (ત્રીજો

પ્રકારના) શિવભક્તોજ એમને ગણવા જોઈએ. સુખંધુ, બાણ અને ભટ્ટ નારાયણ શિવ પેઠે વિષ્ણુની પણ સ્તુતિ કરે છે એ ઉપરથી ઉપલા અનુમાનને ટેકો મળે છે. જૂના ચાલૂક્યોએ અને રાષ્ટ્રકૂટોએ બંધાવેલાં ઘણાં શૈવ મંદિરો તથા એલાપુરીની ગુફાનાં શિવ મંદિરોમાં એ મંદિરો શૈવ સંપ્રદાયનાં યાત્રી હતાં એમ ઠરાવે એવી કાંઈ નિશાની નથી. આ સર્વ સાહિત્યની, અને શિલ્પ તથા સ્થાપત્યની ઐતિહાસિક નિશાનીઓ ઇ. સ. પહેલા શતકથી શિવભક્તિનો બળવાન પ્રચાર સાબીત કરે છે અને ધારાપુરી, એલાપુરીની ગુફાઓના વખતમાં-૬ ફાથી આઠમા શતક સુધીમાં શિવધર્મ આ દેશમાં કેવો વ્યાપક અને ફેટલો લોકપ્રિય હતો એ સ્પષ્ટ બતાવે છે. ધારાપુરીની મહેશ મૂર્તિ (જે ત્રિમૂર્તિ કહેવાય છે) શિલ્પકળાનો સર્વશ્રેષ્ઠ નમૂનો છે અને એલાપુરનું કેલાસ મંદિર સ્થાપત્યનો અદ્ભૂત પ્રકાર છે. બઢામીમાં ભૂતનાથનું મંદિર તથા પાતકલમાં પાપનાથ અને વિરૂપાક્ષનાં આઠમા શતક જેટલા જૂના કાળનાં મંદિરો પણ શિવ પૂજાની વ્યાપકતાનાં સૂચક છે. વળી એ બધું જોતાં શિવભક્તિએ શિલ્પકળા અને સ્થાપત્યને કેવું ઉત્તેજન આપ્યું હતું એ સમજાય છે. છતાં એજ મંદિરોમાં શિવ સાથે વિષ્ણુ અને બ્રહ્માની મૂર્તિઓ છે. વળી વિષ્ણુની પણ અતિ રમણીય મૂર્તિઓ આટલાજ જૂના કાળની મળે છે, અને એકજ ગુફામાં શિવ સાથે વિષ્ણુનાં મંદિરો છે, આ સમગ્ર દર્શનથી એ વખતમાં આ દેશમાં અન્ય દ્વેષ વગરની પૌરાણિક સર્વશ્રાદ્ધી વિષ્ણુભક્તિ તથા શિવભક્તિ પ્રચલિત હતી એમ સમજાય છે.

શિવપુરાણ.

શૈવ પુરાણોમાં શિવપુરાણ, સ્કન્દ પુરાણ અને લિંગ પુરાણ મુખ્ય છે. આ પુરાણોમાંથી ઠયું પ્રાચીનતર છે એ કહેવું કઠણ છે. પણ મહા શિવપુરાણ નામથી પ્રખ્યાત શિવપુરાણમાં પુરાણનાં સામાન્ય લક્ષણો હોવા ઉપરાંત પાશુપત સંપ્રદાય જેવા પ્રાચીન શૈવ સંપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાન સાથે સામાન્ય શૈવ કથાઓ તથા શિવપૂજનનું સર્વ પ્રકારનું વર્ણન છે. માટે એનું વિહંગાવલોકન કરવાથી પૌરાણિક સમયમાં શિવ પૂજાની કેવી સ્થિતિ હતી એનો યથાર્થ ખ્યાલ આવી જશે.

આ પુરાણમાં કર્મ, યોગ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ચારેય માર્ગની થોડી થોડી વાત છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ભૂગોળ વર્ણન, વર્ણાશ્રમના ધર્મો, રાજપ્રજાના ધર્મો, પ્રાચીન રાજવંશોની કથાઓ સ્ત્રીઓના ધર્મો વગેરે ત્રિવિધ પૌરાણિક વિષયોના વર્ણન સાથે નીચેના ખાસ શૈવ વિષયોનું આ પુરાણમાં વર્ણન મળે છે:--

પાશુપત યોગ, શિવ પૂજનો વિધિ, પાર્થિવ પૂજા, ભસ્મ માહાત્મ્ય, રૂદ્રાક્ષ માહાત્મ્ય, બીચીપત્રનું માહાત્મ્ય, શિવચરિત્ર, શિવ સ્વરૂપ (પરમ તત્ત્વરૂપે) વર્ણન, સતી (દક્ષ કન્યા) ચરિત્ર, પાર્વતી ચરિત્ર, કાર્તિકેય ચરિત્ર, ત્રિપુરાસુરહિ દેવોના વધની કથાઓ, ઉપમન્યુ વગેરે ભકતોની કથાઓ, લિંગ માહાત્મ્ય, કાશી માહાત્મ્ય, બીજાં શિવ તીર્થોનું માહાત્મ્ય, શૈવ વ્રતોનું વર્ણન તથા માહાત્મ્ય, કેલાસ માહાત્મ્ય, શિવ મંત્રનો જપ વિધિ, શિવના અવતારોનાં ચરિત્રો વગેરે લગભગ બધા શૈવ વિષયો છે. શિવ

પુતાણીમાં જ્ઞાનસંહિતા, કૈલાસસંહિતા, સનતકુમારસંહિતા, વાયુસંહિતા અને ધર્મસંહિતા એ રીતે છ સંહિતાઓ અને ૨૪ હજાર શ્લોકો છે. એટલે એ આખા ગ્રંથનો તો ટુંકામાં ટુંકો સાર આપવો પણ શક્ય નથી. જેથી શૈવ ધર્મનું પૌરાણિક ઠાળનું સ્વરૂપ બતાવે એવો થોડો ઉતારો અહિં કર્યો છે.

વાયુ સંહિતાના ઉત્તર ભાગના બીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ઉપ-
મન્યુ પાસે જઇને પૂછે છે કે “ મહારાજ પાર્વતીએ શંકરને જે
કથા પૂછી તે મને કહો. પાશુપત મત દિવ્ય મત કેમ ઠહેવાયું ?
જીવને પશુ શા માટે કહે છે ? અને તે કયા પાશથી બંધાય છે ?
અને તેમાંથી છૂટવું હોય તો કેમ છૂટય ? ” આ પ્રશ્નોના ઉત્ત-
રમાં ઉપમન્યુ કહે છે કે “ બ્રહ્માથી માંડીને તમામ પ્રાણી સંસારને
આધીન હોવાથી પશુ કહેવાય છે, તેનું પાલન શંકર કરે છે માટે
તેને પતિ ગણેલા છે. આ બન્ને શબ્દો સાથે જોડીએ એટલે પશુ-
પતિ થાય છે અને તેજ પશુપતિ તમામ પ્રાણી વર્ગને તથા પશુને
રાગદ્વેષ વગેરે માયાના ગુણોથી બાંધે છે અને દીપાસના કરનારા
ભઠતોને છોડે છે. માયાથી થયેલાં જે ચોવીશ વસ્ત્રો છે, તે બાંધ-
નારા વિષયો છે; તેજ જીવને બાંધવામાં કામ લાગે છે. આ રીતે
અખિલ માયાબળ જગતનું કાર્ય કર્યે જાય છે. પ્રથમ ઇન્દ્રની
આજ્ઞાથી પ્રકૃતિ બુદ્ધિને નીપજાવે છે અને તેના પુરૂષ ઉપ-
ભોગ કરે છે.” પછી બુદ્ધિથી અહઠાર વગેરે સૃષ્ટિક્રમ પૌરાણિક
રીતે કહ્યો છે. પછી કહે છે કે “ તમામ શંકરની આજ્ઞાને આધીન
છે અને શંકર સઘળાને અવકાશ આપે છે. શંકરની આજ્ઞામાં
રહેલો પ્રાણ બુદ્ધિ બુદ્ધિ નામથી જગતને ધારણ કરે છે. શંકરની

આજ્ઞામાં રહેલો અગ્નિદેવ રસોઈ વગેરે કરે છે. ધર્મ શંકરની આજ્ઞાથી પાપી જીવને દુઃખી કરે છે અને પવિત્ર પ્રાણીઓને સુખી કરે છે. શંકર પોતે ત્રણ મૂર્તિ રૂપ થઈ જગતનો વ્યવહાર ચલાવે છે. અર્થાત્ આદિત્ય, વસુ, રૂદ્ર, અશ્વિનીકુમાર, વાયુ, ઋષિઓ, ગંધર્વ, દેવતા, સિદ્ધ, જીવ, પશુ, પક્ષી, કીટ, સ્થાવર જંગમ સઘળી વસ્તુઓ, સાંગ ચાર વેદ, શાસ્ત્ર, મંત્ર, સ્તોત્ર, યજ્ઞ, કાલ, અગ્નિ અને તમામ જીવનમંડળ અને તેની ઉપર રહેલાં તમામ આવરણો, ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન, વસ્તુ, દિશા, કળા અને કાષ્ઠા વગેરે જે કાંઈ જોવામાં આવે છે તે સઘળું શિવની આજ્ઞાને તાબે છે. જડ તથા ચેતન સઘળું તેને તાબે છે.” ત્રીજા અધ્યાયમાં આ સર્વ પદાર્થની આજ્ઞાધીનતાના દાખલા તરીકે કેનોપનિષદ્વાળી કથા કહી છે. એથા અધ્યાયમાં શિવમૂર્તિઓ ગણાવતાં કહે છે કે “પરમાત્માની મૂર્તિથી આખું વિશ્વ વ્યાપ્ત છે. તેમાં પણ પાંચ મૂર્તિ મુખ્ય ગણાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, મહેશાન અને સદાશિવ. બીજી પાંચ મૂર્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:-ઇશાન, પુરૂષ, ઘોર, વામ અને સદાશિવ. આ સઘળી મૂર્તિઓમાં ઇશાનની મૂર્તિ મુખ્ય ગણાય છે તે માયાને ભોગવનાર જે જીવ તેમાં રહેલી છે. અર્થાત્ આ મૂર્તિ આત્માનો આશ્રય કરે છે. પુરૂષની મૂર્તિ માયા અને ગુણનો આશ્રય કરે છે, ધર્મ અને અષ્ટ અંગ સહિત બુદ્ધિ તત્ત્વમાં ઘોર મૂર્તિનો વાસ છે, વામદેવની મૂર્તિ અહંકારનો આશ્રય કરીને રહેલી છે અને પ્રકાશિત સદ્મા જાતની મૂર્તિ મનનો આશ્રય કરીને રહેલી છે. આ દેવની આઠ મૂર્તિઓ પણ ગણાય છે તે નીચે પ્રમાણે-શર્વ, રૂદ્ર, ઉગ્ર, ભીમ, અશુપતિ, ઇશાન અને મહાદેવ. આ મૂર્તિઓમાં

ક્રમેવાર ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, આત્મા, સૂર્ય અને ચંદ્ર રહેલ છે. આવી રીતે શંકરની આઠ મૂર્તિઓ ગણી છે તેમાં તમામ મૂર્તિનો સમાવેશ થાય છે. આટલા માટે વિદ્વાનો જગતને શિવરૂપ માને છે અને જેમ ઝાડના મૂળમાં પાણી રહેવાથી તે ડાળીઓને પોચે છે તેમજ શંકરના સેવનથી તમામનું સેવન થઈ જાય છે. પોતાના પુત્ર-પૌત્રાદિના સંભાળથી જેમ પિતા ખુશી થાય છે તેમજ શિવ પણ જગતના ખુશી થવાથી ખુશી થાય છે અને કોઈનું પણ જો ખરાબ કરીએ તો તેનું જ ખરાબ કરેલું ગણાય છે.” આગળ ચાલતાં ઉપ-મન્યુ કહે છે કે “હે કૃષ્ણ હું તમને શક્તિ તથા શિવનો મહિમા સંભળાવું તે સાંભળો. પાર્વતીને શક્તિ ગણેલાં છે અને જે શક્તિ-માન છે તે શંકર કહેવાય છે, તેની વિમૂર્તિના એક અંશમાંથી આખું જગત ઉત્પન્ન થયું છે. જેમ ચંદ્રથી ચંદ્રિકા જુદી હોય નહિં તેમ શિવથી શક્તિ જુદી છે જ નહિં. શિવ જે સર્વ સંસારસુખ અને તેમાંથી મોક્ષ આપે છે તે પોતાની શક્તિ વડે છે. આ જ્ઞાનમય શક્તિ શિવને આશ્રયે રહેલી છે. તે શિવની ઇચ્છાથી જગતને અનેકધા નીપજાવે છે. આ શક્તિને મૂળ માયા જણવી.”

“જ્યારે ભગવાનને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તલમાં જેમ તેલ પ્રથમ દેખાય છે તેમ તત્ત્વમય શિવશક્તિ પ્રકાશ કરે છે અને તે ક્રિયા શક્તિ જ્યારે ક્ષોભ પામે છે ત્યારે તેમાંથી પ્રથમ નાદ થાય છે, નાદમાંથી બિંદુ થાય છે, આ બિંદુ સદાશિવને નીપજાવે છે અને સદાશિવથી મહેશ્વર થાય છે. મહેશ્વરથી શુદ્ધ વિદ્યા નીપજે છે જેને સરસ્વતી અથવા માતૃકા નામ આપેલું છે. જ્યારે માયા ને પુરુષનો સમાગમ થાય છે ત્યારે તેમાંથી કાળ, કળા નિર્ધારિત અને

વિદ્યા નીપજે છે. ગુણને અનુસરી જેમ શરીર જુદાં જુદાં થાય છે તેમજ શક્તિનાં રૂપો પણ બદલાય છે, વિષ્ણુની શક્તિ વૈષ્ણવી, વગેરે. આવી રીતે આત્મા પેઠે શક્તિ સર્વત્ર વ્યાપેલ જોવામાં આવે છે. તેમાં પણ શંકરની મૂળ શક્તિઓ ત્રણ ગણાય છે. જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને ઇચ્છા શક્તિ. શિવ જે શક્તિમાન કહેવાય છે તે શક્તિને લીધેજ. પરમાત્મા તે શિવ અને પાર્વતી તે શક્તિ કહેવાય છે; ટુંકામાં કહેવાનું કે શિવના અંશરૂપ પુરૂષો છે અને શક્તિને અંશ સ્ત્રીઓ મનાયેલ છે.” (અ. ૫)

૧૦ મા અધ્યાયમાં શિવે યોગાચાર્યો રૂપે ૧૧૨ અવતારો લીધાનું વર્ણન કર્યું છે. જેમાં ૨૮ મુખ્ય અને દરેકના ચાર ચાર શિષ્યો ગણ્યા છે. આમાં કપિલ, આસુરિ અને પંચશિખનાં નામે પણ છે. આ સાંખ્યાચાર્યોને મહાભારતમાં એક સ્થળે પાંચ રાત્ર કહેલ છે, એ સ્મરણમાં રાખતા જેવું છે. આમાં કેટલાંક નામ પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ ઋષિઓનાં છે પણ મોટે ભાગે નવાં નામ છે. નકુલી-શ્વરનું યે ગાચાર્ય તરીકે અને ચાર શિષ્યો તરીકે કુશિક, ગર્ગ, મિત્ર અને ઋષ્યનાં નામ છે.^૧

૧ પાશુપત મતના એક વિશુદ્ધ મુનિએ ૩૬ના ૨૮ અવતારો ગણાવ્યા છે. જેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

શ્વેત, સુતાર, દમન, સુગોત્ર, કંક, લોકાક્ષિ, નૈગીષ્ઠ્ય, દધિવાહન, જપજ્ઞ, મુનિ, હ્રમ, ચિત્રાર્થાક્ષિ, ગૌતમ, વેદશિરા, ગોકર્ણ, ગુહાવાસિ, શિખાન્દિક, બટા-માલિ, અદ્ધાસ, દાક્ષ, લાંબલી, શ્વેત, શંભી, દંડી, સદિષ્ણ, સોમશર્મક, ભકુલીશ.

૧૧ મા અધ્યાયમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ સાથે શિવધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ છે. એ પ્રસંગમાં શિવ કહે છે કે “મારા ધર્મના આચર પાયા છે. જ્ઞાન, ક્રિયા, ચર્ચા અને યોગ; આમાં યોગનું વ્યાખ્યાન એવું થાય છે કે મારા કહેવા પ્રમાણે આચરણ કરી પોતાના મનની વૃત્તિને બાહ્ય વિષયમાં જતી અટકાવવી. જ્યારે માણસ વૈરાગ્ય પામે ત્યારે તેને સારાસારનું જ્ઞાન થાય છે, અને જ્ઞાનથી યોગને મેળવે છે. અને જે માણસ યોગજ છે તે પાપી હોય તો પણ તેનો મોક્ષ થાય છે.” હવે ચાર પાયામાંથી જ્ઞાનનો અર્થ કહે છે “જીવ, ઇશ્વર તથા માયાનું જે જ્ઞાન થવું તે જ્ઞાન”, “અને ગુરૂને આધીન એવી જે ષડ્અધ્વની શુદ્ધિ તેનું નામ ક્રિયા”, “વર્ણ તથા આશ્રમ પ્રમાણે મારા ધર્મનું સેવન કરવું તેનું નામ ચર્ચા.” છેવટ કહે છે કે આ બધું એક યોગ માટે છે વળી “પ્રથમ કર્મ-ચક્ષુથી માફે સેવન કરવું, અને પછી જ્યારે માફે સ્વરૂપ હૃદયારૂઢ

એ ૨૮ અવતારો બૃહને વરદાન આપેલું હોવાથી તથા બ્રાહ્મણનો મોક્ષ થવા માટે ૩૬ ધ્યાન કર્યા છે.

આ નામો ૨૮ નથી પણ ૨૭ જ છે. ૩૬ને પોતાને સાથે ગણે તો ૨૮ થાય. વળી શ્વેત એ ચપ્પત ગણેલ છે. જૈન આચાર્ય હરિભદ્રે ષડ્દર્શન સમુચ્ચયમાં ૨૮ અવતારોનું ગણ્યા છે:—તકુલીશ, કૌશિક, ગાર્ગ્ય, મૈત્ર્ય, કૌશલ, હશાન, પારગાર્ગ્ય, કપિલાશ્વક, મનુષ્યક, કુશિક, અત્રિ, પિંગલ, પુષ્પક, બૃહદ્વાર્ય, અગસ્તિ, સન્તાન, રાશીકર અને વિદ્યાગુરૂ. ઉપર વિશુદ્ધ મુનિએ જે ૨૮ અવતારો કહ્યા છે તે મોટે ભાગે શિવ પુરાણોક્ત છે, માત્ર કેટલાંક નામો વિશુદ્ધ મુનિવાળા પાઠમાં ખોટાં લાગે છે. આચાર્ય હરિભદ્રવાળા કેટલાંક અવતારો તો લકુલીશ પછી થયેલા ઐતિ-સિકપાશુપત કે શૈવ આચાર્યો હોય એવું જણાય છે.

થાય ત્યારે યોગક્રિયા શરૂ કરવી. આગળ ચાલતાં કહે છે કે મારા ભજનના ત્રણ ભેદ છે. બાહ્યસેવા, આભ્યંતર સેવા અને ત્રીજી બાહ્ય-સેવાથી આંતર સેવા કરવી તે. આ ભજન વાણી, મન અને શરીરથી થાય છે. સર્વ મનુષ્યના જીવામાં જે આવે તે બાહ્યપૂજન અને કેવળ આપણા આત્માનેજ જે જીવામાં આવે તે આંતરપૂજન” આગળ ચાલતાં કહે છે કે “મારી સેવા એજ કર્મ, યજ્ઞયાગાદિ નહિં, મારે સાડુ થઈને જે દેહને કષ્ટ આપવું તેનું નામજ તપ પંચાગ્નિ વગેરે નહિં, પંચાક્ષર, રૂદ્રાધ્યાય, આંકાર વગેરેના જે જપ તેનુંજ નામ જપ અને અધ્યયન; પણ અર્થને જાણ્યા વગર જે રાત-દિવસ વેદનું અધ્યયન કરે છે તે વૃથા છે.” બાહ્યપૂજન કરતાં આભ્યંતરપૂજનને ઉત્તમ અને પવિત્ર કહ્યું છે. વળી “બાહ્ય અને આભ્યંતર બન્ને પૂજા ભાવપૂર્વક કરવી જોઈએ. કારણ કે મારે આ જગતમાં તૃપ્ત થવાપણું છે નહિં માત્ર એક ભાવ જીવાનો છે” ટુંકામાં “મન વાણી અને કર્મવડે ફળની આશા રાખ્યા વગર ભક્તિ સહિત જે સેવા કરવી તેનું નામ ધર્મ.” આગળ ચાલતાં ભક્તોનાં ગીતામાં કહેલાં લક્ષણોને મળતાં લક્ષણો કહ્યાં છે. એ પ્રસંગમાં ગીતાનો પત્રં પુર્ણ. વગેરે શ્લોક ઉતાર્યો છે. પછી કહ્યું છે કે “મારા ભક્તોનો ઉદ્ધાર મારે હાથે છે. અને તે બ્રહ્મા વિષ્ણુ વગેરે દેવતાનું પદ હલકું ગણે છે.” અન્તમાં ટુંકામાં સર્વજ્ઞતાનાં છ સાધનો કહ્યાં છે. “શુરૂથી જે મળે તે જ્ઞાન, જ્ઞેય શંકર, તેનું પૂજન એ અનુષ્ઠાન, તેનો અધિકારી ભક્ત, શિવમંત્ર વગેરે સાધન, અને શિવરૂપ થાવું તે સમાનતા આ છ વસ્તુના સાધનથી મનુષ્ય સર્વજ્ઞ થાય છે.”

૧૩ મા અધ્યાયમાં શિવસંસ્કારનું વર્ણન છે. શિવ સંસ્કારને દીક્ષા પણ કહે છે. શિવમાર્ગમાં દીક્ષા ત્રણ જાતની છે. શાંભવી, શાક્તિ અને માંત્રી. આમાં માંત્રી સાધારણ છે. આ પ્રસંગમાં ચરનું, મંત્રદાનનું તથા મંત્ર ગ્રહણનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

જૂના શૈવ સંપ્રદાયોનાં નામો અને મતો.

જૂના શૈવ સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય જે શિવાગમ કહેવાય છે એ છપાયું નથી, એટલુંજ નહિ પણ મળ્યું પણ નથી એટલે અસંપ્રદાયિક ગ્રંથકારોએ કરેલાં પ્રાસંગિક સૂચનોના આધારે એ જૂના સંપ્રદાયોનું ટુંકું અવલોકન કરવું પડશે. અત્યંત જૂના સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય તો હાલમાં ઉપલબ્ધ હોવાથી એનું અવલોકન કરતાં આ જાતની મુશ્કેલી પડશે નહિ.

પાશુપત સંપ્રદાય.

બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય (૨-૨-૩૭) માં લગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે માહેશ્વરે પશુપતિએ પાંચ અર્થો પ્રગટ કર્યા છે એમ માને છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે શંકરાચાર્યના વખતમાં બધા શૈવો માહેશ્વર કહેવાતા અને પશુપતિ મૂળ આચાર્ય મનાતા હતા. એજ સૂત્રના ભાષ્યમાં રામાનુજ એ સંપ્રદાયોને પશુપતિના મતો કહે છે. કેશવ કાશ્મીરી આ સંપ્રદાયોને પશુપતિ મતાનુયાયીઓ કહે છે. એનેજ શ્રીકૃષ્ણ શિવાચાર્ય પરમેશ્વરે ઉપદેશોલા આગમ વાદીઓ કહે છે.

૧ રામાનુજ ભાષ્યમાં આ સૂત્રની સંખ્યા ૩૫ છે.

આ ઉપરથી શૈવ માર્ગના અનુયાયીઓ માટે માહેશ્વર તથા પાશુપત નામ જૂનાં હોય અને જૂના સર્વ શૈવ સંપ્રદાયોનો એમાં સમાવેશ થતો હોય એમ જણાય છે. વળી વેમ કેડેફીસ તથા ખીન્ન ઘણા પ્રાચીન રાજાઓ ખાસ કરીને વલ્લભીના રાજાઓ પોતાને માહેશ્વર કહે છે. હીયોન્થર્સીંગ જેમાં પાશુપતો પૂજા કરતા હતા એવાં મહેશ્વરનાં મન્દિરોનું વર્ણન કરે છે. આ સર્વ ઉપરથી પાશુપત શબ્દ માહેશ્વર પેઠે સામાન્ય રીતે શિવપૂજકના અર્થમાં તથા એક શૈવ સંપ્રદાયના અર્થમાં એમ બે અર્થમાં વપરાયલો જણાય છે.

હવે મહિસૂરના જે જૂના લેખો છપાયા છે તે ઉપરથી પણ ઉપરનાં અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. માત્ર મહિસૂરના લેખોમાં આ સંપ્રદાયના મૂળ સ્થાપકને લકુલીશ કહેલ છે, જે શંકરનો અવતાર મનાય છે. ઈ. સ. ૬૪૩ ના એક લેખમાં કહ્યું છે કે “ પોતાનું નામ અને પોતાનો ધર્મ ભૂલાઈ જશે એમ ખૂટીને લકુલીશ મુનીનાથ ચિલુક રૂપે જન્મ્યા.”^૧ ખીન્ન ઈ. સ. ૧૦૭૮ ના લેખમાં એક સાધુને લાકુલ મતના અલંકાર રૂપ તથા ખીન્નને લાકુલના હાથ રૂપ કરેલ છે.^૨ અહિં લાકુલ મતથી કોઈ એક સંપ્રદાય નહિ પણ સામાન્ય શૈવ મત ઉદ્દિષ્ટ હોય એમ જણાય છે. ત્રીજા ઈ. સ. ૧૧૦૩ ના એક લેખમાં સોમેશ્વર સૂરિએ લાકુલ સિદ્ધાંતને પ્રકુલ કર્યો એમ કહ્યું છે. અહિં સોમેશ્વર સૂરિને નૈયાયિક તથા વૈશેષિક કહ્યા છે.^૩

1 Epigraphia Carnatica Vol xii p. 92 (ભાષાંતર)

2 Epigraphia Carnatica Vol vii No 105

3 Epigraphia Carnatica Vol vii part 1 p. 65 (ભાષાંતર)

ચોથા ઇ. સ. ૧૧૭૭ ના એક લેખમાં અમુક સાધુઓને લાકુલાગમ સમયના આધારભૂત અને કાલમુખાનુયાયી કહ્યા છે.^૧ આ લેખમાં સ્પષ્ટ રીતે કાલમુખને લાકુલ કહ્યા છે, આ લેખમાં જે સાધુઓનાં નામ છે તેને છેડે શક્તિ અને જીવ શબ્દો આવે છે; એ ઉપરથી શક્તિ અને જીવાન્ત નામો કાલમુખ સંપ્રદાયનું લક્ષણ હોય એમ જણાય છે. પાંચમા ઇ. સ. ૧૧૮૩ ના લેખમાં નાગશિવ પંડિતને એક દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે; જેમાં એને લાકુલ મતનો આધાર કહ્યો છે તથા એના જે પૂર્વ ગુરુઓનાં નામો શિવાન્ત છે. નાગ શિવની આગમોમાં તથા શિવતત્ત્વમાં પ્રવીણતાનાં આ લેખે વખાણ કર્યો છે.^૨

આ લેખમાં લકુલ (પાશુપત)ને શિવ તત્ત્વમાં તથા આગમમાં પ્રવીણ કહ્યો છે એ ઉપરથી પાશુપત, સર્વ શૈવ સંપ્રદાયો માટે જૂનું અને સામાન્ય નામ હતું એ અનુમાનને ટેકો મળે છે. છઠ્ઠા

1 Epigraphia Carnatica Vol v part 1 p. 135 (ભાષાંતર)

2 Epigraphia Carnatica Vol v Arsikere taluq No 89.

આજ ગ્રંથના ૧૩૭ મે પાને (No. 45) લેખમાં એક નાગરાશિનું નામ છે. આ લેખમાં પદ્મશિવ પંડિતના શિષ્ય કાલમુખાનુયાયી નાગરાશિના શિષ્ય માદજીવને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. એજ ગ્રંથમાં બીજા એક (No. 48) લેખમાં કાલમુખાનુયાયી નાગરાશિના શિષ્ય શિવશક્તિ દેવના શિષ્ય કલ્યાણશક્તિને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ બે નાગરાશિઓ ઉપર કહેલા નાગશિવથી ભિન્ન જણાય છે અને નામને છેડે રાશિ શબ્દ તથા શિષ્યોના નામને છેડે શક્તિ શબ્દથી કાલમુખ માર્ગના અનુયાયીઓનું સંકલ્પન નામ હોવાનું અનુમાન સ્પષ્ટ લાગે છે. આહિં કહેવું જોઈએ કે રાશિ અન્ત નામોનો પ્રચાર તો પાશુપતોમાં પાલુ હતો.

ઇ. સ. ૧૧૯૬ ના એક લેખમાં નાગરાશિના પુત્ર બમ્મદેવને ભૂમિદાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, આ લેખમાં નાગરાશિને લાકુલાગમ મતનો ઉત્કર્ષ કરનાર કહ્યો છે.^૧ સાતમા ઇ. સ. ૧૨૧૩ ના એક લેખમાં અમુક ધાર્મિક માણસને લાકુલ મતના સ્તંભરૂપ કહ્યો છે.^૨ આઠમા ઇ. સ. ૧૨૭૪ ના એક લેખમાં દાતાને નવા લાકુલ મતનો સ્તંભ કહ્યો છે.^૩ આ શબ્દોથી કદાચ અર્વાચીન લિંગાયત મત વિવક્ષિત હશે. ૧૦ મા શતકથી ૧૩ મા શતક સુધીનાં કર્ણાટકના ઉપલા લેખોથી એટલું સાબીત થાય છે કે એ વખતમાં શૈવ સંપ્રદાયો માટે લાકુલ એ સામાન્ય નામ હતું. આ સામાન્ય નામ પડવાનું ઐતિહાસિક કારણ ઉપર કહ્યું છે તેમ પાશુપત મતને લકુલીશ અથવા નકુલીશે ચલાવ્યો છે એ જ જણાય છે. ખીજું સામાન્ય નામ પાશુપત પડવાનું કારણ પાશુપત મત મૂળ પશુપતિ અથવા શિવે ચલાવ્યો મનાય છે એ છે. ટુંકામાં ખેલાં દર્શાવેલાં કારણોથી, અને ઉપરના લેખોથી, એટલું તો સાબીત થાય છે કે સામાન્ય શિવભક્તિનો પ્રચાર જૂના કાળથી હતો અને તે પાશુપત ધર્મ નામથી ઓળખાતો, તેમાંથી નીચે કહેલા શૈવ, પાશુપત, કાર્ક વગેરે જૂના શૈવ સંપ્રદાયો ઉદ્ભવ્યા; હવે જેને માધવ સર્વદર્શન સંપ્રદાયમાં નકુલીશ પાશુપત કહે છે તે મતના મૂળ પ્રચારક નકુલીશ કે લકુલીશ નામના કોઈ ઐતિહાસિક મહાપુરુષ

1 Epigraphia Carnatica Vol V No 103

2 Epigraphia Carnatica Vol V No 46

3 Epigraphia Carnatica Vol Xii p. 45 (ભાષાંતર)

હતા અને એના શિષ્યોથી બાકીના શૈવમતો નીકળ્યા. (ઉપરના લેખોમાં કાલ મુખ મતનો ઉલ્લેખ જુઓ.)

શંકરાચાર્યના ટીકાકારો શૈવ, પાશુપત, કાર્ક સિદ્ધાંતિઓ, અને કાપાલિક એ ચાર શૈવ સંપ્રદાયો હોવાનું કહે છે.^૧ પણ આમાંથી ત્રીજાને વાચસ્પતિ કાર્કણિક સિદ્ધાન્તી કહે છે, રામાનુજ અને કેશવ કાશ્મીરી પણ ચારજ સંપ્રદાયો ગણાવે છે, માત્ર ત્રીજાનું નામ કાલમુખ કહે છે, આ કાર્ક શબ્દ ઘણું કરી લકુલીશના ચાર શિષ્યોમાંના ત્રીજા શિષ્ય કાર્કણ્યનું અપ્રિષ્ટ નામ હશે અથવા કાર્કણ્ય એ કાર્કણ્યનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર હશે અથવા લેખક દોષથી ઉત્પન્ન થયું હશે.

નકુલીશ પાશુપત મતનું સાહિત્ય—પાંચ અર્થોને અર્ચતા પંચાધ્યાયી નામના એક ગ્રંથનો કેશવ કાશ્મીરીએ ઉલ્લેખ કર્યો

૧ આ ચાર સંપ્રદાયોનો ઉલ્લેખ શિવપુરાણ (વાયવીય સંહિતા)માં પણ છે ત્યાં શૈવ સંપ્રદાયને સિદ્ધાન્ત માર્ગ કહ્યો છે અને કાલમુખને મહાવ્રતધર કહ્યો છે.

૨ જુઓ Anfrecht's Cat. Cat. વાયવીય સંહિતામાં પણ આ ગ્રંથનું નામ લખ્યું છે, વાયવીય સંહિતા એને શિવની પરા વિદ્યા કહે છે અને પંચાર્થ વિદ્યા એનું નામ આપે છે. માધવ નકુલીશ પાશુપત મતના લખણમાં પંચાર્થ બાળ્ય દીપિકાની વાત કરે છે ત્યાં આ પંચાર્થ વિદ્યા વિવક્ષિત હશે. વિ. સં. ૧૦૧૩ (ઇ. સં. ૯૫૭) ના હર્ષનાથ મંદિર (સીકર-જયપુર) ના લેખમાં વિશ્વરૂપાચાર્યને પંચાર્થ ભાકુલાભાચના આચાર્ય કહ્યા છે. આ ઉપરથી પણ લકુલીશનો કરેલો પંચાર્થ કે એવાજ નામનો કોઈ ગ્રંથ એ સંપ્રદાયના મૂળ રૂપે હોવા વિષે શંકા રહેતી નથી.

છે તથા રામાનન્દે એમાંથી કાશી ખંડમાં ઉદ્ઘાટરણ લીધું છે. નકુલી-
 શના જે ગ્રંથમાંથી નકુલીશ પાશુપત મતના વર્ણનમાં માધવે
 ઉદ્ઘાટરણ લીધું છે તે અને આ એકજ હશે. આ પંચાધ્યાયી
 નામનો ગ્રંથજ કદાચ પાશુપત સંપ્રદાયનો પશુપતિના અવતાર-
 રૂપ મનાતા નકુલીશે કરેલો મૂળ ગ્રંથ હશે; શૈવ, કાર્ક અને
 કાપાલિક સંપ્રદાયોનો પણ કદાચ મૂળ ગ્રંથ આજ હોવાનો
 સંભવ છે. જેથી એ ચારેય લાકુલ કે પાશુપત પણ કહેવાતા. વળી
 નકુલીશ પાશુપત મતના વર્ણનમાં માધવે એક સ્થળે ‘આ વિષયમાં
 ભગવાન નકુલીશે આ પ્રમાણે કહ્યું છે, એમ કહીને એક સૂત્ર જેવો
 કટકો ઉતાર્યો છે, વળી બીજે અનેક સ્થળે આ વિષયમાં સૂત્રકારે
 નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે એમ કહીને સૂત્રો ઉતાર્યા છે. આ સૂત્રકાર
 નકુલીશ અને આ સૂત્રો નકુલીશના પંચાધ્યાયી ગ્રંથમાંથી છે એમ
 માનવામાં ખોટું નથી. આ ઉપરાંત પંચાર્થલાઘ્ય દ્વીપિકાનો
 તથા એક રાશીકર લાખનો માધવે ઉલ્લેખ કર્યો છે જેના ઉપર
 સંસ્કાર કારિકા નામની ટીકાનો રત્ન ટીકામાં ઉલ્લેખ છે. આ
 રાશીકર જેને આચાર્ય હરિભદ્રે પદ્ધર્શન સમુચ્ચયમાં
 રૂદ્રનો ૧૭ મો અવતાર ગણ્યા છે તેજ હોવાનો સંભવ છે.
 બીજા એક હરદત્તાચાર્યનો અર્ધો શ્લોક માધવે ઉતાર્યો છે, તે
 સિવાય “સંપ્રદાય જાણનારા” અને “આચાર્યો”ના નામથી માધવે
 ઉદ્ઘાટરણ લીધાં છે પણ આ સર્વ સાહિત્યમાંથી કાંઈજ હજી સુધી
 મળ્યું નથી; માત્ર લાકુલીશપશુપત મતનો ગણકારિકા નામનો
 આ સર્વજ્ઞનો એક ગ્રંથ રત્ન નામની ટીકા સાથે ગાયકવાડ સંસ્કૃત-
 સીરીઝમાં હાલમાંજ (ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં) પ્રસિદ્ધ થયો છે. ગણ-

કારિકાના અન્થકર્તા સર્વજનું ખરું નામ એ વખતના ભાવ બૃહસ્પતિ વગેરે પાશુપત આચાર્યો પેઠે ભાવસર્વજ્ઞ હોવું જોઈએ, એ ગણકારિકાના પ્રકાશક સદ્ગત ચીમનલાલ દલાલનો તર્ક યથાર્થ લાગે છે. આ ભાવસર્વજ્ઞ ઇ. સ. ૯૫૦ ની આસપાસ થયા હોવા જોઈએ. લાકુલીશ પાશુપત મતનું જોડાણ સાહિત્ય ૧૪ માં શતક સુધી જીવતું હોવું જોઈએ એમ ઉપર જોયું તે ઉપરથી લાગે છે. પણ આસ પાશુપત મતનોજ અંથ તો હજી સુધી આ એકજ પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ અન્થ મોટા અન્થોમાં ઝડેલા વિષયોની સૂચી જેવો છે, પણ દશમા શતકમાં પાશુપત મતના મુખ્ય સિદ્ધાંતો શું મનાતા હતા તે જાણવા માટે એ ઉપરની ટીકા સાથે આઅન્થઉત્તમ સાધન છે અને અંથ પાશુપત મતનાજ એક આચાર્યનો લખેલો હોવાથી એ મતના પ્રાચીન સિદ્ધાંતો આથી બહુ જુદા નહિ હોય. સર્વ દર્શન-સંગ્રહકારે પાશુપત મતના વિવરણમાં બે કારિકાઓ ગણકારિકાના નામથી અને બાકીની નામ વગર પણ એની આઠેય કારિકાઓજ થોડા પાઠાંતર સાથે ઉતારી છે,^૧ એ ઉપરથી આ અંથ નકુલીશ પાશુપત મતનો બહુમાન્ય અંથ માધવના વખતમાં ગણાતો હશે એમ જણાય છે.

પાશુપત મતના સિદ્ધાન્તો.

ભગવાન શંકરાચાર્યે પાશુપત મતના વર્ણનમાં નીચેના પાંચ અર્થો ગણાવ્યા છે. ૧ કાર્ય (જેમાં મહત્ અને પ્રધાનમાંથી પરિ-

૧ આમાંથીજ અર્થો શ્લોક હર હતાચાર્યના નામથી માધવે ઉતાર્યો છે.

શુભેદી બાકીની સૃષ્ટિ સમાય છે), ૨ કારણ, ઈશ્વર કે મહેશ્વર અને પ્રધાન, ૩ યોગ (જેમાં પ્રણવજ્જપ, ધ્યાન, સમાધિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે) ૪ વિધિ-ત્રિકાલ ભસ્મ ધારણ તથા ગૂઢ ચર્ચા પર્યંતની ક્રિયાઓ, ૫ ત્રિવિધ દુઃખાન્ત—મોક્ષ. પાશુપત મતના ઉપયુક્ત સિદ્ધાંતભૂત પાંચ અર્થોનો માધવે (૧૪ મું શતક) સર્વ દર્શન સંગ્રહમાં નીચે પ્રમાણે વિસ્તાર કર્યો છે.

૧ કાર્ય—અસ્વતંત્ર છે. એ ત્રણ પ્રકારનું છે ૧ વિદ્યા, ૨ કળા, અને પશુ (જીવ) તેમાં વિદ્યા એ પશુનો ગુણ છે. હવે વિદ્યા બે જાતની છે; બોધ સ્વભાવ અને અબોધ સ્વભાવ. બોધાત્મક વિદ્યા બે જાતની છે, વિવેકયુક્ત અને અવિવેકયુક્ત. તેમાં પ્રમાણથીજ જણાય એવો જે વિવેક તેજ ચિત્ત ઠહેલાય છે. કારણ કે સર્વ પ્રાણી ચિત્તથી, પ્રકાશની મદદે બાહ્ય પદાર્થને સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ જુએ છે. અબોધાત્મક વિદ્યા ધર્મરૂપ અને અધર્મરૂપ છે.

કળા—ચેતનને પરાધીન છે અને જાતે જડ છે. એના બે પ્રકાર છે. કાર્ય અને કારણ. કાર્યભૂત કળા ૧૦ પ્રકારની છે. પૃથિવ્યાદિ પાંચ મહાભૂત અને રૂપાદિ પાંચ ગુણો. કારણભૂત કળા ૧૩ પ્રકારની છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને ૩ અંતઃકરણ (બુદ્ધિ, અહંકાર અને મન.)

પશુ (જીવ) માં પશુત્વ ધર્મ છે. પશુત્વ બે જાતનું છે, અશુદ્ધ અને શુદ્ધ. શરીર અને ઇન્દ્રિયો સાથે સંબદ્ધ પશુત્વ અશુદ્ધ છે અને એ બેયથી સ્વતંત્ર પશુત્વ શુદ્ધ પશુત્વ છે. આનો વધારે વિસ્તાર પંચાર્થ લાખ્ય દીપિકામાં જોવો, એમ માધવ કહે છે. ગણકારિકાની રત્ન ટીકામાં થોડો વધારે પ્રસ્તાર છે.

કારણ—જેમાંથી સૃષ્ટિની અભિવૃદ્ધિ અને સૃષ્ટિનો નાશ થાય છે, તે કારણ એકજ છે પણ એનાં શુભ તથા કર્મના લેહને લીધે અનેક રૂપ થાય છે, દાખલા તરીકે પતિ અને સાધ. જેમાં જ્ઞાન અને ક્રિયાની શક્તિનું નિરતિશયપણું હોય એનું નામ પતિત્વ અર્થાત્ એ નિત્ય એશ્વર્યયુક્ત રૂપ છે. સાધત્વ એટલે અનાગન્તુક સ્વાભાવિક એશ્વર્ય સંબંધવાળું રૂપ.

યોગ—યોગથી ચિત્ત દ્વારા પશુ અને પતિનો સંયોગ થાય છે. યોગ બે જાતનો છે. ક્રિયા રૂપ અને ક્રિયાની શાંતિ રૂપ. પહેલામાં પ્રણવ જપ, ધારણા, ધ્યાન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, બીજામાં ક્રિયા માત્ર શાંત થઈ જઈને માત્ર સંવિત્ ભાન રહે છે.

વિધિ—ધર્મ સાધક પ્રવૃત્તિનું નામ વિધિ છે. વિધિ બે પ્રકારનો છે. પ્રધાન અને ગૌણ. પ્રધાન વિધિને ચર્ચા કહે છે અને એથી સાક્ષાત્ ધર્મ પ્રાપ્તિ થાય છે હવે ચર્ચા બે જાતની છે, વ્રનો અને દ્વારો, પહેલા પ્રકારની ચર્ચામાં શરીરે ભસ્મનો લેપ, ભસ્મમાં શયન, ઉપહાર, જપ, પ્રદક્ષિણા વગેરે આવે છે. એ વિષે ભગવાન નકુલીશે કહ્યું છે કે “માણસે ત્રિકાળ ભસ્મથી સ્નાન કરવું જોઈએ અને ભસ્મમાં સુવું જોઈએ.”

ઉપહાર એટલે નિયમ એ ષડ્વિધ છે. સૂત્રકારે એ છનાં નામ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે. હાસ્ય, ગાન (શિવસંબંધી), નૃત્ય, (શિવ પાસે) હુડુકાર, નમસ્કાર, અને જપ. જ્યાં બીજાં માણસો હોય ત્યાં આ બધું ગૃહ રીતે કરવું.

દ્વારો—સાધનો નીચે પ્રમાણે છે. કથન (ભગવા છતાં ઉંઘવા જેવો ડાળ કરવો), સ્પન્દન (કમ્પ વાયુ થયો હોય તેવી રીતે શરીરના

અવયવોને કમ્પાવવા), મન્દન (પગે વાગ્યું હોય તેવી રીતે ચાલવું), શૃંગારણ (સુંદર યુવાન સ્ત્રીને જોઈને કામી પુરૂષ જેવા ચાળા કરે તેવા ચાળા કરવા), અવિતત્કરણ (લોકોમાં નિદા પાત્ર ગણાય એવી ક્રિયા કર્તવ્યાકર્તવ્યના ભાન વગરના માણસ પેઠે કરવી), અવિતત્લાષણ (અર્થ વગરનું ગમે તે બકવું).

ગૌણ વિધિ અર્થાને સહાય કરવા માટે છે. ગૌણવિધિ માટે સૂત્રકારે કહ્યું છે કે પૂનઃ પછી ભક્તે ભસ્મ ધારણ કરવી તથા શિવ નિર્માદ્ય પુષ્પ પત્રોને ધારણ કરવાં.

દુઃખાન્ત એ પ્રકારનો છે. ૧ અનાત્મક (સર્વ દુઃખોના ઉચ્છેદ રૂપ) ૨ સાત્મક-જ્ઞાન શક્તિ અને ક્રિયા શક્તિવાળી ઉત્તરસ્થિતિ. અહિં જ્ઞાનની શક્તિ એક છતાં વિષય લેદૃશી પાંચ પ્રકારની ગણાય છે. ૧ દર્શન-સૂક્ષ્મ, ઠંકાયેલા અને દૂર સ્થિત સર્વ પદાર્થોને જોવાની શક્તિ; ૨ શ્રવણ-બધી જાતના સૂક્ષ્મ, દૂરના અવાજોને સાંભળવાની શક્તિ; ૩ મનન-વિચારણીય સર્વ પદાર્થોનું સિદ્ધ જ્ઞાન; ૪ વિજ્ઞાન-બધાં શાસ્ત્રોનું, તદ્વિષયક ગ્રંથોનું અને એના અર્થોનું સિદ્ધ જ્ઞાન; અને ૫ સર્વજ્ઞત્વ-વિભાગો અને વિશેષો સાથે સર્વ તત્ત્વોનું નિત્ય સિદ્ધ જ્ઞાન.

હવે ક્રિયાશક્તિ એક છતાં ત્રણ પ્રકારની મનાય છે. ૧ મનોજ-વિત્ત અર્થાત્ મનના વેગ જેવી ત્વરાથી કાંઈ પણ કરવાની શક્તિ; ૨ કામરૂપિત્વ-કર્મની અપેક્ષા વગર ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપો ધરણ કરવાની શક્તિ; ૩ વિક્રમણુધર્મિત્વ-ઈંદ્રિયોની મદદ વગર નિર-તિશય ઐશ્વર્ય મેળવવું.

આ પ્રમાણે પાશુપત દર્શનોક્ત યોગ અને અભ્યાસ કરવાથી માણસને જ્ઞાન અને દુઃખાન્ત સાથે દિવ્ય શક્તિઓ મળે છે.

આ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોની વિશેષતા-સાધારણ રીતે આ દેશનાં અન્ય દર્શનોમાં મોક્ષ એટલે સર્વ દુઃખોનો અન્ત, એમ મનાય છે પણ આ પાશુપત દર્શનમાં તો દુઃખાન્ત સાથે પરમ ઐશ્વર્ય-ઉંચામાં ઉંચી શક્તિઓ મળવાની વાત વિશેષ છે. અન્ય દર્શનોમાં જે પહેલાં ન હોય અને પછી ઉત્પન્ન થાય એ કાર્ય કહેવાય છે; આ દર્શનમાં કાર્ય (દાખલા તરીકે પશુ) પણ નિત્ય છે. બીજાં દર્શનોમાં કારણ સાપેક્ષ છે; જ્યારે આ દર્શનમાં ભગવાન પોતે નિરપેક્ષ (બીજાની-પ્રકૃતિ વગેરેની અપેક્ષા વગર) કારણ છે. બીજામાં યોગનું ક્ષણ કેવલ્ય મનાય છે; અહિં દુઃખાન્ત સાથે પરમ ઐશ્વર્ય મનાય છે.

આ પ્રમાણે શંકરાચાર્યે પાશુપત મતના સિદ્ધાન્તરૂપે કહેલા પાંચ અર્થોનું માધવે કરેલું વિવરણ જોયું, હવે માધવે જેમાંથી બહુ માનપૂર્વક ઉતારા કર્યા છે તે ગણકારિકાના આઠ શ્લોકોનો અનુવાદ અહિં આપવો યોગ્ય ધાર્યો છે જેથી દશમા શતકના પાશુપત મતના કાંઈક ખ્યાલ આવશે અને શંકરાચાર્યના વખતથી—આઠમા શતકથી ૧૪ મા શતક સુધીમાં પાશુપત મતના સ્વરૂપમાં બહુ ફેરફાર થયો નથી એમ દેખાશે.

ગણકારિકાની કારિકાઓ:—

વારંવાર અભ્યાસ કરીને જાણવા યોગ્ય આઠ પંચકો અને ત્રણનો એક ગણ. આ નવેય ગણનો જાણનાર ગુરૂ સંસ્કર્તા (દીક્ષા આપીને તથા પાંચ અર્થોનું જ્ઞાન આપીને બ્રાહ્મણનો સંસ્કાર કરનાર-સંસ્કર્તા) કહેવાય છે. (૧).

લાભો, મળો, ઉપાયો, દેશ, અવસ્થા, વિશુદ્ધિ, દીક્ષાનાં સાધનો અને બળો એ આઠ પંચકો છે અને ત્રણ વૃત્તિઓ (શાસ્ત્રને અવિરોધી અન્ન મેળવવાના ઉપાયો (૧) ભિક્ષા, (૨) દાનથી મળેલું તથા (૩) એની મેળે મળી ગયેલું). ટીકામાં આ ચોગીએ ભિક્ષા માટે કેવા કેવા નિયમો પાળવા તેનો વિસ્તાર કર્યો છે. જેમાં ખાસ વિશેષતા ન હોવાથી એ છોડી દઈને લાભાદિ પારિભાષિક હોવાથી એનો ગણકારિકામાંજ આપેલો અર્થ જોઈએ. કારિકાના અનુક્રમમાં જ અહીં અનુવાદ આપ્યો છે. (૨)

(૧) ગુરૂ (પાંચ અર્થનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય) ભક્તિ, (૨) પ્રસાદ (બુદ્ધિની નિર્મળતા), (૩) સુખદુઃખ, શીત, ઉષ્ણ વગેરે દ્વંદ્વની સહિષ્ણુતા, (૪) ધર્મ (પાશુપત ધર્મ) અને (૫) અપ્રમાદ (જ્ઞાન). એ પાંચ (સાધકનાં) બળ છે. (૩)

(૧) અજ્ઞાનનો નાશ, (૨) અધર્મનો નાશ, (૩) આસક્તિ કરનાર વસ્તુનો નાશ, (૪) વ્યુત્તિનો નાશ અને (૫) પશુત્વનો નાશ એ પાંચ પ્રકારની શુદ્ધિ ઠહી છે. (૪)

અજ્ઞાન, વ્યુત્તિ વગેરે પારિભાષિક શબ્દોનો અર્થ નીચે કારિકામાં આપ્યો છે. -

(૧) વ્યઠતાવસ્થા. (આ પાશુપત મતનો યોગી છે એમ ખબર પડે એવાં ચિન્હોવાળી અવસ્થા), (૨) અવ્યઠતાવસ્થા જેમાં એના સ્વરૂપની ખીજને ખબર ન પડે), (૩) જ્યાવસ્થા (આમાં ઈંદ્રિયોનો જય મુખ્યત્વે હિંદ્રિષ્ટ છે), (૪) છેદાવસ્થા, (૫) નિષ્ઠાવસ્થા (જેમાં બધી સાધક તરીકેની પ્રવૃત્તિ શાંત થઈ જાય છે). એ પાંચ અવસ્થાઓ છે અને (૧) દ્રવ્ય (વિદ્યા, કળા અને પશુ એ ત્રિવિધ કાર્યને દ્રવ્ય કહે છે), (૨) કાળ (દીક્ષા યોગ્ય પૂર્વાંહ કાળ), (૩) ક્રિયા (સંસ્કારનું કર્મ), (૪) મૂર્તિ (મહાદેવની પૂજનું સ્થાન), તથા (૫) ગુરૂ, આ પાંચ દીક્ષાનાં સાધનો છે. (૫)

(૧) જ્ઞાન (પાશુપત વિદ્યાનું જ્ઞાન), (૨) તપ, (૩) નિત્યત્વ (દેવમાં નિરંતર ભાવ રાખવાનો અભ્યાસ), (૪) સ્થિતિ (રૂદ્રમાં ચિત્તની અત્યન્ત નિશ્ચિન્ન સ્થિતિ), (૫) સિદ્ધિ (મુક્તિની પરમ ઐશ્વર્યવાળી મહેશ્વર જેવી સ્થિતિ); આ પાંચ લાભ છે.

(૧) ગુરૂ, (ગુરૂ સમીપ વાસ), (૨) મનુષ્યોમાં વાસ, (૩) ગુફામાં વાસ, (૪) રમણાનમાં વાસ અને (૫) રૂદ્ર પાસે વાસ આ પાંચ દેશ છે, (જેમાં ઉપરોક્ત પાંચ લાભો મળે છે).

(૧) વાસ (વિદ્યાનું ગ્રહણ, ધારણ, ઉદ્ઘાપોહ વગેરેનું વાસ એ તાંત્રિક નામ છે), (૨) ચર્યા, (૩) જપ અને ધ્યાન (૪) હંમેશાં રૂદ્રનું સ્મરણ (૫) અને પ્રસાદ (દેવની કૃપા-કારણ (રૂદ્ર)ની પોતાનો ગુણ અર્પવાની ઇચ્છા), એ પાંચ ઉપાયો છે. (૬)

(૧) મિથ્યા જ્ઞાન, (૨) અધર્મ, (૩) આસક્તિનાં કારણો, (૪) વ્યુત્તિ (રૂદ્ર તત્ત્વમાંથી ચિત્તની ચલિતતા) (૫) અને મૂળ પશુત્વ એ પાંચ ત્યજવા યોગ્ય મળો છે. (૮)

આ આઠ કારિકાઓનો ગુણકારિકા ઉપરની રત્ન નામની ટીકામાં વિસ્તારપૂર્વક અર્થ દર્શાવ્યો છે. જેમાં પાશુપત મતનું સવિસ્તર વિવેચન કર્યું છે, પણ ઉપર સર્વદર્શન સંગ્રહમાંથી જે ઉતારો કર્યો છે તે ગણકારિકાની ટીકાના વિવેચનને એટલો મળતો છે કે પુનરુક્તિની જરૂર નથી.

આ સંપ્રદાયમાં કેવી વિચિત્ર ક્રિયાઓ કરવાની કહી છે, એ આટલા ટુંક વર્ણન ઉપરથી પણ દેખાશે. વૈદિકકાળમાં રુદ્રદેવની જંગલો અને ખીજાં ભયંકર સ્થળોમાં વધારે ઉપાસના થતી એ આપણે જાણીએ; રુદ્રદેવના આ સ્વરૂપની અસર આ પાછલા સંપ્રદાયોના પૂજાના પ્રકારમાં પણ દેખાય છે.

શૈવ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો.

હવે શૈવ સંપ્રદાયનું ટુંક વર્ણન માધવના સર્વદર્શન સંગ્રહમાંથીજ કરશું. કારણ કે એ સંપ્રદાયના ગ્રંથો જૂના કાળમાં હશે તો પણ હાલ મળતા નથી. આ શૈવ ધર્મમાં ત્રણ પદાર્થો માન્યા છે. પતિ (શિવ), પશુ (શુવ) અને પાશ. ચાર પાદ માન્યા છે, ૧ વિદ્યા, ૨ ક્રિયા, ૩ યોગ ૪ અને ચર્યા.

પતિ—શિવ પતિ છે. જો કે વિદ્યેશ્વર મુકતોમાં શિવપણું છે પણ એ મુકતો પરમેશ્વરને પરવત્ર હોવાથી એનામાં સ્વતંત્રપણું નથી. જ્યારે શિવ કર્માશયને અનુસરીને ભોગો, એનાં સાધનો અને એનાં ઉપાદાનેત્રે બાંધે છે અને એને અનુસરી સર્વનો કર્તા છે. અર્થાત્ શિવ સ્વંત્ર, અને સ્વતંત્ર કર્તા છે. હવે પરમેશ્વરને કર્તા

અવા માટે આપણા જેવું પ્રાકૃત શરીર નથી. પણ શાકત શરીર છે. ઈશાનઃ સર્વ વિદ્યાનાં વગેરે મંત્રોમાં, ઇશાનાદિક શક્તિરૂપ પાંચ મંત્રોથી મસ્તક વગેરે શરીરના અવયવોની ઠહપના કરાય છે. તેમાં ઇશ્વરનું ઇશાન મસ્તક છે, તત્પરૂપ મુખ છે, અઘોર હૃદય છે, વામદેવ ગુહ્ય ભાગ છે અને સઘોળત પાદ છે. આ પાંચ રૂપોથી શિવ અનુગ્રહ, તિરોભાવ, આદાન, સ્થિતિ અને ઉદ્દભવ એ પાંચ કાર્યો કરે છે. હવે ઇશ્વરને આપણા જેવું શરીર ન હોવા છતાં ‘પાંચ મોઢાવાળા ૧૫ આંખોવાળા, વગેરે શિવનું જે વર્ણન શાસ્ત્રમાં મળે છે, તેનો ખુલાસો એવો કરે છે કે નિરાકાર દેવનાં ધ્યાન પૂજા વગેરેનો સંભવ ન હોવાથી, ભકતનો અનુગ્રહ કરવા માટે દેવ તે તે આકાર ગ્રહણ કરે છે.

પતિ શબ્દમાં શિવ ઉપરાંત મંત્ર, મંત્રેશ્વર, મહેશ્વર અને મુક્તોનો સમાવેશ કર્યો છે અને એ સર્વ શિવત્વ પ્રાપ્ત કરવામાં સાધનરૂપ છે.

પશુ—ક્ષેત્રજ્ઞ નામથી ઓળખાતો નિત્ય અને વિભુ જીવાત્મા પશુ છે. શૈવ મતમાં ચાર્વાકાદિક પેઠે પશુ દેહાદિ રૂપ નથી, નૈયાયિક પેઠે પ્રકાશ નથી, જૈનો પેઠે અવ્યાપક નથી, બૌદ્ધ મત પેઠે ક્ષણિક નથી, અદ્વૈત વાદીઓ પેઠે એક નથી, સાંખ્યો પેઠે અકર્તા નથી. પાશ ત્રુટી જતાં એ પશુ નિત્ય, નિરતિશય ચૈતન્યાત્મક શિવરૂપ થઈ જાય છે. પણ આ શિવરૂપ મુક્તોમાં અને પરમ શિવમાં ફેર જતાવતાં માધવ તત્ત્વ પ્રકાશના શબ્દોમાંકહે છે કે, “મુક્ત આત્માઓ શિવરૂપ છે પણ તેઓ શિવના પ્રસાદથી શિવરૂપ થાય છે; જ્યારે પંચ મંત્રનું જેનું શરીર છે એવો તે પરમ શિવ એક

અનાદિ મુક્ત છે.” પશુ ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧ વિજ્ઞાનાકલ-વિજ્ઞાન, યોગ અને સંન્યાસથી કે લોગથી કર્મનો ક્ષય થઈ જતાં જેના કલ (ઇન્દ્રિયો) ના બંધનોનો અભાવ થઈ ગયો છે, તે મલમાત્રયુક્ત વિજ્ઞાનાકલ, ૨ પ્રલયાકલ-પ્રલયથી જેની કળાઓનો ઉપસંહાર થઈ ગયો છે તે મલકર્મયુક્ત પ્રલયાકલ, ૩ મળ, માયા અને કર્મરૂપ ત્રણે બંધનો સહિત જે જીવ તે સકલ. હવે વિજ્ઞાનાકલના બે ભેદ છે. ૧ સમાસ કલુષ અને ૨ અસમાસ કલુષ. આમાંથી જેનાં કાલુષ્યનો પરિપાક થઈ ગયો છે એવા પહેલા પ્રકારના જીવોને શિવ વિદ્યેશ્વર બનાવે છે. આવા વિદ્યેશ્વરો આઠ છે. અનન્ત, સૂક્ષ્મ, શિવોત્તમ, એકનેત્ર, એક રૂદ્ર, ત્રિમૂર્તિ, શ્રીકણ્ઠ અને શિખણ્ડી, એ આઠ વિદ્યેશ્વરો કહેવાય છે. બીજા અસમાસ કલુષ જીવોને અનુગ્રહના સાધનભૂત મંત્રરૂપ બનાવે છે. આવા મંત્રોની સંખ્યા સાત કોડની ગણાય છે.

પ્રલાયાકલ પશુ (જીવ) પણ બે જાતનો છે. ૧ પકવપાશદ્રવ્ય અને ૨ અપકવ પાશદ્રવ્ય. આમાંથી પહેલા પ્રકારનો મોક્ષ મેળવે છે અને બીજા પ્રકારનો પુર્યષ્ટક સાથે કર્મને વશ થઈને અનેક પ્રકારના જન્મો ધારણ કરે છે. અઘોર શિવાચાર્યે પુર્યષ્ટક એટલે ત્રીશ તરવોવાળો સૂક્ષ્મ દેહ એમ કહ્યું છે.

સકલ પશુ બે પ્રકારનો છે. ૧ પકવકલુષ, ૨ અપકવકલુષ. તેમાંથી જેના કલુષ (મલ) પકવ થયા છે એવા જીવોને, પરમેશ્વર પોતેજ એના કલુષના પરિપાકને અનુસરીને, એનામાં શક્તિપાત નાખીને મંડલી વગેરે ૧૧૮ મંત્રેશ્વરોનું પદ આપે છે અને વધારે મળ પાઠ થતો અટકાવીને તથા શક્તિનો ઉપસંહાર કરીને આચાર્ય

રૂપમાં રહેલા પરમેશ્વર દીક્ષા દ્વારા જેના મળ પકવ થયા છે એવા જીવોને મોક્ષ આપે છે. આ સિવાયના બીજા અપકવ કલુષ-જેના મળ પકવ નથી થયા એવા-મદ્દ જીવોને, પરમેશ્વર કર્માનુસાર લોગ લોગવાવે છે.

પાશ-પાશ ચાર પ્રકારનો છે. ૧ મલ્લ, ૨ ઈર્મ, ૩ માયા અને ૪ રોધ શક્તિ. આત્માની દૃષ્ટિ અને ક્રિયાને જે ઢાંકી દીધે છે તે સ્વાભાવિક અશુદ્ધિ મળ કહેવાય છે. કૃણની ઇચ્છાવાળાઓ ધર્મ કે અધર્મ રૂપ જે ક્રિયા કરે છે તે બીજાં કુર પેઠે પ્રવાહ રૂપે અનાદિ ઈર્મ કહેવાય છે. પ્રવચ વખતે જેમાં સર્વ જગત્ સમાઈ જાય છે અને સૃષ્ટિ વખતે જેમાંથી પ્રકટ થાય છે તે માયા, અને બળ રોધશક્તિ કહેવાય છે, આ શિવશક્તિ છે, આથી પુરૂષનું ખરૂં રૂપ ઢંકાઈ જાય છે અને આ બીજા પાશોનું અધિષ્ઠાન છે માટે એ પાશ કહેવાય છે.

આ શૈવોનાં ચિન્હો જૈન આચાર્ય હરિભદ્રના ષડ્દર્શન સમુચ્ચયમાંથી ટુંકામાં નીચે ઉતાર્યા છે. આચાર્ય હરિભદ્ર તથા એના ટીકાકાર ગુણરત્નસૂરિ (૧૪ મું શતક) વૈશેષિકને પાશુપત દર્શન તથા ન્યાયને શૈવ દર્શન કહે છે જો કે આગળ બતાવ્યું છે તેમ આ ભૂલ હોવાનો સંભવ છે કારણ કે ન્યાયસૂત્રના વાત્સ્યાયન ભાષ્ય ઉપર ટીકા લખનાર ભારદ્વાજ તો પાશુપતાચાર્ય કહેવાય છે. કદાચ એમ પણ હોય કે જૂના કાળમાં પાશુપત અને શૈવમાં બહુ ભેદ ન હોય. આચાર્ય હરિભદ્ર પણ કહે છે કે “ નૈયાયિક અને વૈશેષિક બન્ને તપસ્વીઓ છે. લગભગ બન્નેના મતો સરખા છે.” આમ હોવાથી હરિભદ્રે આપેલાં શૈવનાં ચિન્હો કદાચ પાશુપત અને શૈવ બન્નેને સામાન્ય હોવાનો સંભવ છે. હરિભદ્ર કહે છે કે:--

“જેનું શૈવ યોગી બીજું નામ છે એવા નૈયાયિકોનાં લિફ્ત વગેરે કહેવાય છે. તેઓ દંડ ધારણ કરે છે, મોટી લંગોટી પહેરે છે, ધાબળો ઓઢે છે, જટા રાખે છે, શરીરે ભસ્મ ચોળે છે, યજ્ઞોપવીત રાખે છે, હાથમાં પાણીનું પાત્ર રાખે છે, નીરસ આહાર કરે છે, મોટે ભાગે વનમાં રહે છે, ખલે તુંબડું લટકાવે છે, કન્દ, મૂળ કે ફળ ખાય છે અને આતિથ્ય કરવામાં તત્પર રહે છે. આ લોકો સપત્નીક રહે છે. પણ તેઓમાં સ્ત્રી વગરના ઉત્તમ ગણાય છે. સ્ત્રી વગરના પણ પાંચ અગ્નિની સાધના કરે છે તથા હાથમાં તથા જટામાં શિવ-લિફ્ત રાખે છે. વળી ઉત્તમ સંયમાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા શૈવ યોગી ઓ તો નાગા ભમે છે. આ બધા સવારે શૌચ કર્મ કરી, શિવનું ધ્યાન કરી શરીરે ત્રણ વખત ભસ્મ લગાડે છે. આ સાધુઓને ગૃહસ્થ નમસ્કાર કરે તો ઓં નમઃ શિવાય કહીને નમસ્કાર કરે છે અને ગુરુ સામું શિવાય નમઃ એમ કહે છે. શિવ ભક્તોના પાશુપત શૈવ, મહાવ્રતધર અને કાલમુખ એ ચાર લેહ ઉપરાંત ચાર અન્તર્લેહ પણ હરિભદ્રે ગણાવ્યા છે:—ભરટ, ભકત, લૈફ્તિક અને તાપસ. આમાંથી ભરટોજ બધાં તીર્થોમાં શિવપૂજક તરીકે રહે છે. ગમે તે વર્ણનો શિવભક્ત ભરટ થઈ શકે છે.

જે કે હરિભદ્રે ભરટ સિવાય બીજાનાં લક્ષણો નથી આપ્યાં પણ અનુમાનથી સમજાય છે કે સામાન્ય શિવભક્ત ભકત, શિવ-લિંગો ધારણ કરનાર લૈફ્તિક અને તપશ્ચર્યા કરનાર શિવભક્ત તાપસ હોવો જોઈએ.

ઉપર નૈયાયિક શૈવ (કે પાશુપત) નાં ચિન્હો લખ્યાં છે તે સાથે નીચે કાપાલિકનાં ચિન્હો સરખાવવાથી પાશુપત તથા શૈવોનો

કાપાલિક અને કાલમુખી લેહ સન્નજશે. પહેલા બે દક્ષિણ માર્ગી છે; બ્યારે પાછલા બે વામમાર્ગી છે.

કાપાલિક અને કાલમુખ સંપ્રદાયો.

બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૨-૩૫ સૂત્રના ભાષ્યમાં રામાનુજ કહે છે કે “કાપાલિકોની માન્યતા એવી છે કે જે માણસ છ મુદ્રિકાનું રહસ્ય જાણે છે, જે એના ઉપયોગ કરવામાં કુશળ છે, જે માણસ ભગાસ-નસ્થ પરમાત્માનો યોગ કરે છે તે નિર્વાણના પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. છ મુદ્રિકાઓ નીચે પ્રમાણે છે. ૧ કંઠભૂષણ, ૨ કર્ણભૂષણ, ૩ શિરોભૂષણ, ૪ મુવર્ણાલંકાર, ૫ ભસ્મ અને ૬ યજ્ઞોપવીત, જેના શરીર ઉપર આ છ મુદ્રિકાઓ હોય એને પુનર્જન્મ થતો નથી. કાલમુખો માને છે કે આલોક અને પરલોકની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવા માટે નીચેનાં સાધનો કરવાં જોઈએ. ખોપરીમાં ખાવું. ચિતાની ભસ્મ શરીરે ચોળવી, ભસ્મ ખાવી, ત્રિશૂળ ધારણ કરવું, દાડની બાંદલી રાખવી અને રમશાનવાસી દેવની ભકિત કરવી.” રૂદ્રાક્ષ, જટા, ખોપરી, અને ભસ્મ એ ચાર વસ્તુઓ ધારણ કરવાનું તો બીજા શેવ ગ્રંથોમાં પણ છે. કાપાલિકો કહે છે કે “સાધારણ દીક્ષા લે કે તરત કોઈ પણ માણસ પ્રાણલય બની જાય છે અને કાપાલિક વ્રતની દીક્ષા લે કે તરત પવિત્ર સાધુ બની જાય છે.”

માધવાચાર્યે જો કે સર્વદર્શન સંગ્રહમાં કાપાલિકોના સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કર્યું ના હોય તેથી શંકર દ્વિગ્વિજયમાં એક સ્થળે (ઉત્તરે-

લુમાં) ટીકાકારે, કાપાલિકના આચાર્ય સાથે શંકરાચાર્યના સમાગ-
મનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યાં લખ્યું છે કે—

કાપાલિકાચાર્ય શંકરને સામે મળવા આગ્યો, એને શરીરે
ચિતા ભસ્મ ચોળેડી હતી, એના હાથમાં ખોપરી તથા ત્રિશૂળ હતાં.
એણે શંકરાચાર્યને કહ્યું “તમારે શરીરે ભસ્મ છે એ તો યોગ્ય
છે, પણ પવિત્ર ખોપરી (કપાલ) ને બદલે આ અપવિત્ર કમંડલુ
શા માટે રાખ્યું છે? તમે કપાલિ ભૈરવને શા માટે ભજવતા
નથી? મનુષ્યનું લોહી અને દારૂથી લાલ ખોપરી વડે પૂજ્યા વગર
ભૈરવ શી રીતે ખુશી થવાના હતા? ” આ પછી શંકર સાથે ફરતા
સુધનવા રાજા અને આ કાપાલિકાચાર્ય વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. શંકર
પણ એને શાપ આપે છે અને બધા કાપાલિકો મરી જાય છે. પછી
કાપાલિકાચરણી કુકચ શંકર પાસે આવીને દારૂથી પોતાનું અપ્પર
ભરે છે, એમાંથી અર્ધું પોતે પી જાય છે અને બાકીનું અર્ધું રહેવા
દઇને ભૈરવને જગાડે છે. ભૈરવ પ્રગટ થતાં એને, પોતાના શત્રુ શંક-
રને મારી નાખવાની પ્રાર્થના કરે છે. પણ શંકર પોતાનોજ અવ-
તાર હોવાથી ભૈરવ ઉલટા કુકચને મારી નાખે છે. શંકર દ્વિગ્વિજ-
યમાં લખ્યું છે કે કાપાલિકો ભૈરવનેજ જગતનાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને
સંહારના કર્તા પરમ દેવ માને છે. તેમજ મઘાદિના સેવનથી
પોતાની જ્ઞાનશક્તિ તીવ્ર થાય છે એમ માને છે. આ કાપાલિકો
વિષે ભવભૂતિ (આઠમું શતક) ના માલતીમાધવ નાટકમાંથી
કેટલીક માહિતી મળે છે. માલતીમાધવમાં શ્રી શેલને કાપાલિકોનું
મુખ્ય ધામ માન્યું છે. ભવભૂતિ કાપાલિકોને યોગથી ક્ષણમાં
એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જતા વર્ણવે છે. કાપાલિક અધાર

ઘંટની શિખ્યા કપાલકુંડલા નામની કાપાલિકા ઉંઘતી માલતીને
એના ઘરમાંથી મધરાતે ઉપાડી જાય છે અને રમશાનમાં ચામુંડાના
મંદિરમાં ચામુંડા આગળ લોગ આપવા માટે હિલી રાખે છે. આ
કપાલકુંડલા માણસની ખોપરીઓની માળા ડોકમાં પહેરે છે.

ભવભૂતિ પેઠે કૃષ્ણમિશ્ર (ઈ. સ. ૧૧ મું શતક) પણ પ્રભાધ
અન્દ્રોહ્યમાં કાપાલિક પાત્રને દાખલ કરે છે. જે કાપાલિક પોતાનું
નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:--“ મારી માળા અને ઘરેણું મનુષ્યનાં
હાડકાંઓનાં બનેલાં છે. હું ચિતાની લસ્મમાં રહું છું અને મનુષ્યની
ખોપરીમાંથી ખાઉં છું. હું યોગાંજનથી તીક્ષ્ણ બનેલી દૃષ્ટિ વડે
દેખું છું કે બ્રહ્માંડના જુદા જુદા ભાગો ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં
સમગ્ર વિશ્વ ઇશ્વરથી ભિન્ન નથી. હે દિગમ્બર, અમારી ક્રિયાઓ
સાંભળ. ઉપવાસ કર્યા પછી પ્રાદ્યલ્લની ખોપરીમાંથી અમે મધ પીએ
છીએ. અમારા યજ્ઞો મનુષ્યનાં મગજ અને મનુષ્યનાં માંસ મેદથી
થાય છે. વળી લોહી ગળતા મનુષ્ય મેદથી અમે અમારા દેવને
પ્રસન્ન કરીએ છીએ. હું ૧૪ લોકના સૃષ્ટા, રક્ષક અને સંહારક
ભવાની પતિને ભજું છું, તેની સ્તુતિ વેદોમાં પણ છે.”

માધવના શંકર દ્વિગ્વિજય પેઠે આનન્દ ગિરિના શંકર વિજ-
યમાં શંકર સાથે કાપાલિક સમાગમનું સવિસ્તર વર્ણન છે. એ
લખે છે કે “કેટલાક કાપાલિકો રક્ષક માળા પહેરે છે, અર્ધ
અન્દ્રનું ચિહ્ન કરે છે અને જટા રાખે છે. એના દેવ ભૈરવ છે જેનાં
નીચે પ્રમાણે આઠ રૂપ છે. અસિતાંગ, રૂરૂ, ચંક, કોધ, ઉન્મત્ત
ભૈરવ, કાપાલ, ભીષ્મ અને સંહાર ભૈરવ.” આનન્દગિરિ કહે છે કે
શંકરાચાર્યે આ કાપાલિકોને પોતાના મતમાં ભેળવી દીધા.

ખીજા ખોપરીની માળા પહેરનાર કટિસૂત્ર તથા વ્યાઘ્ર ચર્મ ધારણ કરનાર, ભરમલિપ્ત, હાથમાં ઘંટા તથા કપાલ ધરનાર, ઉન્નત લૈરવના અનુયાયીઓને પણ શંકર મળે છે. આ કાપાલિકો: છેવટ માળવા અને આલીર દેશમાં ચાલ્યા ગયા એમ કૃષ્ણમિશ્ર લખે છે; એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એઓની ભયંકર અને ખીજાત્સ ક્રિયાઓથી છેવટ આર્ય પ્રજા એટલી ઠંટાળી ગઈ હશે કે એઓને જંગલોમાં નાશી જવું પડ્યું, જ્યાં ધીમે ધીમે એઓ ક્ષીણ થઈ ગયા.

આ સંપ્રદાય કેવો ભયંકર તથા ખીજાત્સ ક્રિયાઓથી ભરપૂર હતો એ ભવભૂતિ, કૃષ્ણમિશ્ર, માધવાચાર્ય, આનન્દગિરિ વગેરેના ઉપલા વર્ણન ઉપરથી દેખાય છે. ખીજા ગ્રંથોમાં પણ એને મળતું વર્ણન મળે છે. પ્રકૃતિનાં ભયંકર તત્ત્વોની ભયંકરતા રૂદ્ર સંજ્ઞાથી કેટલાક વૈદિક મંત્રોમાં દેખાય છે. પાછલા કાળમાં રુદ્રના ભયંકર રૂપે લૈરવ કે કપાલીનું નામ ધારણ કર્યું છે અને કાપાલિના પૂજકો કાપાલીકો કહેવાવા લાગ્યા. આ કાપાલિકોએ એમ માન્યું જણાય છે કે ભયંકર કપાલી દેવ એના અનુકરણથી-મઘપાન, ખોપરીમાંથી અમેઘ્ય પદાર્થોનું ભક્ષણ, નરમેઘ વગેરે ભયંકર ક્રિયાઓથીજ પ્રસન્ન થાય. લૈરવ અથવા કપાલીની મૂર્તિઓ છેક સાતમા આઠમા શતકનાં મનાતાં ધારાપુરી જેવાં ગુફા મન્દિરોમાં પણ છે.

હવે કાપાલિક અને કાલમુખ એક કે બુદ્ધા એ વિષે થોડો વિચાર કરીએ. શિવપુરાણમાં કાલમુખને મહા વ્રતધર કહ્યા છે. અહિં મહાવ્રતથી ઉપરોક્ત ભયંકર વ્રતોની અસાધારણતા વિવ-

ક્ષિત્ર લાગે છે. હવે માલતીમાધવનો ટીકાકાર જગદ્ગર કાપાલિક વ્રતનો અર્થ મહાવ્રત કરે છે. આ પ્રમાણે તો કાપાલિક એજ કાલમુખ એમ ઠરે. નાશિક જીલ્લાના કાપાલેશ્વર મંદિરમાં રહેલા સાધુએને આપેલાં જ્ઞાનમાં એમને મહાવ્રતધર કહ્યા છે એથી જગદ્ગરને ટેકો મળે છે.

શૈવ મતોમાં આ કાપાલિક કે કાલમુખ મત સાંથી વધારે બીજાસ ક્રિયાવાળો લાગે છે. જૂના વંખતમાં આથી વધારે શૈવ મતો પ્રચારમાં હશે તો હાલમાં એની નિશાની મળતી નથી.

આ જુદા જુદા સંપ્રદાયોના ઉપાસ્ય દેવો વિષે શંવાગમો કહે છે કે શૈવો તાંડવભૂષણ શિવને લજે છે, પાશુપતો જટા મુકુટ તથા ભસ્મધારી શિવ રૂપને લજે છે, મહાવ્રતધરો કપાલમાલી શિવને પૂજે છે, કાલમુખો સ્ફટિકધર તથા પુત્રહીપ (?) ધર શિવને ઉપાસે છે, વામાચારો ઉપવીતધર તથા અગ્નિ હસ્ત શિવને માને છે, અને ભૈરવો હમરૂધર અને ઠંકલુધર શિવને પૂજે છે.

આ ઉપરથી તો આ સર્વ મતોના ઉપાસ્ય દેવનાં ભૂષણોમાં થોડો ભેદ લાગે છે; વખતે કાપાલિક, કાલમુખ, વામાચાર અને ભૈરવ એ ચારેય એક કાપાલિકના પેટા ભેદ હોય, કારણ કે એ ચારેયની ક્રિયાઓ એક સરખી બીજાસ છે.

નવીન શૈવ મતો.

ઉપર્યુક્ત કાપાલિકોનો સંપ્રદાય આ દેશમાં લાંબો વખત જીવ્યો નથી. આ પ્રમાણે જૂના સંપ્રદાયો મૂળ પૌરાણિક શિવ

લક્ષિતમાંથી ઉદ્ભવ્યા, કેટલોક વખત જોરથી ચાલ્યા અને પાછા
 ચાન્ત થઇ ગયા. આ સંપ્રદાયોને અનુસરતાં અનેક મંદિરો તથા
 અનેક મૂર્તિઓ હજી મળે છે એ ઉપરથી એના ભૂતકાળમાં કેટલો
 પ્રચાર હતો એ દેખાય છે. પણ એ સંપ્રદાયો જીવ્યા નહિ અને
 મૂળ પૌરાણિક શિવલક્ષિતમાંથી નવીન સંપ્રદાયો ઉદ્ભવ્યા જેમાંના
 કેટલાક હજી ચાલે છે. વળી સર્વ સંપ્રદાયોના મૂળમાં રહેલી
 પૌરાણિક શિવલક્ષિત પણ હજી હિંદુસ્થાનમાં ચાલે છે. મધ્ય કાળમાં
 પણ તાંત્રિક ક્રિયા વગરની શુદ્ધ વૈદિક લક્ષિતથી શિવને લજ્જનારા
 લકતો ઘરમાં પોતાના ઇષ્ટ દેવને લજ્જતા, એએએ ઝાઝાં મંદિરો
 બાંધ્યાં નથી. પણ જૂના સંપ્રદાયો શાંત થયા પછી આ લકતોએ
 માત્ર લિંગને કે શિવનાં સાદાં નટરાજ જેવાં રૂપને લજ્જવાનો માર્ગ
 ચલાવ્યો, લિંગ પ્રતિષ્ઠાવાળાં હજારો મંદિરો ઉભા કર્યાં અને રમાર્ત
 પ્રજ્ઞને આ સાદી શિવલક્ષિતને માર્ગે વાળી. આ લોકોએ શૈવ ધર્મ-
 માંથી ખીલતસ ક્રિયાઓને કાઢી નાખી શિવલક્ષિતને રમાર્ત નૈતિક
 ધર્મને અનુકૂળ કરી. આજે હજારો રમાર્ત બ્રાહ્મણો પૌરાણિક રીતે
 શિવલક્ષિત કરે છે. અહિંકરેવું જોઇએ કે જૂના શૈવ સંપ્રદાયો દ્વૈત-
 વાદી હતા ત્યારે આ નવા સંપ્રદાયો અદ્વૈતવાદી છે.

દ્રાવિડ સંપ્રદાય.

શૈવ ધર્મ દ્રાવિડ કે તામીલ દેશમાં જૂના કાળથી પ્રચલિત
 છે અને એનું સાહિત્ય પણ ઘણું છે; જેમાં ૧૧ સંગ્રહો ખાસ છે.
 પહેલા ત્રણ સંગ્રહોમાં, ખુબ પૂજ્ય મનાતા તિરુગ્નાન સંબંધ

નામના સાધુનાં રચેલાં સૂકતો છે. આ સૂકતોની સંખ્યા ૩૮૪ ની છે. દરેક સૂકત (જે પડિગમ કહેવાય છે) માં ૧૦, ૧૦ શ્લોકો હોય છે. બીજા ત્રણ સંગ્રહો સંબંધનાજ વૃદ્ધ સમકાલિન અપ્પ-
રના રચેલા છે. આ અપ્પર પહેલાં બૌદ્ધ હતા, પછી જૈન થયા અને છેવટ શૈવ થયા. ૭ મો સંગ્રહ સુંદર નામના બ્રાહ્મણ ભકતનો રચેલો છે, જે ભકત ઉપરના ભકતથી એક પેઠી અર્વાચીન છે. આ સાતે સંગ્રહો દેવારમ્ કહેવાય છે. અને દ્રાવિડ શૈવો એને વેદ સાથે સરખાવે છે. શિવ પાસે તથા શિવના કેટલાક ઉત્સવોમાં એક તરફથી જ્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણો વેદ મંત્રો બોલે છે ત્યારે બીજા આ દેવારમ્માંથી સ્તોત્રો ગાય છે. આઠમો સંગ્રહ તિરુવાસગમ્ કહેવાય છે, એ ઉપનિષદ જેવો ગણાય છે. એના કર્તાનું નામ માણિક વાસગર છે. નવમા સંગ્રહમાં દેવારમ્ના અનુકરણમાં થયેલાં સ્તોત્રો છે. આમાંનાં કેટલાંકનો લેખક એક કન્દરાદિત્ય નામનો ચોલ રાજા છે. જેનાથી રાજરાજ ચોલ (ઇ. સ. ૬૮૪-૮૫ માં ગાદીએ બેઠો) પાંચમો હતો. ૧૦ મા સંગ્રહમાં તિરુમુલર નામના ચેન્નીએ રચેલાં લેહભરેલાં કાવ્યો છે. ૧૧ મા સંગ્રહમાં પરચુરણ સંગ્રહ છે, જેમાંના છેલ્લા ૧૦ ભાગો નમ્બીઆન્દારનમ્બીના રચેલા છે. આમાંનો ત્રીજો પેરીય પુરાણ નામથી પ્રખ્યાત તામીલ પુરાણના મૂળ રૂપ છે. પેરીયપુરાણ સાથે આ ૧૧ સંગ્રહો તામીલ ભાષામાં લખાયેલા છે અને તામીલ શૈલોના ધાર્મિક સાહિત્ય રૂપ ગણાય છે. આ ઉપરાંત સન્તાન આચાર નામના ૧૪ ગ્રંથો છે, જે સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રો કહેવાય છે; આમાં તત્ત્વજ્ઞાન બધું છે. આમાંથી કૌંથી વિશેષ માનપાત્ર સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રના ઠર્તા તિરુજ્ઞાન સંબંધ

ગણાય છે. આ ભક્ત પ્રાદાણ હતા અને ન્હાનપણથી એનામાં કવિતા કરવાની શક્તિ દેખાતી હતી. એનાં કાવ્યો શુદ્ધતમ ભક્તિનાભાવોથી ભરેલાં તથા સંગીતમય છે. મૂળ તો આ કાવ્યો દ્રાવિડ રાગોમાં રચાયાં હતાં, પણ પાછળથી ઉત્તરના રાગોમાં ગવાવા લાગ્યાં તથા એને નામો પણ ઉત્તરનાં મળ્યાં. દરેક શૈવ મંદિરમાં શિવ મૂર્તિની પડખે, જેમ વિષ્ણુની પડખે આલવારની મૂર્તિ બેસારવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ ભક્તની મૂર્તિ બેસારવામાં આવે છે અને તામિલ કવિઓ તથા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતાના ગ્રંથના મંગલાચરણમાં એને પણ નમસ્કાર કરે છે. આ તિરૂજ્ઞાન સંબંધ બૌદ્ધો અને જૈનોના જળરા વિરોધી હતા અને એનાં સૂક્તોના દરેક દશમા શ્લોકમાં એ વિરોધી મતો ઉપર આક્ષેપ છે. એક વખત મદુરાના કુણી પાંડ્યની રાણીએ એને પોતાની સલામાં બોલાવ્યા હતા, જ્યાં બૌદ્ધો અને જૈનો સારથે શાસ્ત્રાર્થ થગાં રાજ્ય શૈવ થયા.^૧ આ તિરૂજ્ઞાન સંબંધના સમય માટે ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરે નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો છે. તાંજોરના રાજરાજેશ્વર મંદિરના એક લેખમાં રાજરાજદેવ પોતાના રાજ્યના ૨૯ મા વર્ષમાં એક મંદિરમાં તિરૂપટ્ટીયમ્ (તિરૂજ્ઞાન સંબંધ પડિગમ્) ગાનારાઓના નિભાવ માટે નિત્ય અમુક દાન આપવાનું લખે છે.^૨

૧ ઉપરની સવળી હકીકત Indian Antiquary Vol. XXV p. 113 માં છપાયેલા પી. સુન્દરમ પીલાઈના સમર્થ લેખને આધારે Vaisnavism, Shaivism p. 140 માં લખાયેલી હકીકતનો અનુવાદ છે.

2. South Indian Inscriptions Vol. II p. 252 No. 65.

એના લેખમાં એક ચન્દ્ર ગ્રહણના ઉલ્લેખ ઉપરથી રાજરાજદેવની ગાદીએ બેસવાની તારીખ ઇ. સ. ૯૮૪-૯૮૫ નક્કી કરવામાં આવી છે.^૧ બીજા એક લેખ સાથે આનો મેળ બેસે છે.^૨ આ રાજાએ મહારાષ્ટ્રના પાછળના ચાલુક્ય વંશના સ્થાપક તૈલપ રાજા પછી ગાદીએ આવનાર સત્યાશ્રયને હરાવ્યો હતો, જે સત્યાશ્રય ઇ. સ. ૧૦૦૮ માં ગુજરી ગયો. આ પ્રમાણે રાજરાજના ૨૯ મા વર્ષ પહેલાં એટલે ઇ. સ. ૧૦૧૩ પહેલાં તિરૂજ્ઞાન સંબંધનાં કાવ્યો એટલાં પૂજ્ય મનાવા લાગ્યાં હતાં કે શત રૂદ્રીયનો પાઠ જેમ પુણ્ય કાચું ગણાય તેમ એનો પાઠ પુણ્ય કાર્ય ગણાવા લાગ્યો હતો. આવી પૂજ્યતા મેળવવા માટે એ કાવ્યો ૧૧ મા શતકથી લગભગ ૪૦૦ વર્ષ જૂનાં હોવાં જોઈએ. શ્રીયુત સુન્દરમ્ પીલાઈ તિરૂજ્ઞાન સંબંધને ઇ. સ. ના સાતમા શતકમાં થઈ ગયા માને છે એ ઉપરના વિચારથી ખરું લાગે છે.

આટલા જૂના કાળમાં શૈવ ધર્મ દ્રાવિડ દેશમાં પ્રચારમાં હતો એમ દેખાડનારાં બીજાં સ્વતંત્ર પ્રમાણો છે. કાંચીપુરના શૈવ મન્દિરોના લેખો કાંચીમાં ૬ ઠા શતકમાં શૈવ ધર્મ જોરમાં હોવાનું સાબીત કરે છે. પલ્લવ રાજા રાજસિંહે એક શિવ મન્દિર બંધાવ્યું હતું અને એમાં પદ્મરાવેલા દેવને પોતાના નામથી રાજસિંહશ્વર નામ આપ્યું હતું. કેટલાક જૂના લેખો ઉપરથી આ રાજસિંહ જૂના ચાલુક્ય રાજા પુલકેશીનો સમકાલિન ગણાય છે.^૩ આ પુલ-

1. Indian Antiquary Vol. XXIII p. 227.

2. South Indian Inscriptions Vol. II. p. 2.

3. " " " Vol. II. p. 11.

કેશીનો સમય ૬ ઠા શતકના મધ્ય ભાગમાં છે. કારણ કે એનો પુત્ર કીર્તિવર્મા ઇ. સ. ૫૬૭ માં ગાદીએ બેઠો.^૧ આ વખતમાં પણ સાદી શિવભક્તિજ નહિ પણ કોઈક જાતનું શૈવ મત સંબંધી તત્ત્વજ્ઞાન પણ પ્રચારમાં આવ્યું હતું. જેનો ધીમે ધીમે પાછળથી થયેલા મેયકન્દાન (શિવજ્ઞાન બોધ ના કર્તા) અરૂ નન્દી (શિવજ્ઞાન સિદ્ધિ-ધરના કર્તા) મરાઈ જ્ઞાન સંબંધ તથા શ્રી હિમાવતિ શિવાચાર્ય (શિવપ્રકાશમ્ના કર્તા) વગેરે સન્તાન આચાર્યોએ વિકાસ કર્યો. આ શૈવ તત્ત્વજ્ઞાન શિવસિદ્ધાન્ત નામથી દ્રાવિડમાં પ્રખ્યાત છે.

હવે દ્રાવિડમાં શૈવ ધર્મનો પ્રચાર શી રીતે થયો એનો વિચાર કરીએ. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ધથી શરૂ થયેલી શિવભક્તિનો પાશુપત મત રૂપે મહાભારતના વખતમાં વિકાસ થયો હતો. એ આપણે જોયું છે. અહિં એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે ઉપર પાશુપત સંપ્રદાય તરીકે સર્વદર્શન સંગ્રહમાંથી જે ઉતારો કર્યો છે એમાં કહેલું સ્વરૂપ તો મહાભારતના વખત પછી થયે વખતે એણે ધારણ કર્યું હશે. પણ મૂળ શૈવ ભક્તિનું જે સાદું રૂપ મહાભારત શાંતિ પર્વના તથા પતંજલીના વખતમાં જ્ઞેરમાં પ્રચારમાં હતું તે અહિં ઉદ્દિષ્ટ છે. પછી ગુપ્ત સમયમાં, ઉત્તરમાં એ મત ફરી જ્ઞેરમાં આવ્યો હતો. એ વખતે એટલે ઇ. સ. ચોથી પાંચમી શતાબ્દીમાં ઉત્તરની જે સંસ્કૃતિ દક્ષિણમાં ફેલાઈ તેમાં વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવ ધર્મ પણ ફેલાયા. આ નવીન ધર્મ પ્રચારના પ્રથમ પ્રવાહમાં દ્રાવિડનાં જે ઉન્નત હૃદયોએ સ્નાન કર્યું તેમાં વૈષ્ણવ આલવારો

1. Early History of the Dekkan, Second Edition p. 61.

અને ઉપર ઠહેલા શિવભક્તોનો સમાવેશ થાય છે. આવા શિવ-ભક્તોની કુલ સંખ્યા મુન્દર મૂર્તિનાયનારે પેરીય પુરાણમાં ૬૩ ની આપી છે. પણ પાછળથી એ સંખ્યામાં ઉમેરો થતાં હાલમાં લગભગ ૭૩ શિવભક્તોની મૂર્તિઓ મળે છે.^૧ આ ભક્તોએ ઉપર ઠહેલા ક્રમમાં શૈવ ભકિતનો દ્રાવિડમાં મૂળ પ્રચાર કર્યો જણાય છે. પણ ઉત્તરના પાશુપત વગેરેને મળતા આગમાન્ત શૈવ મતના નામથી જોળખાતા શૈવ સંપ્રદાયનો વર્તમાન રૂપમાં પ્રચાર પાછળથી થયો છે, આ પ્રચારનો ઇતિહાસ ગોપીનાથરાવના શબ્દોમાં નીચે દુકામાં આપ્યો છે.^૨

આગમાન્ત શૈવ સંપ્રદાય.

આગમાન્ત શૈવ ગ્રંથોમાંજ લખ્યું છે કે ગોદાવરી નદીના કાંઠા ઉપર મંત્રકાલી નામના સ્થળમાં પહેલાં શૈવો રહેતા હતા. ત્યાં મંત્ર-કાલેશ્વરના મન્દિરની આસપાસ ચાર મઠો હતા જેમાં મુખ્ય મંત્રુ નામ આમર્ષક હતા. પછી જ્યારે ચોલ રાજા રાજેન્દ્ર ચોલદેવ ઇ. સ. (૧૦૧૮ થી ૧૦૩૫) દિગ્વિજય કરતો કરતો ઉત્તરમાં ગંગા-ગોદાવરી સુધી ગયો ત્યારે એ આ શૈવોને મળ્યો અને પોતાના નગર તરફ પાછા ફરતી વખત એ રાજા કેટલાક શૈવ ભક્તોને પોતાના રાજ્યમાં તેડી આંચો. અને એ વખતથી તોડમંડળ અને ચોલમંડલમાં શૈવો

૧ ૬૩ ભક્તોનાં નામ માટે તથા એમાંથી કેટલાકની મૂર્તિઓ માટે જુઓ. *Hindu Iconography Vol. II Part II p. 475.*

૨. *Hindu Iconography Vol. II Part I p. 4 to 15.*

આવ્યા છે. આ વખતથી શૈવ ધર્મના પ્રચારને દક્ષિણમાં નવું જોર મળ્યું અને આગમાન્ત શૈવ સંપ્રદાય સંબંધી અનેક નવા ગ્રંથો રચાયા. ઉપર કહેલો આમર્દક મઠ પ્રખ્યાત છે; એની અનેક શાખાઓ હિન્દુસ્થાનના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગોમાં હતી. સિદ્ધાન્તસારાવલિ, અને ક્રિયાક્રમઘોતિનિ જેવા ગ્રંથોમાં તથા અનેક જૂના લેખોમાં આ મઠનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ મઠોના કેટલાક સાધુઓ મ્હોટા લેખકો થઇ ગયા છે, અને એઓ એ વખતના રાજાઓ પાસે ઘણું જોર ધરાવતા. અઘોર શિવાચાર્યનો ક્રિયાક્રમઘોતિનિ, ત્રિલોચન શિવાચાર્યનો સિદ્ધાન્તસારાવલિ અને વામદેવ શિવાચાર્યના પુત્ર નિગમજ્ઞાનદેવનો જીર્ણોદ્ધારદશક્રમ એ વખતના દ્રાવિડમાં આવી વસેલા શૈવ બ્રાહ્મણોની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો બળવાન પુરાવો છે. આમાંના પહેલા અઘોર શિવાચાર્ય શક ૧૦૮૦ (ઇ. સ. ૧૧૫૮) માં થઇ ગયા. ત્રિલોચના શિવાચાર્ય તે પછી થોડે વખતે થયા છે, કારણ કે પહેલાના ગ્રંથમાંથી ઉતારો કરે છે અને ત્રીજા આચાર્ય ૧૪ મા શતકના આરંભમાં થઇ ગયા છે. વળી તાંજોરમાં બૃહદીશ્વર મંદિર બંધાવનાર મહાન રાજારાજે (ઇ. સ. ૯૮૫ થી ૧૦૧૫) એ મંદિરના આચાર્ય તરીકે સર્વ શિવ પંડિત શિવાચાર્યને નીમ્યાનો, તથા એના આર્ય દેશના મધ્ય દેશના અને ગોંડ દેશના શિષ્યો તેમજ પ્રશિષ્યોજ સુખ્ય આચાર્ય થઇ શકે એવી આજ્ઞા કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. વળી શૈવાચાર્યોમાંના કેટલાક રાજગુરુઓ હતા અને એ વખતના રાજાઓ ઉપર જબરી સત્તા ચલાવતા હતા. હાખલા તરીકે કુલોત્તુંગ

ચોલદેવે તિરુકાદવુરના મંદિરમાં એ શૈવ આચાર્યોને નીમેલા પણ એના રાજશુર સ્વામી દેવરે એ નીમણુંક રદ કરી ખીજ શૈવાચાર્યોને નીમ્યા.^૧

બધા આગમો સ્પષ્ટ કહે છે કે શૈવાગમો વિંધ્યાની દક્ષિણમાં છે. જેને અધાર શિવાચાર્ય પણ ટેકો આપે છે માટે રાજેન્દ્ર ચોલદેવ મધ્ય દેશમાંથી શૈવ પ્રાદ્યલોને દક્ષિણમાં લઈ આવ્યા; અને પછી તેઓએ દક્ષિણમાં આગમો જાળવી રાખ્યા.^૨

અહિં આગમાન્ત શૈવો અને ઉપનિષદો ઉપરથી પોતાના તત્ત્વ-જ્ઞાનનો આધાર રાખનારા વેદાન્ત શૈવો જુદા પડે છે. આ એ શૈવમાર્ગ કેટલીક બાબતમાં એક ખીજથી તદ્દન જુદા છે. આગમાન્ત સંપ્ર-દાયવાળા વેદને આગમોથી ઉતરતા માને છે. તથા મીમાંસકો અને અદ્વૈતવાદીઓને પણ ગણે છે, અર્થાત્ શૈવ દીક્ષાઓ લેવા માટે અયોગ્ય માને છે. સામા પક્ષમાં વૈદિક શૈવો આગમાન્ત વાદીઓને વેદ બાદ અને નાસ્તિક માને છે, આગમાન્ત વાદીઓની દીક્ષા (જેને એ લોકો અંકુરાર્પણ કહે છે), ષડ્વત્તુ તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વૈદિક નથી એ તો નક્કી; વળી વેદાન્તીઓથી જુદા પડીને આગમાન્તવાદીઓ શ્રી શૂદ્રને ધાર્મિક ક્રિયામાં લેળવે છે; એટલુંજ નહિ પણ શૂદ્રને દીક્ષા આપવાને પણ અધિકાર આપે છે. આ રીતે આગમાન્ત (અવૈદિક) અને વૈદિક શૈવ મત શરૂઆતમાં અત્યંત ભિન્ન હોવા

1. No 40 of Madras Epigraphists collection.

૨ દક્ષિણના શૈવ મંદિરના ઉદ્ભવ તથા વિકાસ વિષે વધારે જાણવા માટે ક્રિયા-ક્રમચોતિનિ તથા સિદ્ધાન્તસારાવલી જુઓ.

છતાં પાછળથી અવેદિકની વૈદિક સાથે એકતા કરવાનો પ્રયાસ થયો છે. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર આગમાન્ત શૈવમતાનુસાર ભાષ્ય લખનાર શ્રીકંઠ શિવાચાર્ય ૨૫૪ કહે છે કે “અમે વેદ અને શિવાગમ વચ્ચે ભેદ જોતા નથી. કારણ કે વેદ પણ શિવાગમ છે. માત્ર વેદ ત્રિવર્ણ માટે છે જ્યારે શિવાગમ ચાર વર્ણ માટે. એયનો એકજ શિવ કર્તા છે. શ્રુતિ કહે છે કે જ્ઞાનઃ સર્વ વિદ્યાનાં.” અને એથી પણ અર્વાચીન કાળમાં અપ્ય દીક્ષિત (૧૬ મું શતક) ના વખતમાં વેદાન્તીઓએ આગમાન્ત સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો તથા એ મતના કેટલાક આચારી સ્વીકાર્યા. વર્તમાનમાં જો કે આગમાન્ત શિવરૂપોની વૈદિક શૈવો પણ પૂજા કરે છે ખરા તથા પંચાક્ષર મંત્રની દીક્ષા લીધે છે; પરંતુ બીજી તાંત્રિક દીક્ષાઓ લેતા નથી તેમજ તાંત્રિક બ્રાહ્મણોને હલકા ગણી એની સાથે ભોજન વ્યવહાર રાખતા નથી. આ તાંત્રિક બ્રાહ્મણો માત્ર કેટલાંક શિવ મન્દિરોમાં પૂજારી તરીકે હવે રહ્યા છે. અહિં એટલું કહેવું જોઈએ કે વૈષ્ણવ તથા શૈવ મૂર્તિઓ અને મન્દિરોનો જેવો વિકાસ તાંત્રિકોએ કર્યો છે એવો વેદિકોએ કર્યો નથી. મૂર્તિઓ, અને મન્દિરો વિષે શિદ્ધ અને સ્થાપત્યની પણ સવિસ્તર સૂચનાઓ આગમોમાંજ મળે છે.

શૈવ દીક્ષાઓ--આ અવૈદિક શૈવ માર્ગોનું મુખ્ય લક્ષણ એમની દીક્ષાઓ છે. માટે એનું દુંકામાં સ્વરૂપ જોઈએ. શૈવો માને છે કે દીક્ષા વગર મોક્ષ થતો નથી અને દીક્ષા વખતે સાક્ષાત્ શિવ આચાર્ય રૂપે હાજર રહે છે. દીક્ષાની ક્રિયામાં જુદા જુદા આકારના કુંડો અને મંડલોની જરૂર પડે છે. એ વખતે કુંડમાં શિવનું આવાહન કરવામાં આવે છે તથા જુદા જુદા હોમો કરવામાં

આવે છે. આ સર્વ પ્રક્રિયાનું તથા કુંડો અને મંડલોના આકારાદિ કુંડું સવિસ્તર વર્ણન બધા આગમોમાં છે. શિષ્યની યોગ્યતાનુસાર દીક્ષાઓ જુદી જુદી જાતની હોય છે. જે માણસ સંસારનો ત્યાગ કરીને માત્ર સતત ગુરુસેવા દ્વારા મોક્ષ ઇચ્છતો હોય તે દીક્ષા યોગ્ય ગણાય છે. દીક્ષા યોગ્ય થવા માટે ગુરૂની કૃપા આવશ્યક છે. આ ગુરૂકૃપા શૈવ મતમાં શક્તિપાત નામથી ઓળખાય છે, શક્તિપાત ચાર જાતનો હોય છે. તાર્કાલિક, ઉતાવળો, ધીમે અને અતિ ધીમે. શક્તિપાતના આ પ્રકારને અનુસરી દીક્ષાના પ્રકારમાં પણ ફેર પડે છે. છેલ્લા પ્રકારનો શક્તિપાત જેને મળે છે તે સમય દીક્ષા માટે યોગ્ય થાય છે.

સમય દીક્ષા—આમાં, ગુરૂ પહેલાં તે પોતામાં શિવનું મંત્ર દ્વારા આવાહન કરે છે. પછી અમુક ક્રિયાઓ કરે છે. પછી પોતાની અંજલિમાં પુષ્પો લઈને ઉભેલા શિષ્યને આંખે પાટા બાંધીને મંડપની અમુક પ્રદક્ષિણાઓ કરાવી કુંભ આગળ ઉભો રાખે છે. પછી એની આંખેથી પાટા છોડી નાખી એને કુંભ ઉપરના દીવાની, પુષ્પોથી પૂજા કરવાનું કહે છે. આ વખતે ગુરૂ પોતાના દક્ષિણ હસ્તને તેજોરૂપ તથા સાક્ષાત શિવહરૂપ રૂપ ગણીને મૂલમંત્રના ઉચ્ચાર સાથે શિષ્યના માથા ઉપર મૂકે છે. મસ્તક ઉપર તથા આખા શરીર ઉપર આ રીતે ગુરૂના દક્ષિણ હસ્તના સ્પર્શથી શિષ્યના પાશો કપાઈ જાય છે. પછી ગુરૂના કહેવાથી શિષ્ય અંજલિનાં પુષ્પોને કુંભના દીવા ઉપર નાખે છે. આ પુષ્પો કુંભના માથા ઉપર કે ચાર દિશામાંથી જે દિશામાં પડે એને અનુસરી શિષ્યનું દીક્ષા નામ પાઠવામાં આવે છે. કારણ જુદી જુદી દિશાનાં

શિવનાં ઇશાન, તત્પુરૂષ વગેરે જુદાં જુદાં રૂપ ગણાય છે. બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય શિષ્યને શિવ કે દેવ પ્રત્યયવાળું અને વૈશ્ય કે શૂદ્ર શિષ્યને ગણ્ય પ્રત્યયવાળું નામ અપાય છે. આ રીતે પુણ્યો ઇશાન રૂપની દિશામાં પડે તો અને શિષ્ય બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય હોય તો ઇશાન દેવ અને વૈશ્ય કે શૂદ્ર હોય તો ઇશાન ગણ્ય કહેવાય છે. શિષ્ય સ્ત્રી હોય તો વર્ણાનુસાર શક્તિપ્રત્યય લગાડી ઇશ શિવશક્તિ, કે ઇશ ગણ્ય શાક્ત જેવું નામ પાડવામાં આવે છે. આ સમય દીક્ષા ગ્રહણ કરનારાઓ સમયી કહેવાય છે અને રૂદ્રપદ પામે છે. આ દીક્ષિતો આગમોક્ત ચર્ચા પાઠનાં કર્તવ્યો સેવે છે.

વિશેષ દીક્ષા--ખીજી દીક્ષા વિશેષ દીક્ષા કહેવાય છે; જેને ત્રાજ્ઞ પ્રકારનો શક્તિપાત પ્રાપ્ત થાય છે તેમને આ દીક્ષા મળે છે. ઉપર્યુક્ત સમય દીક્ષા પ્રમાણે આમાં પણ ઘણી ખરી ક્રિયા કરવામાં આવે છે. પણ આમાં ગુરુ શિષ્યના આત્માનો યોગ કરે છે એમ ગણાય છે તથા ગુરુ પોતાના ચિત્તમાં વાગીશ્વરી અને વાગીશ્વરના સંયોગનું ધ્યાન ધરે છે. પછી ગુરુ શિષ્યને સમયાચાર શીખવે છે. જેમાં શિવ, શિવશાસ્ત્ર, શિવાગ્નિ તથા ગુરૂની નિંદા ન કરવી તથા ન સાંભળવી, શિવનિર્માલ્ય અજ્ઞાદનું સેવન ન કરવું, તથા મરણ પર્યંત શિવાગ્નિ અને ગુરૂની પૂજા કરવી વગેરે છે આ વિશેષ દીક્ષા મેળવનાર ઇશ્વર પદને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પુત્રક ગણાય છે, એને આગમોક્ત ચર્ચાપાઠ અને ક્રિયાપાઠ બંનેનાં કર્તવ્યો કરવાં પડે છે. અહિં કહેવું જોઈએ કે પહેલી દીક્ષા મેળવનારનો માર્ગ દાસ માર્ગ કહેવાય છે.

નિર્વાણ દીક્ષા--જેને શક્તિપાત ઉપાવળો અથવા તાત્કાલિક પ્રાપ્ત થાય છે એને નિર્વાણ દીક્ષા મળે છે. આ પ્રકારની દીક્ષામાં

શિષ્યના પાશો સદેહાવસ્થામાંજ કપાઈ જાય છે. આમ બતાવવા માટે એને શિષ્યાથી પગ સુધીમાં થોડાં દોરડાં બાંધે છે. આ આ દોરીમાં શિષ્યના ચૈતન્યનું ગુરૂ આવાહન કરે છે અને પછી મલ, માયા, કર્મ અને કળાના પાશોમાંથી છૂટવા માટે જે અનેક જન્મોની જરૂર પડે તે થઈ ગયાની ગુરૂ કલ્પના કરે છે અને પછી એ દોરીઓને કાપી નાખે છે. ફરી આ પાશો ન નડે એ માટે ગુરૂએ કાપેલી દોરીઓને અગ્નિમાં નાખી દે છે. આટલો વિધિ થયા પછી શિષ્યનો આત્મા શિવ સમાન વિશુદ્ધ થયો ગણાય છે. શિવ સાથેની આ એકતાને બરાબર સ્થાપિત કરવા માટે એક બીજી ક્રિયા પણ કરવામાં આવે છે. ગુરૂ શિષ્યના આત્મા સાથે સર્વજ્ઞત્વ, પૂર્ણ-કામત્વ, અનાદિ જ્ઞાન, અપાર શક્તિ અને સ્વાધીનતા નામના શિવના પાંચ ગુણોને જોડે છે. આ ઉપરાંત બીજી પણ થોડી ક્રિયાઓ છે જેનો અહિં વિસ્તાર કર્યો નથી.

હવે નિર્વાણ દીક્ષા પામેલાના બે ભેદ છે; સાધકો અને આચાર્યો અને આ સાધક કે આચાર્યનું પદ લેવા માટે ફરી તે તે પદની ખાસ ક્રિયા કરવી પડે છે. સાધકને અણ્ણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ મળી ગણાય છે. સાધકોને રત્ન, જપ, પૂજા, ધ્યાન, હોમ વગેરે નિત્ય કર્મો તથા કાર્ય કર્મો કરવાનો અધિકાર મળે છે. જ્યારે આચાર્યોને દીક્ષા તથા મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા જેવાં નૈમિત્તિક કર્મો કરવાનો પણ અધિકાર છે.

ઉપર્યુક્ત નિર્વાણ દીક્ષાના બે પ્રકાર છે. ૧ લોકધર્મિણી કે લૌતિકી અને ૨ શિવધર્મિણી કે નૈષ્ઠિકી; પહેલા પ્રકારની દીક્ષા લેનારને જટા, રાખવાની કે વાળ કાપી નાખવાની જરૂર નથી, જ્યારે

બીજા પ્રકારની દીક્ષા લેનારે પ્રદ્ધરંધ્રને ઢાંકે એવી રીતે માથા ઉપર જટા રાખવી શૈવો વૈદિક અને શૈવ બન્ને પ્રકારનાં કર્મો કરી શકે છે, પણ જો વૈદિક કર્મો શૈવતંત્ર વિરુદ્ધ હોય તો તો એ ન કરે. જેઓ છેલ્લી દીક્ષા લે છે તેઓ તો વૈદિક સંઘ્યા પણ તજી દીધે છે પરંતુ શૈવ સંઘ્યા નથી તજતા.

ઉપર જે આગમાન્ત શૈવ ધર્મની દીક્ષાઓનું ટુંકું વર્ણન કર્યું તેના મૂળભૂત શૈવાગમો શિવના સદ્ગોમત વગેરે આર મુખમાંથી પાંચ પાંચ અને છેલ્લા ધશાન મુખમાંથી આઠ નીકળ્યા છે; આ રીતે કુલ ૨૮ ગણાય છે. * આમાંના કેટલાક આગમો આજે દ્રાવિડ દેશમાં મળે છે. ગોપીનાથરાવે પોતાના હિંદુ મૂર્તિઓ વિષેના ગ્રંથમાં જુદા જુદા આગમોમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે. આ આગમો બહુ રીતે સર્વ સંપ્રદાયોના મૂળમાં હોય એમ જણાય છે. સર્વ સંપ્રદાયોએ પોત પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ પાયા રૂપે આગમોની પરિભાષા થોડે ઘણે અંશે સ્વીકારી છે.

શૈવ સિદ્ધાન્ત.

આગમાન્ત શૈવ મતમાંથી દીક્ષા વિષે ઉપર સવિસ્તર ઉતારો કરવાનું કારણ એ છે કે શૈવાગમો કેટલેક અંશે પાશુપતાદિ સર્વ શૈવ સંપ્રદાયોને સામાન્ય છે અને એમાં કહેલી દીક્ષાઓ પણ

* ૨૮ શૈવાગમોનાં નામ—૧ કામિગમ ૨ યોગગમ ૩ ચિન્ત્યાગમ, ૪ કાશ્યાગમ ૫ અજિતાગમ, ૬ દીપ્તાગમ ૭ સૂક્ષ્માગમ ૮ સહસ્રાગમ ૯ અંશુમાનાગમ ૧૦ સુપ્રભોદાગમ ૧૧ વિજ્ઞાનાગમ ૧૨ વિજ્યાગમ ૧૩ નિઃશ્વાસાગમ ૧૪ સ્વાયંભુવાગમ ૧૫ અનલાગમ ૧૬ વીરાગમ ૧૭ રૌરવાગમ ૧૮ મુકુટાગમ ૧૯ વિમલાગમ ૨૦ ચન્દ્રજ્ઞાનાગમ, ૨૧ મુખ્ય ગિર્યાગમ ૨૨ પ્રોદીતાગમ ૨૩ લલિતાગમ ૨૪ સિદ્ધાગમ ૨૫ શાન્તાગમ ૨૬ નરસિંહાગમ ૨૭ ક્રિષ્ણાગમ ૨૮ વાતુવાગમ.

કેટલેક અંશે પાશુપતાદિને સામાન્ય હશે. પણ હવે જૂના શૈવ ભક્તોના વિચાર સાથે આગમાન્ત શૈવ સંપ્રદાયનો સંગમ થયા પછી બીજાસ ક્રિયાઓ વગરનો જે શૈવ માર્ગ હાલમાં દ્રાવિડ દેશમાં પ્રચલિત થયો છે તેના સિદ્ધાન્તો જોઈએ. અહિં એક વાત કહી લેવાની જરૂર લાગે છે કે ઉપર પ્રમાણે દીક્ષાઓ લેનાર શૈવ યોગીઓ શૈવ મંદિરમાં કદાચ મળી આવે, પણ દ્રાવિડના ગૃહસ્થ શૈવ બ્રાહ્મણો તો હાલમાં વૈદિક શૈવ ધર્મ પાળે છે, શૈવ મંદિરોમાં દર્શન કરે છે અને પોતાના ઘરમાં શિવલિંગ વગેરે પૂજે છે, આવા શૈવ બ્રાહ્મણોની ઘણી વસ્તી મદ્રાસ ઇલાકામાં છે. આ શૈવો જે શૈવ તત્ત્વજ્ઞાન માને છે તેનો ટુકો સાર નીચે જે. એમ. નલ્લ સ્વામી પીલાઇના શૈવ સિદ્ધાન્ત નામના ગ્રંથ ઉપરથી તથા એ ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાંથી લીધો છે. આ ગ્રંથકાર, આ શૈવ તત્ત્વજ્ઞાનને શૈવ સિદ્ધાન્ત કહે છે અને તિરૂજ્ઞાન સંબંધ, મેયકન્દાન વગેરે ગ્રાંથીન ભક્તો તથા સિદ્ધાન્ત લેખકોના શબ્દોમાંથી પોતાનો મત પ્રતિપાદન કરે છે.

શૈવ સિદ્ધાન્ત દ્વૈતવાદી છે. અને પતિ-શિવને, પશુ-(જીવ) અને જગત્ જન્મેમાં વ્યાપક માને છે. આ જન્મે પતિને આધીન છે તથા એથી જુદાં પડી શકે એવાં નથી. બીજા શબ્દોમાં જેમ શરીર અને મન એક છે એમ જીવ અને શિવ એક છે. જોકે જીવ શિવ સાથે એકતા કરે છે છતાં જીવ એ શિવ નથી અને શિવ એ જીવ નથી. તોપણ શિવ વગર જીવ, જગત્ કશું નથી. મોક્ષ વખતની જીવની શિવ સાથે એકતા બતાવતાં મેયકન્દાનના શબ્દોમાં કહે છે કે “જે શિવ સાથે એકતા થતાં જીવ નષ્ટ થઈ જાય તો

પછી શિવ સાથે જોડાવાનું શું રહ્યું। જો એ ન મરી બથ તા
 ધૈર્ય સાથે એક થઈ ન શકે, માટે જેમ મીઠું પાણીમાં ગળી
 જાય છે તેમ જીવાત્મા પણ મળ છૂટી ગયા પછી શિવના ચરણ
 સાથે જોડાય છે અને ધૈર્યનો દાસ થાય છે. (એની અહંતા છૂટી
 જાય છે) એ વખતે એનામાં અંધકાર રહેતો નથી; એથી ઉલટું
 જીવ અવિદ્યા-આણુવ કે અહંકારથી શરીર સાથે એકતા અનુભવે
 છે એટલે પાશથી બંધાય છે.”

આ શૈવ સિદ્ધાન્તમાં ૩૬ તત્ત્વો મનાય છે. અને એનો
 વિસ્તાર કરીને કેટલાક ૯૬ તત્ત્વો ગણે છે. આ ૩૬ તત્ત્વો માયા-
 માંથી નીકળે છે. આ તત્ત્વો જીવના કોષરૂપ છે પણ શિવ સાથે
 એને કંઈ સંબંધ નથી માટે શિવ તત્ત્વોથી કહેવાય છે
 જો કે જીવ પણ ૩૬ તત્ત્વોથી બુદ્ધો છે પણ એ તત્ત્વો સાથે
 અમુક પ્રકારે સંબંધિત છે.

આ ૩૬ તત્ત્વના દર્શનમાં સાંખ્યયોગના વિચારોની આગ-
 માન્ત સિદ્ધાન્ત ઉપર અસર દેખાય છે. સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે.
 મૂળ પતિ, પશુ અને પાશ એ ત્રણ પદાર્થો માન્યા છે. તેમાં
 પાશના ત્રણ ભેદ છે, માયા (પ્રકૃતિ), આણુવ (અવિદ્યા) અને કમં.
 હવે માયાના બે ભેદ છે શુદ્ધ માયા અને (૧) અશુદ્ધ માયા, અશુદ્ધ
 માયામાંથી (૨) નિયતિ, (૩) કાળ અને (૪) કળા નીકળે છે. કળામાંથી
 (૫) રાગ અને (૬) મૂળ પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. રાગમાંથી (૭) વિદ્યા
 અને મૂળ પ્રકૃતિમાંથી, (૮) બુદ્ધિ અને (૯) ત્રિવિધ અંહકાર ઉત્પન્ન
 થાય છે જેમાંથી, (૧૪) પાંચજ્ઞાનેન્દ્રિયો, (૧૬) પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, (૨૪)
 પાંચ તન્માત્રાઓ, (૨૬) પાંચ મહાભૂતો અને (૩૦) મનતથા (૩૧)

ચિત્ત એ રીતે બાવીશ તત્ત્વો નીકળે છે. હવે શુદ્ધ માયામાંથી પાંચ તત્ત્વો નીકળે છે; (૩૨) નાદ, (૩૩) બિન્દુ (૩૪) સદાખ્ય (૩૫) ઇશ્વર અને (૩૬) શુદ્ધ વિદ્યા.

પશુના ત્રણ ભેદ છે. વિજ્ઞાનાઠલ, પ્રલયાઠલ અને સઠલ. આમાંથી વિજ્ઞાનાઠલ જીવો શુદ્ધ માયા સાથે સંબદ્ધ છે. આ જીવો ખરી રીતે ઇશ્વરોજ છે. એના ચાર ભેદ છે. મહેશ્વર, સદાશિવ, બિન્દુ અને નાદ, આમાંથી બિન્દુ અને નાદ તો પતિને એટલાં બધાં નિકટ છે અને એટલાં બધાં સામર્થ્યયુક્ત છે કે એ લગભગ શિવ અને શક્તિ ઠહેવાય છે. એ ચારે સ્વરૂપો મૂળ પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજ અને તમ ગુણથી અસ્પૃષ્ટ હોવાને લીધે નિર્ગુણ ગણાય છે. જીભ પ્રલયાઠલ જીવો, આમનાં શરીરો નિયતિ, કાળ, કળા, રાગ અને વિદ્યાનાં બનેલાં છે, એ પણ નિર્ગુણ છે. આ પ્રલયાઠલ અને વિજ્ઞાનાઠલ જીવો ફરી મનુષ્ય તરીકે જન્મતા નથી. ત્રીજા સઠલ જીવો-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર જેવા દેવોથી આરંભીને હલકામાં હલકા જીવો સુધીના બધા જીવ વર્ગો સઠલ જીવો ગણાય છે.

આ સર્વ સઠલ જીવો મૂળ પ્રકૃતિથી વીંટાયેલા છે. તેમાં પણ રુદ્ર સત્ત્વ ગુણયુક્ત છે, વિષ્ણુ રજગુણયુક્ત અને બ્રહ્મા તમોગુણયુક્ત છે. આ રીતે આ ત્રણેય દેવો સગુણ છે. વળી ભગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વગેરે અવસ્થાઓને સઠલ જીવો આધીન છે. પણ વિજ્ઞાનાઠલ અને પ્રલયાઠલ જીવો એ અવસ્થાઓને આધીન નથી. આ પાશ અને પશુથી પર પતિ અને શક્તિ છે. શક્તિ ઇચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક છે. વળી પતિ પાશ

અને પશુથી ભિન્ન છે, પણ શક્તિ સાથે એક છે. પતિ-શિવ સમ્યક્દાનંદ છે, સર્વવ્યાપક છે, સર્વાન્તર્યામી છે અને સર્વ-થી પર છે. ટુંકામાં ઉપનિષદો જેને પરબ્રહ્મ કહે છે તેને આ શૈવો શિવ-પતિ કહે છે, એ અનંત છે, પરિપૂર્ણ છે.

આ ટુંકા વર્ણન ઉપરથી એમ લાગે છે કે કેટલેક અંશે સર્વ દર્શન સંગ્રહમાંથી જે શૈવમત ઉતાર્યો છે તેને આ મળતો છે. જો કે આ બે શૈવ મતોનો સંબંધ નક્કી કહી શકાતો નથી, પણ ધણું કરી માધવના શૈવમત માંથીજ આગમાન્ત મત ઉદ્ભવ્યો હશે.

કાશ્મીર શૈવ ધર્મ.

કાશ્મીર શૈવ ધર્મનો પ્રચાર દર્શાવનારી પરંપરા ઘણી જૂની છે. રાજતરંગિણીના ઠવિ કલ્હણ પોતે તથા એનો પિતા અંબક શૈવ હતા. કલ્હણ પોતે કાશ્મીરના શૈવ આચાર્ય કલ્લટ તરફ માન દાખવે છે. આ રાજ તરંગિણીમાં કાશ્મીરમાં શૈવ ધર્મના પ્રચાર વિષે નીચેના ઉલ્લેખો મળે છે:—કલ્હણ કહે છે કે પ્રખ્યાત મૈર્ય રાજા અશોકે કાશ્મીરમાં વિજયેશ્વર નામનાં પ્રાચીન શૈવ મંદિરના કાટનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો તથા પોતાના નામથી અશોકેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. [૧-૧૦૫] રાજા ગોપાદિત્યે શ્રીનગર પાસે ગોપાદ્રિની ટેકરી ઉપર જયેન્દ્રેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. (૧-૩૪૧) ગોપાદિત્યના પુત્ર ગોકર્ણે ગોકર્ણેશ્વર મંદિર બંધાવ્યું હતું. (૧-૩૪૬), સન્ધિમત આર્ય રાજા મહાન શિવભક્ત હતો.

એણે સન્ધીશ્વરનું તથા પોતાના ગુરૂ ઇશાનના નામથી ઇશાનેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું (૨-૧૧૯ થી ૧૩૫). વળી રાજા પ્રવરસેને (ઇ. સ. છઠું શતક) પ્રવરેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. લલિતાદિત્ય મુકતાપીડે (ઇ. સ. ૬૯૯ થી ૭૩૫) શિવનાં, વિષ્ણુનાં, સૂર્યનાં અનેક મંદિરો તથા ઐશ્વર્ય વિહારો બંધાવ્યા હતા.

ક્ષેમગુપ્તે (ઇ. સ. ૬૫૦ થી ૬૫૮) ક્ષેમગૌરીશ્વરનું તથા તેના સમકાલિન શાહી રાજા ભીમશાહીએ ભીમકેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.

રાજા તરંગિણીમાંની અશોકે શૈવમંદિર બંધાવ્યાની વાતો તેા દંતકથા જેવી જ લાગે છે પણ એ ઉપરથી છઠ્ઠાથી ૧૨ મા શતક સુધીમાં કાશ્મીરમાં શૈવ મત બહુ પ્રચલિત હતો એમ નિઃશંક સાબીત થાયછે.

કાશ્મીર શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ અહિં જગદીશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયના Kashmir Shaivism (1914 Shrinagar) ઉપરથી ટુંકામાં લખ્યો છે.

કાશ્મીર શૈવ ધર્મ ત્રિક શાસ્ત્ર કહેવાય છે, અને સાધારણ શૈવ ધર્મને શિવશાસન કે શિવાગમ કહે છે, ત્યારે એથી બુદ્ધો પાડવા આ ત્રિકમતને રહસ્ય સંપ્રદાય કહે છે. જ્યારે બીજા ઘણા ખરા શૈવ મતો દ્વૈત વાદી છે ત્યારે આ ત્રિકમત અદ્વૈતવાદી છે. આ કાશ્મીર શૈવ મતનો ઉદ્ભવ અથવા પુનરુદ્ભવ ઇ. સ. નવમા શતકમાં કે આઠમાના અન્તમાં થયો છે. ત્રિકમતનું સાહિત્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયું છે. ૧ આગમ શાસ્ત્ર, ૨ સ્પન્દ શાસ્ત્ર, ૩ પ્રત્યભિજ્ઞા શાસ્ત્ર.

આગમો શિવે કહેલા મનાય છે. આગમોમાં અનેક તંત્રો છે, જેમાં નીચેનાં મુખ્ય છે. માલિની વિજય, સ્વચ્છંદ લૈરવ, વિજ્ઞાન લૈરવ, ઉચ્છૃંખલ લૈરવ, આનન્દ લૈરવ, મૃગેન્દ્ર, માતાંગ, નેત્ર નૈશ્વાસ, અને સ્વાયંભુવ. આ સર્વ આગમો ત્રિકમતના ઉદ્ભવ પહેલાના છે અને દ્વૈતવાદી છે. આ દ્વૈતવાદના જોરમાં રહસ્યવાદ-અદ્વૈત ત્રિકવાદ ઉચ્છેદ ન પામે માટે શિવે ત્રિકવાદનો આવિર્ભાવ કર્યો એમ મનાય છે.

ત્રિકમતનું સાહિત્ય.

ત્રિકમતનો મુખ્ય ગ્રંથ શિવસૂત્ર છે, જે શિવોપનિષત્સં સંગ્રહ કે શિવ રહસ્યાગમ પણ કહેવાય છે. લગવાન શિવે જાતે વસુગુપ્તને આ શિવ સૂત્રનો ઉપદેશ કર્યો છે એમ મનાય છે. આ શિવસૂત્રો ઉપર એક વૃત્તિ છે, એક ભાસ્કરનું વાર્તિક છે અને જ્ઞેમરાજની વિમર્શિની નામની ટીકા છે. વૃત્તિના કર્તા કે તેના સમય વિષે ચોક્કસ ખબર નથી.

ઉપર્યુક્ત તંત્રોમાંથી કેટલાંક તંત્રો ઉપર ટીકાઓ છે. જેમકે સ્વચ્છંદ, નેત્ર, અને વિજ્ઞાન લૈરવ ઉપર ઉદ્યોત નામની તથા માતાંગ ઉપર વૃત્તિ નામની ટીકા છે. મૂળ તંત્રોમાં દ્વૈતવાદ-માધ્વે શૈવ-ર્શન તરીકે વર્ણવેલા વાદને મળતો દ્વૈતવાદ હોવા છતાં આ ટીકા કારોએ એમાંથી અદ્વૈત વાદ કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ રીતે જુનાં તંત્રોને એનો જુદો અર્થ કરીને પણ શૈવ સાહિત્યમાં સંગ્રહવાનો ઠાશ્મીર શૈવોએ પ્રયાસ કર્યો છે.

રૂપન્દ શાસ્ત્ર—આ શૈવ દર્શનના ચિદ્વાંતો રૂપન્દ શાસ્ત્રમાં શિવ સૂત્ર કરતાં વધારે રૂપષ્ટતાથી અને વધારે વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. આનો મુખ્ય ગ્રંથ રૂપન્દ સૂત્ર કે રૂપન્દ કારિકા નામનો છે, (કારિકાઓ ખાવન છે) જે શિવસૂત્ર ઉપર લગભગ ટીકા જેવો છે. જો કે ક્ષેમરાજ રૂપન્દ સૂત્રોને પણ વસુ ગુપ્તનાં ગણે છે પણ કદાચ ખરી રીતે એ વસુગુપ્તના શિષ્ય કલ્લટનો ગ્રંથ હશે. આ રૂપન્દ સૂત્ર ઉપર કલ્લટની વૃત્તિ છે. વૃત્તિ સાથે રૂપન્દ સૂત્ર રૂપન્દ સર્વસ્વ ઠહેવાય છે. આ ઉપરાંત રૂપન્દ સૂત્ર ઉપર નીચેની ટીકાઓ છે. મહાન ઉત્પલના શિષ્ય રામકંઠની વિવૃત્તિ, ઉત્પલ વૈષ્ણવની પ્રહીપિકા, ક્ષેમરાજના રૂપન્દ સંદોહ, અને રૂપન્દ નિર્ણય.

પ્રત્યભિજ્ઞાશાસ્ત્ર—આમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિશેષ છે. માધવે સર્વ દર્શન સંગ્રહમાં કાશ્મીર શૈવધર્મ તરીકે પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શનનો સાર આપ્યો છે. આના મૂળ ઉત્પાદક સોમાનન્દ છે, જે ઘણું ઠરી વસુગુપ્તના શિષ્ય હશે. પ્રત્યભિજ્ઞાનો મુખ્ય ગ્રંથ સોમાનન્દનો શિવ દષ્ટિ છે. આ ગ્રંથ જ કાશ્મીર શૈવદર્શનનો મુખ્ય ગ્રંથ, ગણાય છે. પણ દુર્ભાગ્યે એ ગ્રંથ આખો હુજી સુધી મળ્યો નથી. એનાં ચાર આલોકો (૩૦૭ શ્લોકો) ચંદ્રોપાધ્યાય મહાશયને મળેલ છે. સોમાનન્દે શિવદષ્ટિ ઉપર એક વૃત્તિ પણ લખેલી, પરંતુ એના બીજા ગ્રંથો સાથે એ પણ અદૃશ્ય થઇ ગઇ છે. પ્રત્યભિજ્ઞાનો બીજા ગ્રંથ ઇન્દ્ર પ્રત્યભિજ્ઞા નામનો છે. એમાં કુલ ૧૬૦ શ્લોકો છે. ઉદ્યાતકરના પુત્ર મહાન ઉત્પલનો કરેલો આ ગ્રંથ અત્યારે કાશ્મીર શૈવધર્મનો મુખ્ય ગ્રંથ ગણાય છે. આના ઉપર પુષ્કળ અધૂરી કે પૂરી ટીકાઓ છે. ઉત્પલની વૃત્તિ (અપૂર્ણ), અભિનવ ગુપ્તની

પ્રત્યક્ષિણા વિમશિની તથા એનીજ પ્રત્યક્ષિણા વિવૃત્તિ વિમાશના એમ ત્રણ મુખ્ય ટીકાઓ છે.

ઉપર કહેલા કાશ્મીર શૈવધર્મના ત્રણ મુખ્ય વિભાગો ઉપરાંત કેટલાંક સ્તોત્રો છે. છેવટ અભિનવ ગુપ્તનો તંત્રાલોક નામનો મહા ગ્રન્થ બધાથી જુદો તરી રહે છે. કારણ કે એમાં શૈવધર્મનાં સર્વ સૂત્રો ઉપર ચર્ચા છે.

અહિં સુધી કાશ્મીરના શૈવ સાહિત્યનો વિચાર કર્યો, હવે એ સાહિત્યના ઉત્પાદકોને ટુંકમાં જોઈ જઈએ. આગમ શાસ્ત્ર તો શિવનાં પોતાનાં કહેલાં ગણાય છે. પણ તે પછી વસુગુપ્ત અને સોમાનંદને કાશ્મીર શૈવધર્મના મુખ્ય સ્થાપકો માનવા જોઈએ.

વસુગુપ્ત વિષે કાંઈ ખાસ જાણવામાં નથી, પણ એના શિષ્યોના કહેવા પ્રમાણે એઓ ઋષિ પેટે અસ્લ્યમાં-શાલીમાર બગીચાની પછગાડે હરવાન નદી ઉપરની સુંદર ખીણમાં રહેતા હતા. હવે રાજતરંગિણી પ્રમાણે કદલટ, કાશ્મીરના અવન્તિવર્માના રાજ્યમાં અર્ધાતૂ-ઈ ૦ સ ૦ નવમા શતકના પાછલા ભાગમાં થઈ ગયા, માટે કદલટના ગુરૂ વસુગુપ્ત નવમા શતકના પૂર્વ ભાગમાં કે આઠમાના અંતભાગમાં થયા હોવા જોઈએ.

સોમાનંદે પોતાની વંશાવળી શિવદૃષ્ટિવૃત્તિમાં આપી છે, એ સોમાનંદના સમય માટે મહા માહેશ્વર અભિનવ ગુપ્તના સમય ઉપસ્થી નીચેનું અનુમાન નીકળે છે. આ અભિનવ ગુપ્ત એના પોતાના કહેવા પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૦ મા શતકના અંતમાં અને ૧૨મા ની શરૂઆતમાં થઈ ગયા. હવે સોમાનંદના એ ચોથી પેઢીના શિષ્ય;

સોમાનંદના શિષ્ય ઉત્પત્ત, તેના લક્ષમણગુપ્ત અને એના શિષ્ય અલિનવશુપ્ત. આ રીતે ચોથી પેઢીના પૂર્વજ સોમાનંદ ઇ. સ. નવમા શતકના અંતમાં થયા હોવા બેઠબે. આ પ્રમાણે કાશ્મીરનો શૈવમત આઠમા—નવમા શતકમાં ઉદ્ભવ્યો જણાય છે.

વસુગુપ્તને શિવ સૂત્રો કેવી રીતે મળ્યાં એ વિષે શિવસૂત્ર વિમર્શિની લખનાર જ્ઞેમરાજના વખતથી એવી દંતકથા ચાલે છે કે લગવાન શિવે મહાદેવગિરિ^૧ નીચેના આશ્રમમાં વસતા વસુગુપ્તને સ્વપ્ન દર્શન આપીને કહ્યું કે “એજ ખીણમાં અમુક ઠેકાણે એક શિલા પડી છે જેના નીચેના ભાગમાં શિવસૂત્રો લખેલાં છે; એનો તમે સંસારમાં ફેલાવો કરો.” હાલ જે શિવસૂત્રોને નામે મળે છે, તે એજ છે એમ જ્ઞેમરાજ કહે છે, અને શિવે કે કોઈ સિદ્ધ વસુગુપ્તને સ્વપ્નમાં શિવસૂત્રો કહ્યાં એમ તો કાશ્મીરના બધા શૈવો કહે છે.

કલ્લટ—વસુગુપ્તનાં શિવસૂત્રોનો વધારે ફેલાવો રાજતરંગિણીકારના કહેવા પ્રમાણે અવન્તિવર્માના વખતના કલ્લટે કર્યો છે. રામકંઠના કહેવા પ્રમાણે વસુગુપ્તે શિવસૂત્રો કલ્લટને શીખવ્યાં, આ ઉપરથી અથવા તો વસુગુપ્તના જ સ્વપ્નદામૃત નામના આજે ન મળતા ટુંકા ગ્રન્થ ઉપરથી કલ્લટે સ્વપ્ન કારિકા અને એ ઉપર ટુંકી વૃત્તિ લખી તથા શિવસૂત્રો ઉપર તત્વાર્થચિન્તામણિ નામની ટીકા લખી શૈવમતનો ફેલાવો કર્યો.

૧ કાશ્મીરમાં મહાદેવગિરિ નામનું એક શિખર છે. કાશ્મીરમાં હાલ પણ શિવસૂત્રોવાળો પથરો બતાવવામાં આવે છે પણ એ ઉપર અક્ષરો નથી.

ભારુકર—કલ્લટના પાંચમી પેઢીના શિષ્ય ભારુકરે શિવસૂત્રો ઉપર વાર્તિક લખ્યું, અને ભારુકર કલ્લટની પરંપરામાં જ ઉછરેલ હોવાથી એ વાર્તિકમાં કલ્લટના જ વિચારો હોવાનો સંભવ છે.

ઉત્પલ—શિવસૂત્રો, અને એની ઉપર્યુક્ત ટીકાઓમાં શૈવધર્મનું સ્વરૂપ દેખાય છે, પણ એનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યક્ષિજ્ઞા શાસ્ત્ર નામથી સિદ્ધ સોમાનન્દે ખીલવ્યું એ ઉપર ઠહું છે. સોમાનન્દના શિષ્ય આ ઉત્પલાચાર્યે પ્રત્યક્ષિજ્ઞા કારિકા વગેરે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે, આ ઉત્પલાચાર્ય ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૬૫૦ સુધીમાં થઇ ગયા.

અભિવનગુપ્ત—ઉત્પલાચાર્યના પ્રશિષ્ય અભિવનગુપ્તે (ઇ. સ. ૧૧ મા શતકનો આરંભ) તન્ત્રલોક, તાંત્રસાર વગેરે અનેક ગ્રંથો લખીને કાશ્મીર શૈવધર્મનું સાહિત્ય ઘણું વધાર્યું છે. કાશ્મીર જહાર પણ કાશ્મીર શૈવધર્મના લેખક તરિકે આ અભિવનગુપ્ત બહુ પ્રખ્યાત છે.

આ મહા લેખકોની પછગાડે શિવદૃષ્ટિવિમર્શિનીના લખનાર અભિવનગુપ્તના શિષ્ય ક્ષેમરાજ (૧૨ મું શતક), એના શિષ્ય પરમાર્થસાર લખનાર યોગરાજ, ઉત્પલાચાર્યના શિષ્ય તથા સ્વપન્દ વિવૃત્તિ વગેરે લખનાર રામકંઠ (ઇ. સ. ૬૨૫ થી ૬૭૫) તથા ગ્રહીપિકા વગેરેના લેખક ઉત્પલ વૈષ્ણવ થયા છે. છેવટ ૧૨ મા શતકના અન્તમાં જયરથે અને ૧૮ મા શતકમાં શિવોપાધ્યાયે પણ શૈવ ધર્મનું સાહિત્ય ખેડ્યું છે.

કાશ્મીરના શૈવ ધર્મ-ત્રિકમતનો સાર.

આ ત્રિકમતનો સાર નીચે જગદીશચંદ્ર ષ્ટોપાધ્યાયના કાશ્મીર શૈવ ધર્મ (Kashmir Shaivism) ઉપરથી અહિં લખ્યો છે. મૂળ લેખકે ઉપર ગણાવેલા કાશ્મીર શૈવ ધર્મ સંબંધી ગ્રંથોમાંથી ત્રિકમતનો સાર કાઢ્યો છે; એટલે આ સાર ત્રિકમતના મુખ્ય લેખકોના શબ્દોજ રજુ કરે છે એમ સમજવાનું છે:—

ત્રિકમતમાં પરમ તત્ત્વ પરમ શિવ છે. એ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, એ જ સત્ય છે, એ ચૈતન્ય સર્વ રૂપ થાય છે. એ જ પરમ શિવ તે તે પદાર્થ રૂપે સ્ફુરે છે. સર્વ વિશ્વ એની સાથે અલેદથી સ્ફુરે છે, એનાથી જીવંત ગ્રાહ્ય ગ્રાહક રૂપ કશું નથી. આ પરમ ચૈતન્ય, ચૈતન્ય, ચિતિ, પરાક્ સંવિત, પરમેશ્વર, શિવ કે પરમ શિવ કહેવાય છે. પરમ શિવ, સર્વ લિન્ન લિન્ન પદાર્થોમાં, એક અભિન્ન છે; એ દેશકાળના પરિચ્છેદથી રહિત છે, અનંત છે, અને સર્વ વ્યાપક છે, છતાં સર્વથી પર પણ છે.

આ પરમ શિવની જગત રૂપે સ્ફુરવાની શક્તિ શક્તિ કહેવાય છે. આ શક્તિ પણ ચૈતન્ય રૂપ જ છે અને પરમ શિવથી જીવી નથી. આ રીતે શક્તિ અને શક્તિમાનનો અલેદ છે. પરમ શિવની ઉપર્યુક્ત શક્તિ પાંચ પ્રકારની છે ૧ પ્રકાશ રૂપ ચૈતન્ય શક્તિ ૨ આનંદ રૂપ શક્તિ (આ સ્વાતંત્ર્ય રૂપ શક્તિ છે) ૩ ઇચ્છા શક્તિ, ૪ જ્ઞાન શક્તિ ૫ ક્રિયા શક્તિ (સર્વ રૂપ થવાની શક્તિ); મુખ્ય આ પાંચ પ્રકાર છે બાકી પરમ શિવની શક્તિના તે.

અનંત પ્રકાર છે. પરમ શિવ આ શક્તિની મદદથી, પોતાનીજ ઇચ્છાથી વિશ્વ રૂપે સ્કુરે છે.

જગતના ઉન્મેષ નિમેષ (ઉત્પત્તિ, પ્રલય) એ ચિત્તિશક્તિના પ્રસાર અને સંકેત છે. જેમ શાંકર વેદાંતમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિવર્તવાદથી સમજાવાય છે તેમ આ ત્રિક મતમાં આભાસવાદ છે. સર્વજડ ચેતનપદાર્થો આભાસરૂપ છે.

આ ત્રિક મતમાં પણ ૩૬ તત્ત્વો ગણાય છે. પાંચ મહાભૂતો, પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, ૨૧ મુ' મન, ૨૨ અહંકાર, ૨૩ બુદ્ધિ, ૨૪ પ્રકૃતિ, ૨૫ પુરુષ, ૨૬ કાળ, ૨૭ નિયતિ, ૨૮ રાગ, ૨૯ વિદ્યા, ૩૦ કળા, ૩૧ માયા, ૩૨ શુદ્ધ-વિદ્યા, ૩૩ ઐશ્વર્ય, ૩૪ સદાખ્ય, ૩૫ શક્તિ તત્ત્વ, ૩૬ શિવ તત્ત્વ.

આ ૩૬ તત્ત્વોમાંનાં ૨૫ તો સાંખ્યોક્તજ છે, એટલે એ વિશે વિશેષ વર્ણનની અપેક્ષા નથી. પછીનાં ૧૧ શૈવ મતમાં જ ગણાય છે; માટે એનું સ્વરૂપ ટુંકામાં જોશું. ૨૫ મુ' પુરુષ તત્ત્વ સાંખ્યમાં અને આ ત્રિકમતમાં એક જ હોવા છતાં એના લક્ષણમાં ભેદ હોવાથી ટુંકામાં એ તત્ત્વનું અવલોકન કરવું પડશે. દ્રાવિડ શૈવ મતમાં અને આ ત્રિકમતમાં ઉપર્યુક્ત કળા વગેરે ૧૧ તત્ત્વો મળતાં હોવાથી અહિં કરેલું વર્ણન બેય મત સમજવામાં ઉપ-યોગી થશે.

પરમ શિવ.—એ સર્વોત્કૃષ્ટ પરમ તત્ત્વ છે, એ સચ્ચિદાનંદરૂપ, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ, સ્વયં પરિપૂર્ણ, આત્મકામ છે. આ પરમ શિવ જાતે પૂર્ણ હોવાથી એને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા

થતી નથી; પણ જગત્ સ્તબ્ધ માટે પોતામાં એકતાથી રહેલા જગત્નો અનુભવ લેવાનું પરમ શિવ બંધ કરે છે. પરમશિવનું આ રૂપ શિવતત્ત્વ કહેવાય છે. આ શિવ તત્ત્વ ચિન્માત્ર છે, પ્રકાશિત કરવાને યોગ્ય કોઈ પદાર્થ ન હોવા છતાં એ જાતે પ્રકાશરૂપ છે, આ તત્ત્વ શુદ્ધ ‘હું’ માત્ર છે, એમાં ‘હું છું’ એવો અનુભવ પણ નથી. આ શિવ તત્ત્વ એ સૃષ્ટિના વિકાસમાં ‘હેહું’ પગથીયું.

શક્તિ તત્ત્વ—આ શક્તિ તત્ત્વ એ પરમ ચૈતન્યનું આનન્દ રૂપ છે.

આ શિવ તત્ત્વ અને શક્તિ તત્ત્વ બેય ખરી રીતે નિત્ય છે. શક્તિ તત્ત્વ એ પરમ શિવનું હૃદય—એની બ્રીજવસ્થા છે. આ શિવ તત્ત્વને જ પરમ શિવનો પ્રથમ સ્પન્દ (સ્પુરણ) કહે છે (જે ઉપરથીજ આ શૈવમત સ્પન્દ વાદ કહેવાય છે).

સદાખ્ય—શિવ શક્તિની ઉપર કહેલી સ્થિતિમાંથી ‘હું છું’ એ અનુભવની સ્થિતિ પ્રકટ થાય છે. આ સ્થિતિમાં માત્ર ‘હું છું’ એટલુંજ નહિ પણ ‘હું આ છું’ એવો અનુભવ હોવો જોઈએ. આ ‘આ’ સ્પુરવા તૈયાર થયેલ સૃષ્ટિને લાગુ પડે છે. આ પ્રમાણે શિવની આનન્દના અનુભવની સ્થિતિ માંથી ‘આ છું’ એવા અનુભવની સ્થિતિ આવે છે. આ અસ્તિત્વના અનુભવની સ્થિતિને સદાખ્ય કહે છે, એનેજ સદા શિવ કહે છે. સૃષ્ટિની પ્રથમ શરૂઆત અહિં થાય છે. આ વખતે દિવ્ય શક્તિની ઇચ્છા શક્તિ પ્રગટ થાય છે.

અર્થ—આ સ્થિતિમાં ‘ આ હું છું ’ એ પ્રમાણે અનુભવ આવે છે. અહિં આ ઉપર વિશેષ ભાર છે. પરમ શિવને હવે સૃષ્ટિ વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે અને એ પોતામાં સૃષ્ટિનું ઇશ્વરત્વ જુએ છે માટે આ તત્વને ઐશ્વર્ય કે ઇશ્વર તત્ત્વ કહે છે. બીજા શબ્દોમાં સદાખ્યને અંતરૂપમેષ કહે છે ત્યારે ઐશ્વર્યને બહિરૂપમેષ કહે છે. આ વખતે જ્ઞાન શક્તિ પ્રગટ થાય છે.

સદ્વિદ્યા—ઉપરના બેય ઉન્મેષની સમાનતા અર્થાત ‘ હું ’ અને ‘ આ ’ બેયનું સ્વરૂપ અને બેયના સંબંધનો યથાર્થ અનુભવ એનું નામ સદ્વિદ્યા. આ સ્થિતિમાં “ આ બધું હું છું, આ બધું મારામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, મારો આ વિભવ છે ” એવો અનુભવ થાય છે. આ અવસ્થામાં દિવ્ય શક્તિની ક્રિયા શક્તિ પ્રગટ થાય છે.

અહિં સુધીની સૃષ્ટિ શુદ્ધ સૃષ્ટિ છે, એ માત્ર ભાવાત્મક તથા સર્વાત્મક છે. એ શુદ્ધાદ્વ કહેવાય છે.

માયા—હવે મર્યાદિત અનુભવ શરૂ થાય છે, એને અશુદ્ધાદ્વ કે માયાદ્વ કહે છે. આ અશુદ્ધાદ્વમાં જે પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ માયા. માયા તિરોધાન કરનારી છે, તેથી માયાના આવરણ પહેલાં જે આત્મામાં નિત્યત્વ, વ્યાપકત્વ, પૂર્ણત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, અને સર્વકૃતત્વ હોય છે, તે આત્મા માયાને લીધે કાળ, નિયતિ, રાગ, વિદ્યા, અને કળાથી બંધાય છે. ખરી રીત નિત્યત્વ વગેરે ગુણોજ માયાના આવરણવાળી દશામાં અનુક્રમે કાળ વગેરે રૂપમાં પરિણમે છે. વળી માયાથી જ આત્મા પોતાને અનાત્મા સાથે એક માને છે. વળી માયા સુધીનાં સર્વ તત્ત્વો વિભુ રૂપ છે, ત્યારે પછીનાં મર્યાદિત અણુરૂપ છે.

આ કાળ વગેરે પાંચ ઠંચુકો ગણાય છે અને માયા સાથે ગણાતાં છ ઠંચુકો ઠહેવાય છે. આ છ ઠંચુકો (વસ્ત્રો)ના આવરણથી આત્મા કાળ—ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન—નો અનુભવ કરે છે, નિયતિ—કારણ કાર્યના નિયમો—ને પરાધીન સ્થિતિ અનુભવે છે, રાગ—પદાર્થોમાં રાગ દ્વેષ—નો અનુભવ કરે છે, જીહ્વા જીહ્વા પદાર્થોને જાણે છે (વિદ્યા), ક્રિયા કરવાની શક્તિ અનુભવે છે (કળા).

પુરુષ—આ રીતે આત્મા માયાથી ઉંઘમાં પડીને, પોતાનું દિવ્ય ચિતિ સ્વરૂપ ભૂલી જઇને તથા કળા વગેરે પાંચ ઠંચુકોથી પોતાને વીંટી લઇને પુરુષત્વ (જીવત્વ) ધારણ કરે છે. છતાં અન્તે તો એ આત્મા શુદ્ધ ચિતિરૂપ પરમ શિવથી અભિન્ન છે, કારણ કે ઉપયુક્ત સર્વ ક્રિયા માત્ર પરમ શિવનું આભાસ કાર્ય છે એ ભૂલી જવાનું નથી.

પ્રકૃતિ—માયાના છેલ્લા કળાતત્ત્વમાંથીજ પ્રકૃતિ પ્રગટ થાય છે. અર્થાત્ કળાપર્યંત પાંચે તત્ત્વોના આવરણથી શુદ્ધ વિદ્યાવાળી સ્થિતિનું જ્ઞાતા તત્ત્વ જેમ પુરુષત્વ ધારણ કરે છે તેમજ જ્ઞેય તત્ત્વ પ્રકૃતિત્વ ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે પુરુષ ભોક્તા અને પ્રકૃતિ ભોગ્ય, જેય માયાથી એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. અહિં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ જેય શબ્દો જોડે સાંખ્યના છે પણ એના અર્થમાં તારતમ્ય છે. ત્રિકમતમાં પુરુષો જેમ અસંખ્ય છે તેમ પ્રકૃતિ પણ અસંખ્ય છે. છતાં એ પ્રકૃતિનું ભોગ્યત્વ સામાન્ય છે. આટલે સુધી સૃષ્ટિનો વિકાસ થતાં પુરુષ પ્રકૃતિનો સુપુષ્ટિ પેઠે અનુભવ કરે છે. બુદ્ધિ વગેરે તત્ત્વોનો વિકાસ થયા પછી આ બ્રહ્માંડ વ્યક્ત થાય છે અને પુરુષ એનો સ્વમ

જાગૃત વત સ્પષ્ટ અનુભવ કરે છે. ખાકીનાં તત્ત્વોનાં જો કે ત્રિકમતના અંશોમાં જુદાં લક્ષણો આપ્યાં છે પણ એમાં ખાસ વિશેષ ન હોવાથી એનો વિસ્તાર નથી કર્યો.

છેવટ કાશ્મીર શૈવધર્મ વિષે ઠહેવાનું કે શિવોપાધ્યાય (ઈ. સ. ૧૮ માં શતક) પછી કાશ્મીરમાં શૈવ ધર્મનો કોઈ મહા લેખક થયો નથી. જો કે કાશ્મીરમાં હજી શૈવધર્મ જીવતો છે અને કેટલાક એવા પણ પંડિતો છે કે જેઓ એ શૈવ ધર્મના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરે છે પણ એમાંથી ઘણા ખરાનો અભ્યાસ સ્પન્દ કારિકા અને પ્રત્યગિજ્ઞા હૃદયથી આગળ વધતો નથી.

વીરશૈવ અથવા લિંગાયત સંપ્રદાય.

વીરશૈવ મત વિષે નીચેનું વિવેચન ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના Vaisnavism Saivism ઉપરથી લખ્યું છે. આરંધ્ય-જાતિના ગ્રાહ્યજ્ઞ મદિરાજના પુત્ર વાસવે વીરશૈવ મત સ્થાપ્યો મનાય છે. પણ ૧૬૦૫માં પુનામાં છપાયેલા વાસવ પુરાણમાં એની કથા છપાઈ છે, એ ઉપરથી વીરશૈવ મતના સિદ્ધાંતોના મૂળ પ્રચારક અને એ રીતે એ મતના સ્થાપક વાસવ હોય એમ જણાતું નથી; પણ એમણે વીરશૈવ મતનો જાપો પ્રચાર કર્યો છે એટલું ખરું. વાસવ પુરાણના આરંભમાં ઠહું છે કે નારદે શિવ પાસે જઈને ઠહું કે પૃથ્વી ઉપર નિખળુભકતો, યજ્ઞાનુપ્રાપ્તિઓ, જેનો અને ખોદો ઘણા છે પણ કોઈ શિવભક્ત નથી. નારદ કહે છે કે ખેલાં વિશ્વેશ્વરારાધ્ય, પંડિતારાધ્ય, એકોરામ અને મહા-યોગી જુદે જુદે વખતે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા છે. પણ હાલમાં

કોઇ નથી. આ ઉપરથી શિવે પોતાનો ધર્મ ચલાવવા માટે નન્દીને પૃથ્વી ઉપર અવતરવાનું કહ્યું. આ કથા ઉપરથી વાસવ મૂળ ઉત્પાદક નથી લાગતા. એની પહેલાંના ચાર આચાર્યોનાં નામ ઉપર આપ્યાં છે. વાસવના જીવન વૃત્તની ટુંકી હકીકત નીચે પ્રમાણે છે. વાસવ પોતાની જન્મભૂમિ બાગેવાડીથી કલ્યાણ ગયા કારણ કે ત્યાંના વિજયલ (ઈ. સ. ૧૧૫૭ થી ૧૧૬૭) રાજાના એના મામા બળદેવ પ્રધાન હતા. મામાના મરણ પછી એ પોતે પ્રધાન થયા. વળી વાસવની બેનને રાજા પરણ્યા. પછી વાસવ તેજુરીના ઉપરી થયા. અને એમણે રાજ્યની તેજુરીમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય લિંગાયત સંપ્રદાયના સાધુઓ, જેઓ જંગમ કહેવાય છે તેને લોજન આપવામાં તથા લિંગાયત મતના પ્રચારમાં ખર્ચી નાખ્યું, આ વાતની રાજાને ખબર પડતાં, વાસવ ઉપર એની ઇતરાજી થઇ, એટલે વાસવ ત્યાંથી ભાગી ગયા. રાજાએ એને પકડવા પાછળ માણસો મોકલ્યાં જેને વાસવે હરાવ્યાં, એટલે રાજા પોતે મોટું લશ્કર લઇને પાછળ પડ્યો. પણ વાસવે પોતાના અનુયાયીઓનું મોટું સૈન્ય એકઠું કર્યું હતું જેથી રાજાને એણે પૂરેપૂરો હરાવ્યો. હવે રાજાએ વાસવ સાથે સલાહ કરી અને એને કલ્યાણ તેડી આવ્યા. પણ રાજા પ્રધાનનાં છૂટાં પડેલાં મન એક ન થયાં અને છેવટ વાસવે રાજાનું ખૂન કરાવ્યું.

વિજયલરાય ચરિત નામનો એક જૈનનો લખેલો ગ્રંથ છે, જેમાં પણ વિજયલ અને વાસવના સંબંધ વિષે ઉપલી કથા મળે છે. આ ગ્રંથ જૈનનો હોવાથી વાસવના શત્રુની દૃષ્ટિએ લખાયેલો છે. પણ મુખ્ય હકીકતમાં મળતાપણું હોવાથી ઉપર્યુક્ત

કથા એકંદર ખરી લાગે છે. આ પ્રમાણે વાસવ એક ખટપટી રાજકીય પુરૂષ હતા એમ જણાય છે. વળી અત્યારે મળી આવેલા લિંગાયત ગ્રંથોમાં કોઈ પણ ધાર્મિક સિદ્ધાંતના ઉપદેશક તરીકે વાસવનો ઉલ્લેખ દેખાતો નથી, એટલે એણે પોતાની રાજકીય સ્થિતિનો લિંગાયત સંપ્રદાયનો ઉત્કર્ષ કરવામાં ઉપયોગ કર્યો જણાય છે.

ડૉ. ફ્રીડે અમુક જૂના લેખોના જોર ઉપર એકાન્ત કે એકાન્તદ રામચંદ્ર નામના બીજા માણસને લિંગાયત મતના સ્થાપક તરીકે પહાર આણ્યો છે. વાસવ પુરાણના બીજા ભાગમાં આ માણસ ની કથા છે. આ બેય પ્રમાણ ઉપરથી એકાન્ત રામચંદ્ર જૈનોના જબરા શત્રુ હતા એમ લાગે છે. એણે જૈનોનાં મંદિરો અને દેવોનો નાશ કરવાનો યત્ન કર્યો હતો, એની કથા ઉપરથી એ પણ વીર શૈવમતના મૂળ ઉપદેશક લાગતા નથી; એઓ વાસવના વખતમાંજ વિજ્ઞજલની સભામાં ગયા હતા.

લિંગાયત મતની દીક્ષામાં ચાર કુંભ ચાર દિશામાં અને એક મધ્યમાં રાખવામાં આવે છે. આ મધ્ય કુંભ ગુરૂનો ગણાય છે. અને દીક્ષા વખતે ગુરૂ વિશ્વારાધ્ય નામના જૂના આચાર્યના પ્રતિનિધિ ગણાય છે. હવે ચાર દિશાના ચાર કુંભના ચાર ગુરૂઓ રૈવણ સિદ્ધ, મરૂલ સિદ્ધ, એકારામ અને પંડિતારાધ્યની પરંપરા ના હોવા જોઈએ એમ કહેવું છે. આ આચાર્યો જુદા જુદા મઠોના આચાર્યો મનાય છે. આ પાંચ આચાર્યો શિવનાં સંદોભત વગેરે પાંચ રૂપમાંથી કલિયુગમાં ઉત્પન્ન થયા મનાય છે. સત્યાદિ યુગોમાં ઉત્પન્ન થએલા બીજા આચાર્યો કદા છે પણ એનો અહિં પ્રસંગ નથી.

આ પાંચ આચાર્યોમાંના ત્રણ વાસવ પુરાણમાં વાસવ ખેલાં થઈ ગયાનું વર્ણન છે. આ રીતે વાસવ ખેલાં લિંગાયત મત પ્રચારમાં આવ્યો હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.

લિંગાયત વળી શૈવ દર્શન કહેવાય છે, પણ માધવે શૈવ દર્શન નામથી જે સંપ્રદાયનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં આ મતના પારિભાષિક શબ્દો સ્થલ, અંગ, લિંગ વગેરે આવતા નથી તેમ વિચારોમાં પણ ઘણો તફાવત છે. વળીબીજાં શૈવ દર્શનોમાં પણ આ પારિભાષિક શબ્દો મળતા નથી એટલે લિંગાયત મત એથી નવો છે એટલું નક્કી પણ એ ક્યારે ઉદ્ભવ્યો એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. છતાં વાસવના વખતમાં એ ઘડાતો જણાય છે, એટલે વાસવ ખેલાં ૧૦૦ વર્ષે એ મત ઉત્પન્ન થયો હોવાનો સંભવ છે.

ઉપર કહેલા પાંચ આચાર્યોમાંના બેના નામને અન્તે આરાધ્ય છે. અને બીજા પુરતકમાંતો પાંચેય આરાધ્યાન્ત છે, હવે આરાધ્ય એ લિંગાયતનીજ એક શાખા છે એમ મી. પ્રાઉન કહે છે. આ આરાધ્ય અને સાધારણ લિંગાયતો વચ્ચે અલુપ્તનાવ હોવાનું જણાય છે; કારણ કે આરાધ્યો ગાયત્રી જપ, યજુર્પવીત વગેરે પ્રાદ્ધણ કર્મોને જાળવી રાખે છે. પણ આરાધ્ય (પૂજ્ય) શબ્દ જ સૂચવે છે, કે આ બે વચ્ચે ઝગઝગ શરૂ થયો તે ખેલાં આરાધ્યને ઘણું માન મળતું હશે. સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે પવિત્ર જીવનવાળા અને વિદ્વાન આરાધ્ય પ્રાદ્ધણોએ મૂળ વીરશૈવ સંપ્રદાય ચલાવ્યો હશે, અને પછી વાસવ જેવા સુધારકે એ મતને પ્રાદ્ધણ વિરોધી રૂપ આપ્યું હશે.

વીર શૈવ મતનો સાર

પરબ્રહ્મ જે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે એજ શિવ તત્ત્વ છે; એ શિવતત્ત્વ આ મતમાં સ્થળ કહેવાય છે, મહદાદિ તત્ત્વો શિવ તત્ત્વમાં જ રહે છે અને એમાંજ અંતે લય પામે છે, એ જ સ્થાવર જંગમનો તથા પ્રાણી માત્રનો આશ્રય છે, વળી બધાં પ્રાણીઓ અને બધા લોકો અંતે એનો જ આશ્રય લે છે માટે એ સ્થળ કહેવાય છે. જેઓ નિરતિશય સુખને શોધે છે એનું એ પરમ સ્થાન છે માટે પણ એક અદ્વૈત શિવ તત્ત્વ સ્થળ કહેવાય છે. એની પોતાની શક્તિથી એકજ સ્થળ દ્વિધા વિભક્ત થાય છે ત્યારે એ લિંગ સ્થળ અને અંગસ્થલ કહેવાય છે.

લિંગ સ્થળ એ શિવ અથવા પૂજ્યનું રૂપ છે અને અંગ સ્થળ એ જીવાત્મા અથવા પૂજકનું રૂપ છે, અને બેયનો સમરસ એનું નામ મુક્તિ. હવે શક્તિના પણ બે ભાગ થાય છે એમાંનો એક શિવ સાથે રહે છે અને કળા કહેવાય છે અને બીજો જીવ સાથે રહે છે અને ભક્તિ કહેવાય છે, શક્તિની સ્વાભાવિક વૃત્તિથી ક્રિયા ઉદ્ભવે છે અને એથી બંધન થાય છે. પણ જ્યારે ભક્તિ ક્રિયાથી દૂર રહે છે ત્યારે મોક્ષ સાધક થાય છે. છેવટ આ ભક્તિથીજ જીવ અને શિવની એકતા થાય છે.

લિદ્ગ એ શિવનું ચિહ્ન માત્ર નથી પણ સાક્ષાત્ શિવ સ્વરૂપ જ છે. લિંગ સ્થળના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧ ભાવ લિંગ, ૨ પ્રાણ લિંગ અને ૩ ઇન્દ્રિય લિંગ. ખેલ પ્રકારનું લિંગ નિષ્કળ છે, આકાશ કે કાળરૂપ છે અને પરથી પણ પર છે. બીજું રૂપ સકલ—નિષ્કલ છે અને

મનોગ્રાહ્ય છે. ત્રીજું રૂપ માત્ર સ્વરૂપ છે અને આંખથી જોઈ શકાય છે. ખેલું પરમ તત્ત્વ છે, બીજું સૂક્ષ્મરૂપ છે અને ત્રીજું સ્થૂળરૂપ છે. આ ત્રીજું રૂપ સર્વ ઇષ્ટ અર્પે છે અને સર્વ કષ્ટને દૂર કરે છે. આ ત્રણ લિંગો, આત્મા, જીવ અને શરીર જેવાં છે અને અનુક્રમે પ્રયોગ, મંત્ર અને ક્રિયા લક્ષણ કળા, નાદ અને બિન્દુરૂપ ધારણ કરે છે. આ ત્રણમાંથી દરેકના પાછા બે વિભાગ થાય છે. ખેલનાં મહાલિંગ અને પ્રસાદલિંગ, બીજાના ચરલિંગ અને સ્થિરલિંગ અને ત્રીજાના ગુરૂલિંગ અને આચારલિંગ. આમાં પણ શિવતત્ત્વ સાથે ચિત્તિ શક્તિના યોગથી મહાલિંગ, પરાશક્તિના યોગથી પ્રસાદાખ્ય, આદિશક્તિના યોગથી ચરલિંગ, ઇચ્છાશક્તિના યોગથી સ્થિરલિંગ, જ્ઞાનશક્તિના યોગથી ગુરૂલિંગ અને ક્રિયાશક્તિના યોગથી આચારલિંગ પ્રગટ થાય છે. આમાંનું ખેલું રૂપ અનંત સ્વયંપૂર્ણ છે, બીજા રૂપમાં શિવ સૃષ્ટિના કર્તા તરિકે દેખાય છે. ત્રીજા રૂપમાં જગત્થી પૃથક્ દેખાય છે, ચોથું રૂપ એ શરીર છે; (પણ શિવનું શરીર પ્રાકૃતિક નહિ પણ દિવ્ય છે,) પાંચમા રૂપથી શિવ મનુષ્યોને જ્ઞાન આપે છે, અને છઠ્ઠા રૂપથી શિવ જીવાત્માને મોક્ષ પથ ત દોરવાનું કામ કરે છે. આ છ સ્થળના ફરી વિભાગ થઈને કુલ ૧૦૧ સ્થળો શાસ્ત્રમાં ગણ્યાં છે. એનો વિસ્તાર સિદ્ધાન્તશિખામણિમાં જુવો.

ભક્તિ જીવેનું લક્ષણ છે. જીવેની શિવ પ્રતિ જવાની વૃત્તિ એનું નામ ભક્તિ. આ ભક્તિના વિકાસનાં ત્રણ પગથીયાં છે અને એ ત્રણ પગથીયાંને અનુસરી જીવ-અંગસ્થલના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧ યોગાંગ ૨ ભોગાંગ ૩ ત્યાગાંગ. યોગાંગથી શિવ સાથે ઐક્ય-

દ્વારા જીવ સુખ અનુભવે છે, લોગાંગથી શિવ સાથે શિવથી જુદો રહીને સુખ અનુભવે છે અને ત્રીજા રૂપથી સંસારનો ક્ષણિક તરિકે ત્યાગ કરે છે. ખેલું રૂપ કારણ શરીર અને સુષુપ્તિને મળતું, બીજું સૂક્ષ્મ શરીર અને સ્વપ્ને મળતું અને ત્રીજું સ્થૂળ શરીર તથા જાગૃત અવસ્થાને મળતું છે. આમાંથી પાછા ફરેકના બખ્રે લેદ છે. ચેગાંગના ઐક્યસ્થલ અને શરણુસ્થલ. લોગાંગના બે લેદ પ્રાણલિંગીસ્થલ અને પ્રસાદીસ્થલ, ત્યાગાંગસ્થલના બે લેદ ભક્તસ્થલ અને મહેશસ્થલ. ભક્તિશક્તિના પણ આ રીતે છ પ્રકાર છે. ૧ શ્રદ્ધા, ૨ નિષ્ઠા, ૩ અવધાન, ૪ અનુભવ, ૫ આનંદ અને ૬ સમરસ. આ છ જાતની ભક્તિનો ક્રમે કરીને આચારાદિ છ જાતના લિંગ સાથે સંબંધ છે. આ છ જાતની ભક્તિવાળા ભક્તોનાં પણ જુદાં જુદાં નામ છે. ભક્ત, માહેશ્વર, પ્રસાદી, પ્રાણલિંગી, શરણુચક્ત અને અંકચયુક્ત. છેલ્લા પ્રકારનો ઐક્યચુક્ત ભક્ત સંસારની અયથાર્થતા જાણ્યા પછી શિવના આનંદનો અનુભવ કરે છે. એજ સમરસ ભક્તિ, આ સ્થિતિમાં જીવ અને શિવ આનંદાનુભવમાં એક થઈ જાય છે. આ રીતે સંસારની ઉઠાસીનતાથી આરંભીને સમરસતા પર્યંતની જુદી જુદી સ્થિતિમાં જીવનો વિકાસ થાય છે. અહિં સમરસતાની સ્થિતિમાં જીવ અને શિવનું જે ઐક્ય થાય છે તે શંકરાચાર્યના અત્યંત લેહરહિત અદ્વૈતને મળતું નથી લાગતું; પણ રામાનુજના વિશિષ્ટદ્વૈતને મળતું લાગે છે. વેદાન્તસૂત્ર ઉપર શૈવ મતનું બાબ્ય લખનાર શ્રીકંઠ શિવાચાર્ય પોતાના બાબ્યમાં (૧-૪-૨૨ સૂત્ર) કહે છે કે બૃહદ્વારણ્યક ઉપનિષદ (૪-૫-૬)માં આત્મનશબ્દ પરમાત્માના વાચક તરીકે

વાપર્યો છે, કારણકે પરમાત્મા જીવાત્માનો અન્તર્યામી છે. ૨-૨-૩૮ સૂત્રના લાખ્યમાં એ કહે છે કે શક્તિયુક્ત શિવ જ જગત્તુ ઉપાદાન કારણ છે. વળી ૪-૪-૩ અને ૪-૪-૨ ના લાખ્યમાં મુક્ત જીવને પરમાત્મા સમાન અને ૪-૪-૨ ના લાખ્યમાં મુક્ત જીવને સમરસ કહે છે. આ રીતે શ્રી કંઠનો મત વીરશૈવ મતને મળતો લાગે છે. અને ખરેખર કાશીનાથ શર્મા નામના એક વીરશૈવ લેખક વીરશૈવ મતના સાહિત્યની નોંધ કરતાં શ્રી કંઠ શિવાચર્યના શ્રી કંઠ લાખ્યને પણ ગણે છે (જુઓ “શારદા” જ્યેષ્ઠ ૧૯૭૪ પા. ૮૨)

અહિં એક બાળત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની ખાસ જરૂર છે કે જ્યારે પાશુપત મત વગેરે જૂના શૈવમતો ચોખ્ખા દ્વૈતવાદી હતા ત્યારે નવા શૈવમતો દ્વૈતમાં પણ અદ્વૈત જોનારા છે. (લિંગાયત મત વિષે ઉપરનાં સાર Vaisnavism Saivism માંથી તથા શારદામ. સિ. કંઠના ૧૯૭૪ ના જંઠ માસના અંકમાં છપાયેલા એક લેખ ઉપરથી લીધો છે.) શારદાના ઉપર્યુક્ત લેખમાં વીરશૈવ મતના સાહિત્યનું એક લીસ્ટ આપ્યું છે, જેમાંનો મોટો ભાગ છપાયો નથી અને ઘણા ગ્રંથોનાં અસ્તિત્વ માટેજ શંકા પડે છે. પણ એક અનુલવ સૂત્ર નામના સોલાપુરમાં છપાયેલા ગ્રંથમાંથી ડૉ. સર ભાંડારકરે પોતાના ગ્રંથમાં ઉતારો કર્યો છે.

વીરશૈવ મતમાં પડ્વિહિ, વૃષ્ટિ, લંગ્ગન મુકતાગચ્છ અને પંચવર્ણ નામનાં પાંચ સૂત્રો મૂળ મનાય છે. આમાંનાં દરેકમાંથી ૧૨ શિવાચર્યોએ ૧૨, ૧૨ સૂત્રો રચ્યાં છે. આ પ્રમાણે કુલ ૬૦ સૂત્રો થાય છે અને ઉપસૂત્રો કહે છે. આ મૂળ સાહિત્યનો

પાછળથી વિસ્તાર થયો છે એમ એ મતના વિદ્વાનો માને છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં આ વીરશૈવોના ચાર લેહ માન્યા છે.

૧ સામાન્ય વીરશૈવ, શુદ્ધ વીરશૈવ, વિશેષ વીરશૈવ, અને નિરાભારિ વીરશૈવ. આ પ્રયેકનાં લક્ષણ વીરશૈવાદ્વારમાં આપ્યાં છે, એ ઉપરથી સામાન્ય વીરશૈવ અને શુદ્ધ વીરશૈવ દીક્ષા લીધા પછી લિંગનાં પૂજા ધ્યાનાદિ ઉપરાંત સંસારની પ્રવૃત્તિ પણ કરે છે. વિશેષ વીરશૈવ દીક્ષા લીધા પછી વૈરાગ્યથી લોકિક આચારોને તજીને પોતાને બ્રહ્મ તરીકે જાણે છે અને નિરાભારિ વીરશૈવ તો શિક્ષા, દીક્ષા વગેરે કર્મો તજીને જંગલમાં ધ્યાનપરાયણ રહીને પોતાને પરમ શિવ સ્વરૂપ જાણે છે તથા માત્ર ભિક્ષાથી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે.

લિંગાયતોનો ઉંચામાં ઉંચો વર્ગ લિંગી બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. બાકીની જે જ્ઞાતિઓ લિંગ ધારણ કરે છે તેઓ લિંગી બ્રાહ્મણોના અનુયાયીઓ છે. લિંગી બ્રાહ્મણોના એ વર્ગ છે. આચાર્યો અને પંચમો આ વર્ગોની ઉત્પત્તિ વિષે દંતકથા એવી છે કે આચાર્યો મૂળ પાંચ હતા અને શિવના સંઘોજીત વગેરે પાંચ મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા; હાલના આચાર્યો એ પાંચના વંશજ છે એમ કહેવાય છે. આ પાંચ આચાર્યોનાં વીર, નન્દી, વૃષભ, ભૃંગી અને સ્કન્દ એ પાંચ ગોત્રો છે. હવે પંચમની ઉત્પત્તિ એવી રીતે કહેવાય છે કે શિવના ઇશાન મુખમાંથી પાંચ મુખવાળો એક ગણેશ્વર ઉત્પન્ન થયો અને એના પાંચ મુખમાંથી પાંચ પંચમો ઉત્પન્ન થયા. જેનાં નામો નીચે પ્રમાણે હતાં મખારિ, કાકારિ, પુરારિ, રમરારિ અને વેદારિ. ખરી રીતે આ શિવનાંજ

નામે છે. આ પંચમોમાંથી ઉપપંચમો નીકળ્યા. દરેક પંચમે પાંચમાના એક આચાર્યને ગુરુ તરીકે સ્વીકારવો પડે છે. ગુરુત્વ ગોત્રજ એનું ગોત્ર ગણાય છે, અને એકજ ગોત્રમાં લગ્ન થઈ શકતું નથી. આ પંચમો પોત પોતાનાં ગોત્ર, પ્રવર અને શાખા પણ રાખે છે. પંચાર્યપંચમોત્પત્તિ પ્રકરણમાં પંચમોને ખરા શિવલકત ગણ્યા છે.

હાલમાં સાધારણ રીતે લિંગાયતોના ચાર વર્ગ ગણાય છે ૧ જંગમ, ૨ શીલવન્તા ૩ બજજીગ (વેપારીઓ) અને ૪ પંચમ-શાલી. બીજા અને ત્રીજા વર્ગોનાં નામ ધંધા ઉપરથી પડેલાં છે અને ઉપર જેને આચાર્ય કહ્યા તેજ સાધારણ રીતે જંગમ કહેવાય છે. આ જંગમમાં વળી કેટલાક વિરકત હોય છે જેઓ સાધુ તરીકે એકલા રહે છે અને શિવ લકિતમાં જીવન ગાળે છે. આ લોકોએ મઠો ઉભા કર્યા છે. આવો એક મુખ્ય મઠ મહિસુર સંસ્થાનમાં ધાર્વાડથી ૧૦૦ મૈલ ઉપર ચીતલ દુર્ગમાં છે. આ મઠના મઠાધીશને ઘણું માન મળે છે અને એના અનુયાયીઓ ઉપર એની ઘણી સત્તા છે.

જંગમના બીજા વર્ગમાં ગ્રહસ્થાનો સમાવેશ થાય છે, જેઓ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવવાનું કામ કરે છે, પંચમ અને એ માર્ગના બીજા અનુયાયીઓની બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ આ લોકો કરાવે છે. આ જંગમ આચાર્યો હિમાલયથી મહિસુર સુધીના જુદા જુદા પ્રદેશમાં સ્થપાયેલા એ મતના પાંચ મઠમાંથી એકના પ્રતિનિધિ ગણાય છે. આ સંપ્રદાય સંગંધી કાંઈ પણ પ્રશ્નનો દેવટ નિર્ણય પાંચમાંથી એક મઠમાં થાય છે. ખરા લિંગાયત સિવાય વળી બીજા એક વર્ગ છે જે અર્ધ લિંગાયત કહી શકાય. લિંગાયતો મત્રમાંસ

લેતા નથી, વિધવાઓને પુનર્વિવાહની છૂટ આપે છે અને રજ-સ્વલા સ્ત્રીઓને અપવિત્ર કે અસ્પર્શ્ય ગણતા નથી.

બ્રાહ્મણોના ઉપનયન સંસ્કારને સ્થાને વીર શૈવોમાં એક દીક્ષા આપવાનો રિવાજ છે. દીક્ષામાં ગાયત્રી મંત્રને બદલે શૈવ પંચાક્ષર મંત્ર આપવામાં આવે છે. અને જેમ ઉપનયન સંસ્કાર પછી બ્રાહ્મણને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું પડે છે તેમ આ દીક્ષા પછી લિંગાયતો શિવલિંગ ધારણ કરે છે. દીક્ષા સમયે ગુરૂ પોતાના હાથા હાથમાં શિવલિંગ રાખે છે, એની શોહ્યોપચારથી પૂજા કરે છે, પછી શિષ્યને એ લિંગનું દર્શન કરાવે છે અને શિષ્યના હાથમાં શિવલિંગ આપીને ગુરૂ કહે છે કે ‘આ લિંગ એજ તારો આત્મા છે, એજ પરમતત્ત્વ છે.’ આ પ્રમાણે બોધ આપીને એક રૈશમના કપડામાં લિંગને વીંટીને, ગુરૂ યજ્ઞોપવીત સંબંધી મંત્ર બોલતાં બોલતાં શિષ્યના ગળાની આસપાસ બાંધે છે.

આ ક્રિયાને લિંગસ્વાયત્ત દીક્ષા કહે છે. આ ક્રિયા છોકરીઓને પણ કરવામાં આવે છે અને પુરૂષો પેઠે સ્ત્રીઓ પણ લિંગ ધારણ કરે છે. સાધારણ રીતે લિંગને રુપાની હાથલીમાં રાખીને ગળાની આસપાસ લટકાવાય છે. વીરશૈવો હમેશાં સંધ્યાને મળતી ધાર્મિક ક્રિયા કરે છે, જેમાં શિવ ગાયત્રીના ઉપયોગ કરે છે. વીરશૈવોના લગ્નવિધિ વૈદિક મંત્રોથીજ કરવામાં આવે છે, માત્ર હોમ નથી કરતા. વીરશૈવોની નિત્ય ધાર્મિક ક્રિયામાં ગળાની આસપાસ બાંધેલ લિંગ જેને ઇષ્ટ લિંગ કહે છે તેની પૂજા મુખ્ય છે. એઓને શિવ મંદિરોમાં જવાની કે ત્યાં

પૂજા કરવાની ખાસ જરૂર નથી. એટલે શિવનાં બહેર મંદિરો સાથે એઓને સાક્ષાત્ સંબંધ નથી.

જો કે લિંગાયતોએ ઉપર જણાવેલા કેટલાક સુધારા દાખલ કર્યા છે પણ એ ઉપરથી એ બધા શૂદ્રમાંથી નીકળ્યા છે એમ માનવાનું ઠારણ નથી. ખરી રીતે લિંગાયતોમાં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયનું મિશ્રણ જણાય છે. લિંગાયતના ચારમાંના પહેલા એ વર્ગ પોતાને લિંગી બ્રાહ્મણ ગણે છે એ યથાર્થ લાગે છે. આચાર્ય અથવા જંગમ લિંગાયતો પોતાને, દીક્ષા વખતે પુજાતા આરાધ્યાન્ત નામ વાળા પાંચ આચાર્યોના વંશજો માને છે, એ માન્યતાથી પણ તેઓ બ્રાહ્મણ છે. એમ સૂચવાય છે. બજજીગ અને પંચમશાસ્ત્રી વૈશ્ય વર્ગના લાગે છે. જેમ બીજા વૈશ્યો ખેતી, વેપાર વગેરે ધંધાઓ કરે છે, તેમજ આ લોકો પણ ખેતી વેપાર વગેરે ધંધાઓ કરે છે.

રસેશ્વર દર્શન.

પાશુપત, શૈવ વગેરે ઉપરાંત સર્વદર્શન સંગ્રહકાર રસેશ્વર દર્શનને પણ માહેશ્વર દર્શન માને છે. આ રસેશ્વર દર્શનના ગ્રંથો હાલમાં વૈદ્યામાં વપરાય છે ખરા, પણ ધાર્મિક સાહિત્યમાં એની ગણતરી નથી. છતાં સર્વદર્શન સંગ્રહકારના મતને અનુસરી રસેશ્વર દર્શનને માહેશ્વર માની એનો ટુંકો સાર સર્વદર્શન સંગ્રહમાંથીજ અહિં ઉતાર્યો છે.

આ રસેશ્વરભક્તો કહે છે કે મુક્તિ જ્ઞાનથી થાય છે એ વાત ખરી, પણ જ્ઞાન અભ્યાસ વગર થતું નથી અને અભ્યાસ દેહ સ્થિર હોય ત્યારેજ બની શકે, માટે દેહ સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન

કરવો. વળી જીવન્મુક્તિનો અનુભવ તો સ્થિર શરીરથીજ થઈ શકે. હવે શરીરને સ્થિર કરનાર તો રસ-પારદ જ છે. આ સંસારની પાર પોચાડે છે માટે એ પારદ કહેવાય છે. વળી રસાર્ણવમાં શિવ કહે છે કે “આ પારદ મારા દેહનો રસ છે માટે રસ કહેવાય છે” અને બીજે ઠેકાણે શિવ કહે છે કે “હે પાર્વતિ, અજિત વાડું બીજ છે અને પારદ માડું બીજ છે, આ બેયનો સંયોગ મૃત્યુ અને દરિદ્રતાનો નાશ કરે છે.” વળી રસાર્ણવમાં કહ્યું છે કે “છ દર્શનોમાં શરીર પડ્યા પછી મુક્તિ થાય છે એમ માન્યું છે જેથી એ મુક્તિ હાથમાં રહેલાં આમળાં પેઠે પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી માટે શરીરની રસ અને રસાયનોથી રક્ષા કરવી.” આ રસવિદ્યાના ઉપાસકો માને છે કે જો કે આ ભૌતિક શરીર અનિત્ય છે પણ રસના ઉપયોગથી જ રસમય દિવ્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તે ચિરંજીવ છે અને એ શરીરમાં જ જીવન્મુક્તિનો અનુભવ થઈ શકે છે. ઘણા દેવો, રાજાઓ અને ઋષિઓ આ રસમય દિવ્ય શરીરમાં જીવન્મુક્ત થઈને હજી ફરે છે. આ વિષયમાં શિવ પાર્વતિને કહે છે કે પિંડ ધારણ કર્મયોગથી થઈ શકે છે. કર્મયોગ એ પ્રકારનો છે. એક રસનો અને બીજો પવનનો; રસ અને વાયુ બેય મૂર્ચ્છિત થાય તો રોગોને દૂર કરે છે, મરે તો જીવડે છે અને અંધાય તો આકાશમાં ચલાવે છે.

મૂર્ચ્છન વગેરે ૧૮ સંસ્કારો પારા ઉપર કરવાથી રસ-સિદ્ધ થાય છે. આ ૧૮ સંસ્કારોનું વર્ણન રસહૃદય વગેરે ગ્રંથોમાં સવિસ્તર આપેલું છે પણ અહિં એનું પ્રયોજન નથી. પણ આ રસસિદ્ધો એમ માનતા જણાય છે કે આ રસશાસ્ત્ર માત્ર ધાતુવાદ

(Chemistry) અર્થેજ નથી પણ સાક્ષાત્ મુક્તિના સાધન રૂપ છે. ગોવિંદ ભગવત્પાદ સ્પષ્ટ કહે છે કે “વિદ્યાઓના સ્થાન રૂપ અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના મૂળ રૂપ અજરામર શરીર સિવાય બીજું શ્રેય શું છે? અને એક આ રસરાજ શરીરને અજરામર કરે છે. વધારે શું! રસરાજના દર્શનથી, સ્પર્શથી, સ્મરણથી, પૂજનથી, દાનથી અને લક્ષણથી પણ પુણ્ય થાય છે. પૃથિવીમાં કેહારેશ્વર વગેરે જે જે શિવલિંગો છે તેના દર્શથી જે પુણ્ય થાય છે, તે પુણ્ય રસના દર્શનથી થાય છે, આ રસનું દર્શન, પૂજન વગેરે રસનું શિવલિંગ બનાવીને કરવાનો વિધિ છે. રસાર્ણવમાં કહે છે કે કૌટિ શિવલિંગ પૂજનથી જે ફળ થાય તેટલું ફળ એક રસલિંગના પૂજનથી થાય છે.”

ગુજરાતમાં શૈવ ધર્મનો પ્રચાર.

ગુજરાતમાં શૈવ ધર્મનો પ્રચાર ઘણા જુના વખતમાં થયો છે. ગુજરાતમાં શૈવ ધર્મનાં બે મુખ્ય તીર્થ સ્થાનો છે. ૧ સોમનાથ અને બીજું નર્મદા. નર્મદામાંથી શિવ ત્રિંગો નીકળે છે એમ મનાય છે. શૈવો ગંગા પેઠે નર્મદાને પણ માને છે, અને નર્મદા કાંઠે અનેક શૈવ તીર્થો ઉભાં થયાં છે. ગુજરાતની વસ્તી નર્મદાની યાત્રા બહુ ભક્તિથી કરે છે. સોમનાથ તો શૈવ તીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત છે. જેવું

૧ આ રસેશ્વર સંપ્રદાય, પ્રાચીનકાળમાં પ્રચલિત હતો તો તે દેખાતો નથી, પણ હાલમાં જામનગર (કાઠિયાવાડ) માં રસેશ્વરધર્માચાર્ય મણિશંકર વિઠલજી એ રસેશ્વર ધર્મ ચલાવ્યો છે. તેઓ એ મતને શૈવ મત નથી ગણતા પણ દુનીયાનો ધર્મ ગણે છે, અને એમણે આ જુના મતનો ખાસ આશ્રય લીધો નથી.

ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનું ધામ દ્વારિકા છે તેવું શૈવ ધર્મનું સોમનાથ પાટણ છે. જે સ્થળે પ્રાચીન કાળથી આખા ભારત વર્ષનાં તીર્થ સ્થાને ગણાય છે. પ્રભાસ પાટણનું તીર્થ રૂપે વર્ષનું માહાભારતમાં મળે છે. પણ મહાભારતના વર્ષનું ઉપરથી એ વખતે એ શૈવ તીર્થ થયું જણાતું નથી; પછી ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના વખતમાં તે સોમનાથ પાટણ ગુજરાતનું મોટું શૈવ તીર્થ ગણાતું હતું; અને પુરાણોમાં ૧૨ જ્યોતિર્લિંગોના વર્ણનમાં સોમનાથનો ઉલ્લેખ મળે છે એ ઉપરથી પૌરાણિક કાળમાં જ સોમનાથ શૈવતીર્થ તરિકે પ્રસિદ્ધ થયું હશે એમ જણાય છે. કાળ બળે, વર્તમાનમાં સોમનાથની એવી ખ્યાતિ રહી નથી અને કાશી, કેદારનાથ, રામેશ્વર વગેરે જ્યોતિર્લિંગો જેટલી સોમનાથની ખ્યાતિ હાલમાં દેખાતી નથી, પણ વચલા કાળમાં સોમનાથ પણ એવુંજ મહાતીર્થ ગણાતું હતું. આખા હિંદુસ્થાનના યાત્રાળુઓ સોમનાથની યાત્રા કરવા આવતા હતા. વળી આજે ગુજરાતીઓને ગુજરાતનાં તીર્થ માટે એવું અભિમાન રહ્યું નથી પણ વચલા કાળના-ગુજરાતની જહો-જલાલીના વખતના ગુજરાતીઓને સોમનાથ માટે અસાધારણ અભિમાન હતું. જય સોમનાથની ગર્જનાથી ગુજરાત ગાજી ઉઠતું; સોમનાથના રક્ષણ માટે કોઈ ગુજરાતી પ્રાણ આપવામાં પાછો ન પડતો. સોમનાથના લિંગની તથા મંદિરની ભવ્યતા, સમૃદ્ધિ તથા કીર્તિ પણ એવાંજ હતાં. ગુજરાતના તથા ગુજરાત બહારના અનેક રાજાઓએ તથા શ્રીમંતોએ સોમનાથની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે છૂટે હાથે દાનો કર્યાં હતાં. મૂળરાજ, ભીમદેવ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ, એ ગુજરાતના આર સોલંકી રાજાઓએ સોમનાથની યાત્રા કરી હતી, વિશેષ શું ?

સોમનાથની સમૃદ્ધિ હિંદુસ્થાન ખહાર પણ એટલી પ્રખ્યાત હતી કે મહમુદ ગઝનવીને સોમનાથ લુંટવાનું આકર્ષણ થયું. ઇ. સ. ૧૧ માં શતકની શરૂઆતમાં આટલું સમૃદ્ધ તીર્થ તે પહેલાં ઘણા વખતથી પ્રખ્યાત હોવું જોઈએ. ગુજરાતના લોકોની તથા રાજાની સોમનાથ ઉપર એવી ભક્તિ હતી કે મહમદે ગુજરાતની ખહાર પગલાં મૂક્યાં ન મૂક્યાં ત્યાં તો સોમનાથના દેવાળનો જીર્ણોદ્ધાર પણ થઈ ગયો. પણ વળી એ નવું બંધાએલું મંદિર મહમદ ગીઝનવી પછી ગુજરાતના સુલતાન મુઝફર પહેલાએ (ઇ. સ. ૧૪૦૧ માં) તથા અહમદશાહ બીજા (ઇ. સ. ૧૪૧૨ થી ૧૪૪૩) એ તોડ્યું હતું. આ રીતે મુસલમાની કાળમાં અનેક વાર લુંટાયેલું, તૂટેલું તથા ફરી ફરી પ્રતિષ્ઠિત થતાં ક્ષીણ વૈભવ સોમનાથનું મંદિર હજી હલું છે.

ઇ. સ. ૧૦૨૫ માં મહમદ ગઝનવીએ સોમનાથનું મંદિર લુંટ્યું ત્યારે એ મંદિર કેવી સ્થિતિમાં હતું એનો કાંઈક ખ્યાલ મુસલમાની તવારિખો ઉપરથી આવે છે. એવી હંતકથા છે કે સોમનાથનું મૂળ મંદિર સોમે-ચંદ્રે સોનાનું ચલાવેલું, પછી ભગવાન કૃષ્ણે તે સ્થળે લાકડાનું મંદિર કરાવ્યું અને ઇવટ ગુજરાતના રાજા બીમદેવે પથ્થરનું મંદિર કરાવ્યું. આ હંતકથામાં એટલું સત્ય જણાય છે કે જૂના કાળમાં લાકડાનું મંદિર હશે, એ વખતે આ દેશમાં ઘણાં ખરાં મંદિરો લાકડાનાં થતાં, પછી એ પથ્થરનું બંધાયું. જોકે પથ્થરનું ક્યારે અને કોણે બાંધ્યું તે ખબર નથી પણ મહમદ ગીઝનવીએ તોડ્યું ત્યારે તો એ પથ્થરનું વિશાળ મંદિર હતું. ફરતી ખાખવાળા વિશાળ કિલ્લાની વચ્ચે

સુંદર કોતર કામવાળા અનેક સ્તંભોથી સુશોભિત તથા ઉંચા શિખર ઉપર ફરકતી ધમ્મવાળું ભવ્ય મંદિર મહમદે તોડી નાખ્યું. એણે જે લિંગ તોડ્યું તે પણ જમીનની ખૂદાર નવ ફીટ ઉંચું (અને છ ફીટ જમીનની અંદર) ભવ્ય લિંગ હતું. મહમદ પાછો ગયા પછી ભીમદેવે સોમનાથના મંદિરનો જે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, તે તેના પ્રધાન વિમળશાહના દેલવાડના મંદિર જેવો સુંદર હશે. છતાં ભીમદેવે બાંધેલા મંદિરને કુમારપાત્રે મરામત કરાવી વધુ સુશોભિત કર્યું. ફરી ૧૪ મા ૧૫ મા સૈદ્રમાં મુસલમાનોએ આ મંદિરને વારંવાર તોડ્યા પછી પણ એનો તરત શ્રદ્ધાળુ હિન્દુઓએ જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો. હાલમાં જે મંદિર છે તે મહારાજા હોલકરની વિધવા-રાણી અહમદયાબાદએ ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં નવું બંધાવ્યું છે. પ્રાચીન ભવ્ય મંદિરનું બંદર સમુદ્ર કાંઠે હજી દેખાય છે, એના ઉંચા કોતરકામવાળા ચાંલલાના કટકાઓ તથા બીજા અનેક અવશેષો જૂના બંદરમાં દરાચાના પાણીથી ઘેવાય છે. કેટલાક પથરાઓ તો મરજીદોમાં ચણાઈ ગયા છે.

મહમદે આ મંદિર લુંટ્યું તે ખેડેલાં સોમનાથની હંમેશાં એક હજાર પ્રાદેશો પૂજા કરતા અને અનેક રાજ કન્યાઓ આરતી વખતે સોમનાથ સામે નૃત્ય કરતી. સોમનાથના ખરચ માટે જુદા જુદા રાજાઓ તરફથી દશ હજાર ગામોની ઉપજ મંદિરને મળતી. તે ઉપરાંત સૈદ્ધાંતથી લકત શ્રીમન્તોએ કરેલાં દાનોથી મંદિરનો ખર્ચનો ભર્યો હતો. સોમનાથના ઘાંટોની સોનાની સાંકળો જ ૨૦૦ મણુ વજનની હતી. મંદિરમાં ભેતી તથા બીજાં રત્નોથી જડેલાં છત્રો હતાં, મંદિરની દીવીઓ રાત જડીત હતી અને શિવલિંગ પોતે

જેની કિંમત ન આંકી શકાય એવાં રત્નોથી જડેલું હતું. ૫૦૦ ગાનારીઓ મંદિરમાં રહેતી તથા ૩૦૦ હજારો બ્રાહ્મણોની હજારો ઠરવા રહેતા.

આ બધી સમૃદ્ધિથી આઠર્ષાદ્ય તથા મૂર્તિલજ્જક તરીકે કીર્તિ સંપાદન કરવા મહમદ આગ્યો, મંદિરમાં લોહીની નીકા વહી, પણ છેવટ મહમદ જીત્યો અને ૨૦ લાખ દીનારની લુટ લઈ પાછો ગયો.

પાછળ લખેલી સીન્ત્રા પ્રશસ્તિ ઉપરથી સોમનાથનું મંદિર પાશુપત મતના આચાર્યોના હાથમાં ઘણા કાળ સુધી હતું એમ જણાય છે. ગુજરાતમાં પાશુપત મતનો પ્રચાર એક કાળે હોવાનું બીજું પણ કારણ છે. પાશુપત સંપ્રદાય ચલાવનાર નકુલીશ પાશુપત ગુજરાતના હતા અથવા ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા હતા એમ કેટલાક જૂના લેખો ઉપરથી જણાય છે. એકલિંગજી પાસેના નાથના મંદિરના વિ. સં. ૧૦૨૮ ના લેખમાં શિવ લકુલીશરૂપે ભૂગુ કચ્છ દેશમાં અવતર્યા હતા એમ લખ્યું છે, તથા સીન્ત્રા પ્રશસ્તિ નામથી ઓળખાતા બીજા લેખમાં શિવ લકુલીશરૂપે અવતર્યા હતા અને લાટ દેશમાં કાયાવરોહ (વડોદરા રાજ્યનું કારવણ) માં રહેતા હતા એમ લખ્યું છે. આ ઉપરાંત વાયુપુરાણ અને શિવપુરાણમાં પણ લકુલીશ કારવણમાં જન્મેલા હતા એમ કહ્યું છે (જુઓ કારવણ માહાત્મ્ય). પાશુપત જેવા જૂનામાં જૂના શૈવ સંપ્રદાયના મૂળ પ્રચારક આચાર્ય લકુલીશ ગુજરાતમાં થઈ ગયા હતા એ ગુજરાતે ઓછું અભિમાન લેવા જેવું નથી. લકુલીશે પાશુપત મતનો ગુજરાતમાં ફેરો પ્રચાર ક્યાં સુધી ચાલ્યો તે કહી શકાતું નથી પણ સીન્ત્રા

પ્રશસ્તિ વગેરે ચોક્કસ પ્રમાણોથી પાશુપત મતનો મધ્યકાળમાં ગુજરાતમાં ઘણો પ્રચાર હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં શિવભક્તિ (સાંપ્રદાયિક કે સામાન્ય પૌરાણિક) નો પ્રચાર દર્શાવનારાં કેટલાંક પ્રમાણો નીચે ઠાલાતુક-મમાં બતાવ્યાં છે.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક કાળની શરૂઆતના રૂદ્રદામ, રૂદ્રસિંહ વગેરે ક્ષત્રપ રાજાઓ પોતાનાં નામો રૂદ્રાદિ રાખે છે એ ઉપરથી તેઓ રૂદ્ર ભક્ત હોવાનો સંભવ છે. ક્ષત્રપ પછી ગુજરાત ગુપ્તોના આધિપત્ય નીચે આવ્યું હતું; જેઓ મોટે ભાગે વૈષ્ણવ હતા. પણ તે પછી ગુજરાતમાં સમૃદ્ધ રાજ્ય જમાવનાર વલ્લભી રાજાઓ (ઈ. સ. ૫૦૯થી ૭૬૬) નો મોટો ભાગ (એક બે રાજાઓને બાદ કરતાં બધા જ) માહેશ્વરહતો; એમ એમના લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળા પાસે વલ્લભીપુરનાં ખંડેરામાં એ વખતનાં મોટાં શિવલિંગો તથા મોટા પોઠીઆઓ મળી આવે છે. વલ્લભી રાજ્યના નાશ પછી ગુજરાતમાં અણહિલપુર પાટણનું રાજ્ય (ઈ. સ. ૭૪૬ માં) સ્થપાયું. આવખતના શૈવ ધર્મના પ્રચારને દેખાડનારા જે લેખો મળે છે તે નીચે નોંધ્યા છે. સદ્રત રણજીતરામ વાવાભાઈએ ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી લેખોનો જે સંગ્રહ કર્યો હતો તેમાંથી આ તારવણી કરી છે. આ લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ઈ. સ. ૧૦ માથી ૧૪ મા શતક સુધી ગુજરાત અને એની આસપાસના દેશોમાં શૈવ-પાશુપત ધર્મનો જખરો પ્રચાર હતો, સોમનાથ શૈવ ધર્મનું પશ્ચિમમાં મુખ્ય ધામ હતું. ઘણુંકરી પાશુપત મતનો સોમનાથમાં એક પ્રખ્યાત મઠ હતો. એ મઠના આચાર્યો-

માંન ઘણા પ્રખ્યાત વિદ્વાનો થઈ ગયા હતા અને ગુજરાતના સમાજ ઉપર એમની ઘણી અસર હતી. મૂળરાજ, ચામુંડરાજ, વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ ભીમદેવ, કર્ણુદેવ, જયસિંહદેવ (સિદ્ધરાજ), કુમારપાલ, મૂળરાજ (ખીજે) અને ભીમ (ખીજે) આટલા ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓને એક લેખમાં ઉમાપતિવરલખ્યપ્રસાદ ઠંથા છે અર્થાત્ આ બધા શિવમાં લકિત દેખાડતા.

હવે ઠાળાનુક્રમમાં જેમાં શૈવ ઉલ્લેખ હોય એવા થોડા લેખો જોઈએ. પાટણના ગોસાંઈ નારાયણ ભારતી પાસેના મૂળરાજના વિ. સં. ૧૦૩૦ના તામ્રપત્રમાં વચ્છકાચાર્યને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ આચાર્ય શૈવ જણાય છે.

મૂળરાજના ઠીના વિ. સં. ૧૦૪૩ના તામ્રપત્રમાં રૂદ્ર મહાલય દેવને પૂજીને દાન આપ્યાનો લેખ છે. તામ્ર પત્ર ઉપર નન્દીનું ચિહ્ન છે. આ લેખ ઉપરથી રૂદ્ર મહાલય વિ. સં. ૧૦૪૩ ખેડેલાં બધાંયો જણાય છે. આ વખતમાંજ, સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમહાલય બંધાવનાર મૂળરાજે સોમનાથનું પણ રૂદ્રમહાલય જેવું પથ્થરનું મંદિર બંધાવ્યું હોય એ સંભવિત છે. બેયનાં બંડેરોની કળા સરખાવી જોવી જોઈએ.

વિ. સં. ૧૦૫૧ના મૂળરાજના બાબેરાના તામ્ર પત્રમાં ચરાચર ગુરૂ ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

(E. I. Vol. X P. 76)

વિ. સં. ૧૦૮૬ના ભીમદેવના તામ્ર પત્રમાં ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને ઠંથામાં મસુર ગામ આચાર્ય મંગલ શિવના પુત્ર

અદારક અજયપાલને આખ્યાનો લેખ છે. આ આચાર્ય પાશુપત મતના હશે.

(I. A. VI p. 193)

ધમડાછાના કર્ણુ સોલંકીના વિ. સં. ૧૧૩૧ના તામ્રપત્રમાં ચરાચર ગુરુ મહેશ્વરને પૂજીને કર્ણુદેવે દાન આપ્યાનો લેખ છે. આ તામ્રપત્રના બીજા પત્રમાં લાટના મહામંડલેશ્વર દુર્લભરાજે નારાયણને પૂજીને ગામનું દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. બેય પત્રમાં એક જ સાલ (શક ૯૯૬ કે વિ. સં. ૧૧૩૧) છે અને એક જ દાનની વાત છે. અર્થાત્ ગુજરાતનો રાજા શિવ ભકત હતો અને એનો લાટનો મહામંડલેશ્વર વિષ્ણુ ભકત હતો.

વિ. સં. ૧૧૪૮ના કર્ણુદેવના સૂનકના તામ્રપત્રમાં ભગવાન ભવાની પતિને પૂજીને જમીન આપ્યાનો લેખ છે.

E. I. Vol Ip 317.

વિ. સં. ૧૨૦૨ના કુમારપાલના વખતના માંગરોળના લેખમાં શિવ સ્તુતિથી આરંભ છે અને સુરાષ્ટ્રના રક્ષક સોમરાજે પોતાના પિતાના નામથી સહજીવ મહેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યાનો લેખ છે.

(Cousens list p. 246)

વિ. સં. ૧૨૦૭ના ચિતોડ ગઢના મોઢલજીના મંદિરના શિલા લેખમાં કુમારપાલ રાજ્યએ શ્રી સમિધેશ્વર દેવને પૂજીને શિવ ચરણની પૂજા માટે ગામ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

(E. I. 11 p. 422)

વિ. સં. ૧૨૧૩ના નાંદોદના તામ્રપત્રમાં તથા વિ. સં. ૧૨૧૮ના બૃહત્સપ્તસૂત્રમાં કુમારપાલને ઉમાપતિવર લખ્ય પ્રસાદ ઠહેલ છે.

ઉદ્દેપુરના વિ. સં. ૧૨૨૦ ના તામ્રપત્રમાં ઉમાપતિવર લખ્ધ પ્રૌઢપ્રતાપ કુમારપાલના મહા સાધનિક વસન્તપાળે ઉદ્દાલેશ્વર દેવ માટે દાન આપ્યાનો લેખ છે.

વિ. સં. ૧૨૨૫ માં સોમનાથની ભાવ બૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિ લખાયેલ છે. જે પ્રશસ્તિનો ભાંગેલો પથરો પાટણમાં ભદ્રકાળીના મન્દિરની એક ભીંતમાં મળી આવ્યો છે. આ લેખમાં લખ્યું છે કે સોમનાથનું દેવળ, પ્રથમ સોમે સોનાનું બંધાવ્યું હતું, પછી *રાવણે રૂપાનું બંધાવ્યું પછી ભીમદેવે પથ્થરનું બંધાવ્યું અને છેવટ કુમારપાળના વખતમાં સોમનાથના મઠપાત્ર આ ભાવ બૃહસ્પતિની દેખરેખ નીચે મોટા પાયા ઉપર તેની મરામત થઈ કુમારપાલે ભાવ બૃહસ્પતિને બ્રહ્મપુરી ગામ આપ્યું.

આ પાશુપતાચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિ વિષે એ પ્રશસ્તિમાંજ લખ્યું છે કે તેઓ કાન્યકુબ્જ પ્રાક્ષણ હતા, માળવાના રાજાના ગુરુ હતા, સિદ્ધરાજ જયસિંહના મિત્ર હતા, તેણે બીજાં પણ અનેક શિવમંદિરો બંધાવ્યાં અનેકનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, શહેરની આસપાસ કિલ્લો બાંધ્યો, પ્રાક્ષણો માટે ઘરો બાંધ્યાં, સોમનાથના રસ્તામાં વાવો બંધાવી.

* એક દંતકથામાં રાવણને બદલે કૃષ્ણે લાકડાનું બંધાવ્યું એમ વર્ણન છે. જુઓ પાનું ૧૨૮

† કુમારપાળે જેની મરામત કરાવી હતી તે મન્દિરનો ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં અલકુબાને નાશ કર્યો પછી નૂતનાગઢના રા. ચૌધા ખેંગારે (ઇ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૩૧૩) ઘણી સુંદર મરામત કરાવી હતી. આ રીતે અનેકવાર ભાંગફાટ અને મરામત વારાફરતી થયા પછી છેવટ મુઝફ્ફરશાહ બીજાએ ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં મન્દિરને તોડી તેને મસિદાનું રૂપ આપ્યું, ત્યાર પછી જીર્ણોદ્ધારનો વિચાર છોડી દેવો પડ્યો.

વિ. સં. ૧૨૨૬ના ઉમરછાના તામ્રપત્રમાં એ વખતના ગુજ-
રાતના રાજા અજયપાલને પરમ માહેશ્વર કહેલ છે, અને ઉદયપુરમાં
વૈદ્યનાથની પંચોપચાર પૂજા માટે ઉમરછા ગામ દાનમાં આપ્યાનો
લેખ છે.

(I. A. XV:111 p. 347)

વિ. સં. ૧૨૩૧ના મંડલેશ્વર વૈજલદેવના તામ્રપત્રમાં શિવની
સ્તુતિથી આરંભ છે, છતાં ભગવાન ભવાની પતિને તથા લક્ષ્મી
પતિ પુરુષોત્તમને બન્નેને પૂજીને દાન આપ્યાનો લેખ છે.

(I. A. XV:111 p. 80)

વિ. સં. ૧૨૬૩ના ભીમદેવના તામ્રપત્રમાં ભગવાન ભવાની
પતિને પૂજીને લીલાદેવીએ સ્થાપેલા ભીમેશ્વર અને લીલેશ્વર દેવ
માટે ઇંદિલા ગામ આપ્યાનો લેખ છે.

(I. A. VI p. 194)

સિંહ સં. ૯૩ (વિ. સં. ૧૨૬૨-૬૩)ના ભીમદેવના તામ્ર
પત્રમાં રાજા પોતે ચરાચર ગુરુ ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને
ભૂમિદાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

(I. A. XVIII p. 109)

વિ. સં. ૧૨૬૪ના ભીમદેવના વખતના હિમ્બાણુકના તામ્ર
પત્રમાં મેહુરરાજ જગમદસે પોતાના માતૃપિતાના નામ કૃપર
ઐંડરેશ્વર તથા પૃથ્વીદેવીશ્વરની મૂર્તિઓ તાળાબામાં કરાવી તથા
તેની પૂજા માટે દાન આપ્યું એ બાબતનો લેખ છે.

(I. A. XI p. 337)

વિ. સં. ૧૨૬૫ના આબુના લેખમાં લખ્યું છે કે ભ્રમજેનના મઠ-
પતિ કેદાર રાશિએ અય્યેશ્વરમાં કનખલમાં કોટેશ્વરના મંદિરનો
તથા અતુલનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો; શૂલપાણિનાં બે નવાં
મંદિરો ચણાવ્યાં અને કનખલમાં શંભુના મંદિરના મંડપમાં
સ્તંભો ઉભા કરાવ્યા; વળી એની બેન મોક્ષેશ્વરીએ પણ શિવ મંદિર
ખંધાવ્યું. આ લેખમાં કેદાર રાશિની ગુરૂપરંપરા પણ આપી છે.

(I. A. XI p. 220)

વિ. સં. ૧૨૭૩ની સોમનાથની પ્રશસ્તિ એક થાંભલા ઉપર
સોમનાથ પાટણમાં કાઝીના ઘર પાસે મળી આવી છે.

(E. I. II p. 437)

વિ. સં. ૧૨૮૩ના ભીમદેવના તામ્રપત્રમાં ભીમદેવે ભગવાન
ચરાચર ગુરૂ ભગવાનીપતિને પૂજીને મંડલીના શ્રીમુલેશ્વર દેવની
નિત્ય પૂજા માટે નતાઉલી ગામ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

(I. A. VI p. 192)

વિ. સં. ૧૨૮૭ના ભીમદેવના લેખમાં ચરાચર ગુરૂ ભગવાન
ભગવાનીપતિને પૂજીને આનલેશ્વર અને સલખણેશ્વર દેવની નિત્ય
નૈમિત્તિક પૂજા માટે મંડલીના મુલેશ્વર દેવના મઠના સ્થાન
પતિને દેવાઉ ગામ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

(I. A. VI p. 201)

વિ. સં. ૧૨૮૮ના ભીમદેવના તામ્રપત્રમાં પણ આનલેશ્વર
અને સલખણેશ્વરનો ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૧૨૬૫ના ભીમદેવના તામ્ર પત્રમાં વીરભેશ્વર દેવ અને સૂમલેશ્વર દેવનાં નૈવેદ્યપૂજા વગેરે માટે ત્યાંના મહાધિપતિને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. (I. A. VI p. 205)

વિ. સં. ૧૨૯૮ના તામ્રપત્રમાં, સલખણપુરમાં સોલંકી રાણા આનાઉ લૂણાપ્યાસકે (લવણપ્રસાદે) પોતાની માતા સલખણદેવીના નામથી સ્થાપેલ આનલેશ્વર અને સલખણેશ્વર દેવ માટે જયંતસિંહે ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજાને સાંપાવાડા ગામ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. (I. A. VI p. 196)

વિ. સં. ૧૨૮૭માં આળુના નેમીનાથના મંદિરની પ્રશસ્તિ લખનાર સોમેશ્વર પુરોહિતે વિ. સં. ૧૩૧૧માં વીસળદેવના રાજ્ય કાળમાં ડભોઈમાં વૈદનાથ દેવની પ્રશસ્તિ લખી છે.

(E. I. 1 p. 25)

વિ. સં. ૧૩૧૭ના વીસલદેવના સમયના લેખમાં મહા મંડલેશ્વર રાણુક શ્રી સામંતસિંહદેવે કેટલાક ગ્રાહ્યણોના ભોજન માટે તથા શ્રી મૂલેશ્વર દેવના મહાપતિ મહામુનીંદ્ર વિશ્વામિત્રના નિર્વાહ માટે ભગવાન ભવાનીપતિને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આજ લેખમાં બલ્લાલ નારાયણ અને રુપનારાયણ દેવની પંચોપચાર પૂજા નૈવેદ્ય માટે દાન આપ્ય નીવાત છે.

(I. A. VI p. 210)

અર્થાત્ શિવ અને વિષ્ણુ માટે એક જ માણસ તરફથી એક જ વખતે દાનો આપવામાં આવતાં; એ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે.

વિ. સં. ૧૩૨૦ના કાંટેલા ગામના મહાકાલેશ્વરના લેખમાં અર્જુન દેવના મુરારૂપના અધિકારી સામંતસિંહે એ સ્થળે મહાદેવનું

મંદિર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ વર્તમાન મહા કાલેશ્વરનું મંદિર હશે. (જુઓ પુદ્ધિપ્રકાશ—૧૯૧૫-૫૦, ૯૫.)

વિ. સં. ૧૩૨૦ના વેરાવળના હાસદ માતાના મંદિરના શિલાલેખમાં એ વખતે સોમનાથ પાટણના મઠમાં પરમ પાશુપાતાચાર્ય મહા પંડિત ધર્મમૂર્તિ ગંડશ્રી પરવીરભદ્ર મહત્તર (મહંત) હોવાનો ઉલ્લેખ છે. (I. A. XI p. 241)

વિ. સં. ૧૩૨૮ની નાતાકની પ્રશસ્તિમાં વીસલદેવે સોમનાથ ની યાત્રા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. નાનાક પોતે પણ સોમેશ્વર ભક્ત હતા.

(I. A. XI p. 106)

વિ. સં. ૧૩૪૩ની સારંગદેવના વખતની ત્રિપુરાન્ત કેશ્વરની પ્રશસ્તિ(જે સીન્ત્રા પ્રશસ્તિ નામથી પ્રસિદ્ધ છે)માં ત્રિપુરાન્તકે સોમનાથ પાટણમાં સોમેશ્વરના મંદિરના મંડપની બાજુમાં, જુદાં જુદાં નામથી પાંચ શિવ મંદિરો બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. (૧) પોતાની માતા માલ્હણદેવીના નામથી માલ્હણેશ્વર (૨) ગુરૂ ગંડ બૃહસ્પતિના નામથી બૃહસ્પતીશ્વર (૩) એની સ્ત્રી ઉમાના નામથી ઉમેશ્વર. (૪) પોતાના નામથી ત્રિપુરાંતકેશ્વર અને (૫) પોતાની પ્રિયા રમાના નામથી રમેશ્વર. આ લેખમાં સોમનાથના પાશુપત આચાર્યો વિષે નીચેની હકીકત લખેલી છે.

સાક્ષાત્ શંકર વિશ્વ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે ભદ્રારક શ્રી લકુલીશ રુપે ઉત્પન્ન થયા હતા. (સ્ત્રો. ૧૪)

આ લકુલીશ લાટના અલંકારરૂપ, કારોહણમાં આવીને રહ્યા હતા. (સ્ત્રો. ૧૫)

આ લકુલીશના, જુદાં જુદાં પાશુપતમતો ઠરવા માટે કુશિક ગાર્ગ્ય, કૌરુષ અને મૈત્રેય નામના ચાર શિષ્યો થયા; આ ચારેયની ચાર શાખાઓ ચાલી(શ્લો. ૧૭) આમાંથી ગાર્ગ્યજોત્રી કાર્તિક-રાશિ સ્થાનાધિપતિ થયા. (શ્લો. ૧૯) એના શિષ્ય વાલ્મીકિરાશિ અને તેના ત્રિપુરાંતક. આ ત્રિપુરાંતક યાત્રા કરતા ઠરતા કેદારનાથ થી રામેશ્વર સુધી થઈ પશ્ચિમનાં તીર્થો ઠરવા માટે દેવપત્તન (સોમનાથ પાટણ) આવ્યા, જ્યાં મહાપતિ ગંડ બૃહસ્પતિએ એમને (ત્રિપુરાંતકને) મહત્તર (મહંત) ઠર્યા. (E. I. - p. 271)

આ લેખ ઉપરથી તથા ઉપર નોંધેલા બીજા લેખો ઉપરથી ગુજરાતમાં પાશુપત મતનો ઇ. સ. ૧૦ માં શતકમાં સારો પ્રચાર થયેલો દેખાય છે. એ વખતથી બંધાવા માંડેલાં અનેક સુંદર અને ભવ્ય શિવ મંદિરો સાથેના મઠોમાં પાશુપત આચાર્યો તથા એમના શિષ્યો વસતા હતા; ગુજરાતના પટોશી મેવાડ રાજ્યમાં આવેલા એક લિફ્ફળના પૂજારીઓ તથા મેવાડના રાણાઓના હારિત શશિ વગેરે ગુરૂઓ કુશિક શાખાના પાશુપતાચાર્યો હતા, એમ એક લિફ્ફળનાં મંદિરની બાજુના લકુલીશ મંદિરની વિ. સં. ૧૦૨૮ ની પ્રશસ્તિથી જણાય છે. આ ઉપરથી પણ ૧૦ માં શતકથી પશ્ચિમમાં ગુજરાત રજપુતાનામાં પાશુપત આચાર્યોના હાથમાં શિવ મંદિરો આવ્યાં જણાય છે. મેવાડમાં કુશિક શાખાના પાશુપત આચાર્યોનો અને ગુજરાતમાં ગાર્ગ્ય શાખાના આચાર્યોનો વાસ હતો.

લખણપાળના બોદામયૂતાના લેખમાં નીચેની હકીકત છે. અણહિલ પાટકનો વર્મ શિવ નામનો શૈવ સાધુ હતો, જેણે બૌદ્ધો

એ દક્ષિણપથમાં બેસારેલી એક મૂર્તિનો પોતાની મન્ત્ર શક્તિથી નાશ કર્યો, પછી કાશ્મીરમાં પોતાની અમાનુષી શક્તિના બીજ પશુ દાખલા બતાવ્યા. તે પછી એ બોદામયૂતા ગયો જ્યાં દેવપાલ (ધ. સ. ૧૨૫૬?) ના પ્રધાને એને મઠાધિપતિ નીમ્યો. આનો શિષ્ય મૂર્તિગણુ દેવપાલના પૌત્ર સુરપાલનો ગુરુ હતો, એનો શિષ્ય ઇશાનશિવ સુરપાલના અમૃતપાલનો ગુરુ હતો. આ લેખ અમૃતપાલના ભાઈ લખમણપાલ (ધ. સ. ૧૩૩૦?) નો છે. ઇશાનશિવ પંચપ્રવર વત્સ ગોત્રનો ગ્રાહ્ય હતો. (F.I.Lh. 63)

વિ. સં. ૧૩૮૭માં અચલેશ્વરના મહા મઠના મહામુનીંદ્ર શર્વેશ્વર હતા.

આખું પર્વતના વિ. સં. ૧૩૩૭ના લેખમાં રૂપાનાં, પાપાલુનાં સુવર્ણનાં અને રત્નોનાં લિંગો કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ લેખમાં વેજસિંહવિજય વગેરેને પરમ માહેશ્વર કહ્યા છે.

વેરાવળના: વિ. સં. ૧૪૪૨ના લેખમાં નમઃશિવાય થી આરંભ છે અને વિ. સં. ૧૪૪૮ના લેખમાં સંગમેશ્વર સ્થાપ્યા નો ઉલ્લેખ છે.

ધાંગધ્રા પાસે ખાંભડાના શિવ મંદિરમાં વિ. સં. ૧૫૨૦નો લેખ છે.

ગુજરાતમાં ધાર્મિક કળાના ઉંચા નમુના બહુ નથી પણ જે થોડા છે તે રત્નરૂપ છે. મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર અને વિમળશાહનું જૈન મંદિર સ્થાપત્ય કળાનાં આદર્શરૂપ હોઈને ગુજરાતને દીપાવે છે. પણ શિવ ધર્મને લગતી કળાના રમણીય નમુનાઓ હશે, તો જળ-

વાયા નથી. સોમનાથનું મંદિર કળાને સુંદર નમુનો હતો એમ કહે છે અને એ તથા રૂદ્રમહાલય બંને મોઢેરાના સૂર્ય મંદિરનાં તથા વિમળશાહના મંદિરનાં લગભગ સમકાલિન હોવાથી અરેબર અતિ સુંદર અને લવ્ય હશે એમ લાગે છે. પણ મુસલમાનોના ધાર્મિક ઝનુને એનો અનેકવાર નાશ કરી નાખ્યો છે. શૈવ મંદિરો અને મૂર્તિઓ વિષે ઉપર લખેલા ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો ઉપરાંત જૂનાં મંદિરો વિષે મળી આવતી થોડી હકીકત નીચે લખી છે.

કચ્છ કેરામાં એક શિવ મંદિર છે તે લાખા કુલાણીએ બંધાવ્યું કહેવાય છે.

કુંભારીઆમાં કુંભેશ્વર મહાદેવના મંદિરના સ્તંભો વગેરેની કળા મોઢેરાના સૂર્ય મંદિરની કળાને મળતી છે. એ સાથેનાં ચાર જૈન મંદિરોની કળા પણ દેલવાડાનાં વિમળશાનાં મંદિરને મળતી છે માટે કુંભેશ્વરનું મંદિર પણ એજ સમયનું અર્થાત્ ૧૧મા શતકનું હોવું જોઈએ.

(દે. રા. ભાન્ડારકરનો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનનો જુનાં શોધ ખોળ ખાતાનો ૧૯૦૬નો રીપોર્ટ જુઓ.)

કોટેશ્વર મહાદેવમાં શિવ પાર્વતીનાં લગ્નનો દેખાવ ક્રોતરેલો છે.

કાયદ્રામાં આપેશ્વર મહાદેવનું આરસ પહાણનું મંદિર છે જેમાં લિફ્ફ તથા ત્રિમૂર્તિની મૂર્તિ છે. કાયદ્રામાં જ વિ. સં. ૧૨૨૦માં મહારાજા ધિરાજ મહામંડલેશ્વર ધારાવર્ષ દેવે શ્રીકાશીશ્વર માટે દાન આપ્યાનો લેખ છે.

આથી વધારે ઐતિહાસિક ઉદ્દેશોની જરૂર નથી; કારણ કે આથી આગળ આધુનિક સમય શરૂ થાય છે. ઇ. સ. ના ૧૨મા ૧૩મા શતક પછી કોઇ નવો શૈવ સંપ્રદાય આ દેશમાં ઉદ્ભવ્યો હોય એમ જણાતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ જૂના શૈવ સંપ્રદાયો પણ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતા ગયા છે. વર્તમાન સમયમાં શૈવ ધર્મ સાંપ્રદાયિક રૂપમાં નહિ પણ પૌરાણિક શિવ ભકિતના રૂપમાં વધારે રહ્યો છે. (કોઇ રહ્યા ખડ્યા શૈવ સાધુઓ ખાશુપત ત્રવ ધારણ કરતા હશે તે જુદી વાત.) ગુજરાતનું કોઇકજ ગામડું એવું હશે કે જેમાં ગામની વચ્ચે ચોરામાં સીતારામ, કે રાધા કૃષ્ણની પૂજા ન થતી હોય અને ગામ જહાર શિવ પૂજા ન થતી હોય. ગુજરાતનાં શિવમન્દિરો ગુજરાતીઓને ગામ જહાર ફરવા જવાનાં ઠેકાણાં છે. ઘણા ગામોમાં શૈવ મન્દિરો નહીં કાંઠે કે ગામથી દૂર એવી જગ્યાએ હોય છે કે ત્યાં જવાથી ચિત્તમાં સહેજે શાંતિ, વૈરાગ્ય અને ભકિતનો ઉદય થાય, આ રીતે લોકોમાં શૈવ ધર્મ વ્યાપક થઇ રહ્યો છે.

ઉપસંહાર.

—:૦:—

વેદકાળથી આર્યોમાં રુદ્ર પૂજા અને આ દેશના અનાર્યોમાં શિશ્ન પૂજા પ્રચલિત હતી; પાછળથી બીજા દેવોને તથા યજ્ઞ પ્રણાલીને દબાવીને પ્રધાન ભક્તિ પાત્ર, દેવો વિષ્ણુ અને રુદ્ર-શિવ થયા. જેમ જેમ આર્ય સંસ્કૃતિ આ દેશના બધા ભાગો તથા બધા વર્ગો ઉપર છવરાતી ગઈ તેમ તેમ જંગલી લોકોને પોતાની સભ્યતાથી સંસ્કારવા સાથે એ વર્ગોના કેટલાક સંસ્કારોને તેણે પોતાના કરી લીધા. આ વખતમાં આર્યો એ લિંગ પૂજાનો શિવ તત્વના જ્યોતિઃ સ્તંભની ભાવનાથી સ્વીકાર કર્યો અને મૂર્તિ પૂજા કરતાં લિંગ પૂજાને શ્રેષ્ઠ ગણી. છતાં શરૂઆતમાં રુદ્ર શિવનાં મૂર્તિ તથા લિંગ બન્ને પૂજાતાં, પછી મૂર્તિ વાળાં સુખલિંગો પૂજાતાં થયું ધીમે ધીમે મૂર્તિ પૂજા ઘટી ગઈ અને લિંગ પૂજા ઉત્તરમાં વ્યાપક થઈ ગઈ. જો કે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં હજી નટરાજ જેવી શિવમૂર્તિઓ અનેક મંદિરોમાં પૂજાય છે. વિ. સં. ના આરંભની આસપાસના વખતમાં આ સાદી શિવ ભક્તિમાંથી મૂર્તિ અને લિંગ બન્નેને પૂજનારો પાશુપત ધર્મ ઉદ્ભવ્યો. પતંજલીના વખતમાં શિવ ભાગવત નામથી ઓળખાતા શિવ ભકતો ગુપ્ત સમયમાં પાશુપત કે માહેશ્વર કહેવાવા લાગ્યા. ગુપ્ત સમયમાં આ દેશમાં અન્યોન્ય હળી મળીને ચાલતા વૈષ્ણવ, શિવ અને મહાયાન બૌદ્ધ એ ત્રણેય ધર્મો આ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સાથે સુધી વ્યાપક થઈ જતા દેખાય છે.* સાહિત્ય, શિલ્પ અને

સ્થાપત્યની આ ત્રણે ધર્મની, કુલ ગુંથણીવાળી સુદર અને લગ્ય આદર દેશ ભરમાં પથરાઈ ગયેલી દેખાય છે. વૈષ્ણવ અને અને મહાયાન માર્ગોએ જે રીતે પરસ્પર આપલે કરી છે એ રીતે શૈવ સાથે પણ મહાયાન માર્ગે આપલે કરી છે. કેટલીક યોગની તથા તાંત્રિક ક્રિયાઓ મહાયાન તથા શૈવ ધર્મમાં એક સરખી છે. વળી ગુપ્ત સમયમાં ખીસી રહેલાં દર્શનોના કેટલાક અંશોને પણ આ ધર્મોએ પોતામાં મેળવી લીધા છે. વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર સાંખ્ય વેદાંતની વધારે અસર છે; તેા શૈવ ધર્મ ઉપર સાંખ્ય યોગની વધારે અસર દેખાય છે. આ અન્યોન્ય વિનિમય તે તે ધર્મના તત્કાલિન સાહિત્યમાં જેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે તેમ તત્કાલિન કળામાં પણ દેખાય છે. હાખલા તરીકે ધારાપુરીની મહેશમૂર્તિ (જે ત્રિમૂર્તિ તરીકે ઓળખાય છે), જાનાની બુદ્ધની મૂર્તિ, અજન્તાનું બુદ્ધનું ચિત્ર (ખેડેલી ગુફામાં) અને દેવધર (અંસી જુહો) ના ખંડીયેરની શેષશાયીની મૂર્તિને સરખાવો; એ સર્વની શાન્ત તેજસ્વીતા, ગહન ઐશ્વર્ય, ઉંઠી કડ્ડા અને અતિશય મૃદુતાવાળો અસામાન્ય પ્રતાપ એવા એવા મહાભાવોથી હીપતી સુંદર અને લગ્ય સુખાકૃતિની કળા એકજ પ્રકારની છે. આ દેશની કળાના આ નમુનાઓ જગતની કળામાં પ્રથમ પંક્તિમાં સ્થાન પામવા યોગ્ય છે.

આ રીતે ગુપ્ત સમયમાં સંપૂર્ણ રીતે ખીલેલો અને છેક દ્રાવિડ સુધી ફેલાયેલો શૈવધર્મ સાતમા આઠમા શતકમાં પાશુપત, શૈવ, કારુક સિદ્ધાન્ત અને કાપાલિક એ ચાર સંપ્રદાય રૂપે વિભક્ત થયેલો દેખાય છે. નકુલીશ કે લકુલીશ નામના શિવાવતાર મનાતા મહા પુરૂષથી તથા એના ચાર શિષ્યોથી આ ચાર સંપ્રદાયો આલ્યા

મનાય છે. ૭મા આઠમા શતકથી ૧૨મા ૧૩મા સતક સુધી આ આર્ય સંપ્રદાયો દેશના ઘણા ભાગમાં થોડે ઘણે અંશે પ્રચારમાં હતા. જો કે પાશુપત સંપ્રદાયનું તથા એના મઠોનું અને આચાર્યોનું ઘણું વધારે જોર દેખાય છે. ધીમે ધીમે બીજાસ અને ભયંકર ક્રિયા વાળા ઠાપાલિક તથા કાલમુખ સંપ્રદાયો અદૃશ્ય થઈ ગયા અને પાશુપત તથા શૈવ ધર્મના સદંશોમાંથી ઔપનિષદ દર્શન સાથે વધારે મેળવાળા નવીન સંપ્રદાયો આઠમાથી તેરમા શતક સુધીમાં ઉદ્ભવ્યા અને હજી ચાલે છે.

મૂળ રૂદ્ર-શિવની ભાવનામાં રહેલું રૌદ્ર રૂદ્ર રૂપ અને સૌમ્ય શિવરૂપ એ ધર્મના વિકાસના આ લાંબા કાળમાં વારા ફરતી જોરમાં આવ્યું જણાય છે. પણ છેવટ છેલ્લાં ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષથી ધીમે ધીમે રૌદ્ર રૂપ ઢળાઈ જઈને શિવ રૂપ હમેશ માટે આ દેશના જન સમૂહના હૃદયમાં સ્થાયી થયું છે.

વર્તમાનમાં લિંગાયત સિવાય સંપ્રદાયોનુકૂળ શિવભક્તિ કરતાં સાદી પૌરાણિક શિવભક્તિ હિંદુ પ્રજામાં વધારે વ્યાપક દેખાય છે. અને અનેક બ્રાહ્મણ શિવ ભક્તો શાંકર દર્શનને માનવા છતાં પણ શિવભક્તિ કરે છે. સામાન્ય લોકો ઘેર કે મંદિરોમાં શિવલિંગને વૈદિક મંત્રોથી પૂજે છે; જ્યોતિર્લિંગ મનાતાં કાશીવિશ્વનાથ, કેદારનાથ, રામેશ્વર, મહાકાલેશ્વર, વગેરે મૂળ છેક છઠ્ઠા સાતમા શતક જેટલાં જૂનાં તથા બીજાં પાછળથી ઉભાં થયેલાં શૈવ તીર્થોમાં યાત્રા કરે છે; અને લોખા શંભુ પાછળના લોટાથી, મિલવ પત્રથી અને સાદી ભક્તિથી પણ પ્રસન્ન થશે એમ માની સાંત્વન પામે છે.

પરિશિષ્ટ.

અંથમાં પાશુપત મતના પ્રચારનાં સૂચક પ્રમાણો કમળદ્વ આપવાના વેગમાં સામાન્ય શિવભક્તિના પ્રચારનાં સૂચક કેટલાંક પ્રમાણો આપવાં રહી ગયાં છે. જેનો અહીં ટુંકામાં ઉલ્લેખ કરી દેવાથી શૈવધર્મનો ઇતિહાસ સમજવામાં સરલતા થશે. અંથમાં જે નોંધ પાને ૪૫ થી ૫૪ સુધીમાં કરી છે તેના અનુ સંધાનમાં આ પરિશિષ્ટ વાંચવાનું છે.

ચંદ્રગુપ્ત બીજાના વખતના ઉદયગિરિની ગુફાના લેખમાં ચંદ્રગુપ્તના સચિવ પાટલિ પુત્રના ઠવિ વીરસેને પૃથ્વીનો જય કરવા નીકળેલા રાજ સાથે પોતે ત્યાં આવેલા ત્યારે ભક્તિથી ભગવાન શંભુની ગુફા કરાવી હતી એમ લખ્યું છે. લેખમાં સાલ નથી પણ એજ ગુફામાં મળી આવેલા ચંદ્રગુપ્ત બીજાના વખતના એક લેખમાં ગુપ્ત સં. ૮૨ ની સાલ છે. આ લેખ પણ એની આસપાસનો— પાંચમાશતકની શરૂઆતનો હોવો જોઈએ. પરમ ભાગવત ચંદ્ર ગુપ્ત બીજાનો સચિવ શિવભક્ત હતો, એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે.

Corpus Inscriptionum Indicarum Vol III

ગુપ્ત સં. ૧૩૬, ૧૬૩ તથા ૧૯૧ (ઈ. સ. ૪૭૫, ૪૮૨ તથા ૫૧૦) નાં મહારાજ હસ્તિનાં ખોદનાં વાઙ્મયોમાં નમો મહાદેવાય એ શબ્દોથી લેખોની શરૂઆત કરી છે. આ મહારાજ હસ્તિનાં

પુત્ર મહારાજ સંક્ષોભ પરમ ભાગવત હતો (જુઓ-જુમ સં. ૨૦૬ સંક્ષોભનું ખોહનું તામ્રપત્ર) (Ibid)

યશોધર્મના દશપુરના શિલાસ્તંભ ઉપરના લેખમાં શુભ-પાણિની સ્તુતિથી આરંભ કર્યો છે અને યશોધર્મ તથા વિષ્ણુ-વર્ધનના દશપુરના શિલા સ્તંભના બીજા લેખમાં પિનાકી શંકુની સ્તુતિથી આરંભ કર્યો છે. આ લેખમાં માલવ સં. ૫૮૬ (ઇ. સ. ૫૩૩) ની સાલ છે. (Ibid)

પરમ ભાગવત ગુપ્તરાજાઓના સામ્રાજ્ય સમયમાં શૈવ ધર્મને લગતા લેખો થોડા મળે એ સ્વાભાવિક છે. પણ ઉપર કહેલા લેખોથી એટલું તો ચોક્કસ સાબીત થાય છે કે પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં વૈષ્ણવ ધર્મ સાથે સાથે શૈવ ધર્મ પણ આ દેશમાં ફેલાતો જતો હતો. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ આ હકીકત સ્પષ્ટ દેખાય છે. મહાકવિ કાલિદાસ શિવ સ્તુતિથી મંગળા ચરણ કરે છે. વળી શિવલકિત પ્રેરક શિવ પાર્વતીના લગ્નનો પ્રસંગ તથા કુમારના જન્મની કથા કુમારસંભવમાં કહે છે; પણ એ મહા કવિએ ઉજ્જૈનના મહાકાળેશ્વરનો મેઘદૂતમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે (જો. ૩૧) એ વાત શૈવધર્મના ઇતિહાસમાં વધારે સૂચક છે. કાલિદાસ કવિ ઇ. સ. પાંચમા શતકથી અઘીચીન નથી. ઉજ્જૈનના મહાકાળેશ્વરના મંદિરની નોંધ સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધના બાણ કવિએ પણ કાદંબરીમાં લીધી છે. એ ઉપરથી પુરાણોક્ત ન્યૈતિકિંક્રામાંનાં મહાકાળેશ્વર જેવાં કેટલાંક પાંચમા છઠ્ઠા શતક જેટલાં જૂનાં કરે છે.

મહાકવિ ભારવિએ કિરાવાણીનીયમાં, મહાભારતમાં દુઃકમાં કહેલ, યશુપતિ પાસેથી યાજુષતામ્ર મેળવવા અર્ચુને કરેલા

તપની કથા બહુ સુંદર રીતે કહી છે. આ કવિ સાતમા શતક પહેલાંના છે. કુમાર સંભવ તથા કિશતા બુનીય જેવાં કાવ્યો જ શિવભક્તિનો ખોળો પ્રચાર સૂચવે છે.

મહાકાળેશ્વરનું મંદિર તથા બીજાં અનેક શિવ મંદિરો સ્થળે સ્થળે પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં હોવાનું કાદંબરી ઉપરથી અનુમાન થાય છે. પણ મહાકાળેશ્વરના મંદિરે અનેક વારા ફેરા ભેયા છે. અને ઉત્તરમાં સામાન્ય રીતે જ એટલા જૂના વખતનાં શિવ મંદિરો હજી સુધી જીવતાં રહી શક્યાં નથી. ત્યારે દક્ષિણમાં, બદામીનું અતિ રમણીય શિવ મંદિર ઇ. સ. સાતમા શતકનું હજી આખાદ ઉલું છે. (Cave Temples of India) ધારાપુરીની ગુફા જૂના વખતનું-સાતમા આઠમા શતકનું ભેવા લાયક શિવ મંદિર છે. એની મહેશ મૂર્તિ (ત્રિમૂર્તિ) તેા અપ્રતિમ છે. મામલ્લ પુરમની શૈવ મૂર્તિઓ સાતમા આઠમા શતક જેટલી જૂની છે. કાંચીના પલ્લવ રાજાઓએ બંધાવેલું કાંચીનું કૈલાસનાથનું મંદિર પણ લગભગ એ વખતનું છે.

પાતલકલનું વિરૂપાક્ષનું સુંદર મંદિર આઠમા શતકના મધ્ય ભાગનું છે. અને શિવ મંદિરોમાં જ નહિ પણ જૂના વખતના સ્થાપત્ય કળાના જીવતા રહેલા નમૂનાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠમાંનું એક ગણાય એવું એલાપુરનું કૈલાસ મંદિર પણ એ જ વખતનું છે. રાષ્ટ્રકૂટ વંશના કૃષ્ણરાજ પહેલાએ ઇ. સ. ૭૬૦ માં એની શરૂઆત કરી છે.

ઉપરની નોંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં ઉત્તરમાં બંધાવા માંડેલાં શિવ મંદિરો સાતમા આઠમા

શતકમાં દક્ષિણમાં વ્યાપક થઈ ગયેલાં. જો કે આઠમા શતકની શિવ મંદિરોને લગતી નિશાનીઓ ઉત્તરમાં બહુ થોડી મળે છે; દાખલા તરીકે વિ. સં. ૭૮૩માં પુષ્કર પાસે શિવ મંદિર બંધાવાનું એક દાન લેખ ઉપરથી જણાય છે. (જુઓ. I. A. 13.250.) તથા કોટા પ્રાન્તમાં કોટા પાસે ઠણસરના શિવ મંદિરમાં વિ. સં. ૭૯૫ નો લેખ છે જુઓ (I. A. 13.163) પણ એ ઉપરથી શિવલિંગો કે શિવ મૂર્તિઓ સ્થાપવાની અને શિવમંદિરો બંધાવવાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ ઉત્તરમાં પણ જીવતી રહેલી દેખાય છે. ઇ. સ. ૫૦૯થી ૭૬૦ સુધી વલ્લભીપુરમાં રાજ્ય કરનાર વલ્લભી રાજાઓનો મોટો ભાગ પરમ માહેશ્વર હતો. તેઓએ વલ્લભીપુરમાં તથા પોતાના તાબાના પ્રદેશમાં શિવ મંદિરો બંધાવ્યાં હશે પણ ઠાળ એ સર્વનું લક્ષણ કરી ગયો છે, (એનાં દાનપત્રોમાં કોઈ શિવ મંદિરનો ઉલ્લેખ નથી, માત્ર બ્રહ્મણેને દાનો કર્યાં છે). અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે ઉત્તરમાં ગુફાઓ કોતરવાની સગવડ ઓછી અને ખેડવાનાં લાકડાંનાં મંદિરોનું તો જીવન જ ક્ષણિક. આજ કારણથી ગુપ્ત રાજાઓએ કોતરાવેલા લેખો વાળા વિષ્ણુના ધ્વજ રત્નો ઉભા છે અને એમણે બંધાવેલાં મંદિરોનું નામ નિશાન નથી મળતું. પણ પાછળથી, કદાચ દક્ષિણનું જોઈને, પથ્થરનાં જ મંદિરો ચણાવવાની બુદ્ધિ ઉત્તરને સૂઝી છે પણ કમભાગ્યે એ મંદિરોનો વારંવાર મુસલમાનોએ નાશ કર્યો છે. છતાં ૧૦મા-૧૧મા શતકમાં ઉત્તરમાં તેમજ દક્ષિણમાં દેશના મોટા ભાગમાં શિવ મંદિરો ઉભાં થયાની નિશાનીઓ મળે છે.

કોટ કાંગરા નગરથી ૩૦ મૈલ ઉપર કીરત્રોમ પાસેના વૈદ્ય-

નાથના મંદિરની શક સં. ૭૨૬ (ઈ. સ. ૮૦૪) ની પ્રશસ્તિમાં શિવ મંદિર માટે દાન આપ્યાની નોંધ છે. ભુવનેશ્વર (ઓરીસા)નું લિંગરાજનું મંદિર નવમા દશમા શતકનું મનાય છે. અને ચંદેલ વંશના જૂના પાટનગર ખજુરાહો (મધ્યહિન્દ) નાં ખંડેરનાં શૈવ મંદિરો ૧૦ માં ૧૧ માં શતકનાં છે.

દક્ષિણમાં પણ ચોલ રાજા પરાંતકે (ઈ.સ-૯૦૭થી ૯૪૭) ચિદંબરમના નટરાજના મંદિરની કનક સભામાં ફરી સોનાનાં પત્રાં મઢાવ્યાં. અને ચોલ રાજાજે (ઇ સ-૯૮૫ થી ૧૦૧૩) તાંજોરમાં સ્થાપત્યના લબ્ધ નમુનારૂપ ખુંદહીશ્વર મંદિર બંધાવ્યું. અને રાજેન્દ્ર ચોલ દેવે (ઈ. સ. ૧૦૪૪થી ૧૦૫૩) ગંગાકોણડ પુરમાં અતિ લબ્ધ શિવ મંદિર બંધાવ્યું; જેનું ખંડેર ચોલ સ્થાપત્ય ઠળાના તથા જેની મૂર્તિઓ મૂર્તિ ઠળાના બહુ રમણીય નમૂના પૂરા પાડે છે.

આ વખતમાં જ ૧૦ માં ૧૧ માં શતકમાં જ ગુજરાતમાં માળવામાં તથા મેવાડમાં પણ શૈવ ધર્મ ધણા જોરમાં આંચો જણાય છે. ધોલકેથી ધંધુકે જવાના રસ્તા ઉપર હદાલા ગામ પાસેથી મળેલા તામ્ર પત્રમાં ઇ. સ. ૯૧૭માં, વઢવાણમાં રાજ્ય કરતા ધરણીવરાહ નામના આપરાજાએ મહેશ્વરાચાર્ય નામના શૈવ આચાર્યને એક ગામનું દાન આપ્યું છે.

ધારાનગરીના રાજા મુંજે વિ. સં. ૧૦૩૧ માં તથા એના અનુયાયી મહાન રાજા લોજે વિ. સં. ૧૦૭૮ માં ચરાચર ગુરૂ ભગવાન ભવાંત્રી પતિને પૂજીને દાન આપ્યાના લેખો છે. (જુઓ I. A. V. I. P. 53).

આ ઉપરાંત ગુજરાત માટે જુઓ પા. ૧૩૨, તથા મેવાડ માટે જુઓ પાનું ૧૩૯, વળી આ અરસામાં સીકર (જયપુર) માં શૈવધર્મનો પ્રચાર સૂચવનાર હર્ષશિલા લેખ માટે જુઓ પાનું ૫૧, કાશ્મીર માટે જુઓ પા. ૧૦૧ મહિસૂરના લેખો પાને ૬૩ મે નોંધ્યા છે. મહારાષ્ટ્ર વિષે જુઓ પા. ૫૧. આ સર્વ ઉપસ્થી ૧૦ મા ૧૧ મા શતકમાં શૈવધર્મ ઘણા જોરમાં આવ્યો હોય એનાં મંદિરો દેશમાં સ્થળે સ્થળે ઉભાં થયાં હોય તથા એના પાશુપત આચાર્યો બહુ જોરમાં આગ્ય હોય એમ જણાય છે. ૧૧ મા શતક પછી દક્ષિણમાં તથા ઉત્તરમાં ઉભાં થયેલાં અનેક મંદિરો હજી ઉભાં છે. માત્ર સોમનાથ પેઠે ઉત્તરનાં અનેક મંદિરોને બહુ સહન કરવું પડ્યું છે. જેથી ખુલાઓમાં આવેલાં કેટલાંક ખંડેરો સિવાય પ્રાચીન મંદિરોની ધરતી ઉપર ઉભાં થયેલાં અર્વાચીન મંદિરો મોટે ભાગે ઉત્તરનાં તીર્થ સ્થાનોમાં દેખાય છે.

શુદ્ધિ પત્રક.

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ
આપીને	આવીને	૪	૭
કલ્યાણથી	કલ્યાણવડે	૬	૬
શમશદ્	શમસદ્	૯	૧૩
અથર્વ	અથર્વ	૧૨	૧૦
ઓષધિઓ	ઓષધિઓ	૨૪	૧૨
તર્માશાનં	તર્માશાનં	૨૬	૨૩
તે જાણીને	જાણીને તે	૩૨	૩
શ્વતાશ્વતર	શ્વેતાશ્વતર	૩૩	૨૨
કહેવય છે	કહેવાય છે	૩૪	૧૪
અઠ	આઠ	૩૬	૭
અગ્નિ	અગ્નિ	૪૧	૧૬
સથે	સાથે	૪૨	૧૮
ચાલી હશે તેમજ	ચાલતી હશે તેનેજ	૪૪	૮
ગર્ચ	ગાર્ચ	૪૬	૧
ચર્ચ	ચાર્ચ	૪૬	૨૩
ઇ. સ. ની	ઈ. સ. પૂર્વે	૪૮	૩
(ઇ. સ. ૪૬૯)	(ઈ. સ. ૫૮૭)	૪૯	૧૨
પ્રાક્ષણે	પ્રાક્ષણે	૪૯	૧૩
અંગિકાર	અંગીકાર	૫૦	૩

શિવધમ	શૈવ ધમં	૫૪	૯
શિવ તીર્થો	શૈવ તીર્થો	૫૫	૧૯
ત્યારે	ત્યારે	૫૮	૧૯
સદશિવ	સદાશિવ	૫૮	૨૦
નમ	નામ	૫૮	૨૨
યોગાચર્ય	યોગાચાર્ય	૫૯	૧૫
રૂદ્ર	રૂદ્રે	૬૦	૧૫
શિષ્ટ	હાસિક	૬૦	૨૩
ઐકાર	ઓંકાર	૬૧	૮
ધરણ્ય	ધારણ્ય	૭૧	૨૦
પચકો	પંચકો	૭૩	૨
અ પાંચ	એ પાંચ	૭૩	૧૭
પારિભાષિક	પારિભાષિક	૭૩	૨૧
છે.	છે. (૬)	૭૪	૧૩
આંખોવાળા	આંખોવાળા '	૭૬	૮
પ્રભાયાકલ	પ્રભયાકલ	૭૭	૧૪
હરિભદ્ર	હરિભદ્ર	૭૮	૨૧
કાપાલિ	કપાલી	૮૩	૧૪
ત્રિલોચના	ત્રિલોચન	૯૧	૧૩
ઉપરથી	ઉપર	૯૨	૮
છતા	છતાં	૯૩	૧
જટા રાખવી	જટા રાખવી.	૯૭	૨
બાંધ વા	બાંધ તો	૯૯	૧

રાજતરંગિણી	રાજતરંગિણી	૧૦૧	૧૩
શિવોપનિષત્સં.	શિવોપનિષત્	૧૦૩	૬
શૈન	દર્શન	૧૦૩	૧૮
વિમાશના	વિમર્શિની	૧૦૫	૧
અશ્વર્ય	એશ્વર્ય	૧૧૧	૧
રીત	રીતે	૧૧૧	૧૬
સિદ્ધાંત	સિદ્ધાંત	૧૧૫	૩
વીરશૈવાદાર્શ	વીરશૈવાદર્શ	૧૨૧	૪
પંચમો	પંચમો.	૧૨૧	૧૫
પ્રાદ્યલુ છે.	પ્રાદ્યલુ છે,	૧૨૪	૧૦
રથળો	સ્થળો	૧૨૭	૨
હિંદુસ્થાનના યાત્રાળુ	હિંદુસ્થાનના યાત્રાળુ	૧૨૭	૧૩
મહમદ ગઝનવી	મહમુદગીઝનવી	૧૨૮	૧૩
મહમદ	મહમુદ	૧૨૮	૨૨
ભગ્ય	ભગ્ય	૧૨૬	૨
માંન	માંના	૧૩૨	૧
પતિને દાન	પતિને પૂછને		
	દાન	૧૩૭	૧૬
E. I- P.	E. I. 1 p.	૧૩૬	૮
F. I. l. h.	E. I. 1	૧૪૦	૮
સ્થાપત્ય	સ્થાપત્ય	૧૪૦	૨૧
કુલ ગુંથણી	કુલ ગુંથણી	૧૪૪	૧
સુદર	સુદર	૧૪૪	૧

